

Ondernemen van onderop

Plattelandsvernieuwing in Gelderland

René de Bruin

Rudolf van Broekhuizen

22026.21

26.21
an Douwe van der Ploeg

ONDERNEMEN VAN ONDEROP

Plattelandsvernieuwing in Gelderland

René de Bruin

Rudolf van Broekhuizen

Jan Douwe van der Ploeg

Studies van Landbouw en Platteland 21
ISBN 90-6754-479-5

LANDBOUW EN
PLATTELAND
WETENSCHAP

INHOUD

DANKWOORD

VOORWOORD

SAMENVATTING

1	PLATTELANDSONTWIKKELING IN GELDERLAND: EEN INLEIDING	1
2	DE KAART VAN GELDERLAND: GLOBALE KANSEN EN KNELPUNTEN	7
2.1	Knelpunten in de landbouw	7
2.2	Verstedelijking en industriële ontwikkeling	13
2.3	Gebiedenbeleid en onbenutte kansen	15
3	DE REK IN DE BESTAANDE SITUATIE	18
3.1	De economische bandbreedte op veehouderijbedrijven	18
3.2	Mogelijkheden om de milieudruk in de praktijk terug te dringen	21
4	ACTIEPUNTEN VOOR PLATTELANDSVERNIEUWING	26
4.1	Nieuwe economische dragers en functiewisseling in het landelijk gebied	26
4.2	Gezamenlijke aanpak van agrarische recreatie en toerisme	34
4.3	Een gezamenlijke aanpak voor de afzet van ambachtelijke producten uit de streek	49
4.4	Nieuwe arrangementen in bestaande ketens	55
4.5	Particulier natuurbeheer en landschapsonderhoud door boeren	60
4.6	Waterhuishouding en verdroging	68
4.7	Lokale antwoorden op de landbouw-milieuproblematiek	72
4.8	Leren uit de praktijk	77
5	DE KAART VAN GELDERLAND: KANSEN VOOR PLATTELANDS-ONTWIKKELING EN HET SOCIAAL ECONOMISCH POTENTIEEL	83
5.1	Een algemeen overzicht over de gebieden	83
5.2	Het sociaal-economisch potentieel voor het Gelderse platteland	88
5.3	Conclusies	91
6	INNOVEREN IN BELEID EN PRAKTIJK	93
	NOTEN	98
	LITERATUUR	101

DANKWOORD

Het in kaart brengen van de uiteenlopende kansen en knelpunten voor plattelandsvernieuwing in Gelderland is een veelomvattend project. Dit hangt onder meer samen met de grote verscheidenheid in de provincie. Deze verscheidenheid geldt onder meer de bedrijfsstijlen en ontwikkelingskansen voor de landbouw, het karakter van natuur en landschap, de milieuproblematiek, het toeristisch-recreatief potentieel, maar ook zaken als de mate van verstedelijking, infrastructurele en industriële ontwikkeling. Het spreekt dan ook voor zich dat wij aangewezen waren op een groot aantal personen en instanties, die ons wegwijs kon maken en kon ondersteunen bij de uitvoering van onze opdracht. Een aantal van hen willen we in dit dankwoord bij name noemen.

Allereerst zijn wij dank verschuldigd aan de Provincie Gelderland. Het zijn met name Hans Boxem en Kees de Ruiter die het initiatief hebben genomen en het belang hebben ingezien van de opdracht. Ook bedanken wij de Directie-Oost van het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij die het onderzoek mede mogelijk heeft gemaakt.

De voortgang en resultaten zijn regelmatig besproken met een klankbordgroep van opdrachtgevers en vertegenwoordigers van de georganiseerde landbouw in de provincie. Met name bedanken wij Jos Roemaat, Jan Kottelenberg, Peter van Rhee, Henk Wikkering en Adri Bos-van Bennekom voor de prettige samenwerking. Dit geldt zeker ook voor Fons Goselink. Naast eerste aanspreekpunt bij de provincie was hij ook secretaris van de klankbordgroep.

De medewerkers van het IKC-Landbouw bedanken wij voor het uitvoeren van het deelonderzoek 'milieuproblematiek in Gelderland' en voor het (voor-)bewerken van CBS- en DELAR-gegevens. Siebren Miedema van het CBTB-Accountantsbureau zijn wij dank verschuldigd voor het beschikbaar stellen van boekhoudgegevens.

Een inventarisatie van kansen en knelpunten voor plattelandsvernieuwing kan niet zonder de mensen in de praktijk. Wij hebben dan ook gesproken met vele personen en instanties; beleidsmedewerkers, adviseurs, boeren en boerinnen. Zonder verder iemand tekort te doen willen wij de Milieucoöperatie Didam, de Werkgroep Boer en Recreatie uit Winterswijk en Piet Nicolaï van het projectbureau Agrarische Enclave bij name noemen en bedanken voor de actieve inbreng.

Ondersteuning in de praktische uitvoering hebben wij gehad van Henri Deelstra en Elke Pohlmann. Zij hebben voor ons geïnterviewd in respectievelijk de Agrarische Enclave en De Graafschap en Winterswijk. De rijke empirische basis van dit boekje is mede aan hun te danken.

Tot slot gaat onze dank uit naar Ans van der Lande. Zij heeft ons geholpen om wat betreft de lay-out de puntjes op de i te zetten.

De onderzoekers

VOORWOORD

Voor u ligt een exemplaar van de studie naar mogelijkheden voor plattelandsonwikkeling in Gelderland. Het is geen opsomming van idealen, maar een realistische analyse van de redenen en de verwachtingen die we bij plattelandsvernieuwing mogen hebben. Laten we wel wezen: al te vaak zijn nieuwe initiatieven op niets uitgelopen door onvoldoende voorbereiding of te ideële aanpak. Boerennuchterheid komt het beste van pas als agrariërs nieuwe zaken willen proberen.

Waarom plattelandsvernieuwing? Door externe ontwikkelingen is de bekende en geijkte ontwikkeling van onze agrarische bedrijven voor een groter wordende groep onhaalbaar. Andere eisen aan welzijn, gezondheidszorg, milieu, minder hectares, meer concurrentie, lagere opbrengsten en hogere kosten: u kent het rijtje. Naast die agrariërs, voor wie groeien de methode is voor inkomensbehoud, gaan anderen op zoek naar alternatieven. Zowel binnen als buiten de sector, via kleine en grote veranderingen. Van agrarisch natuurbeheer, streekeigen producten, via minicampings naar ambachtelijke productie. Of door middel van het opzetten van een zorgtaak naast het produceren van melk of vlees.

Maatschappelijk gezien is na sociale vernieuwing nu ook de plattelandsvernieuwing een politiek item. Inclusief stimuleringsfondsen van de overheid. Het besef groeit dat verloedering van ons mooie platteland optreedt als geen nieuwe en duurzame economische dragers worden gestimuleerd.

Plattelandsvernieuwing is iets voor mensen die hun capaciteiten breder in willen zetten. Al eeuwen zoeken mensen naar betere methoden, investeren in nieuwe technieken en kennis om te overleven. Initiatieven die geen geld opleveren, vallen vanzelf af. Het zijn daarbij de echte innovatoren die nieuwe zaken oppakken.

Moeilijke situaties vormen de beste voedingsbodem voor verandering, dus daar ligt een enorme uitdaging.

Van organisaties, overheden, adviesbureaus en agribusiness mag verwacht worden deze uitdaging en deze mensen te ondersteunen. Niet door te bureaucratiseren, niet door ideeën van bovenaf te droppen, maar door het proces van onderaf te steunen, waarbij de mensen die met het idee komen, centraal blijven staan.

Dit rapport biedt voor hen die met plattelandsvernieuwing bezig willen zijn, een schat aan informatie. Samen met de populaire versie een basis om agrarisch Gelderland een zet te geven naar nieuwe kansen. Naar een nieuwe en blijvende kurk waar Gelre's platteland op drijft.

Jos Roemaat

Varkenshouder, GLTO-bestuurder en voorzitter Milieucoöperatie Didam

SAMENVATTING

Dit rapport is een weergave van een studie naar de uiteenlopende kansen en knelpunten voor plattelandsvernieuwing in de provincie Gelderland. Het uitgangspunt hierbij is de sociaal-economische versterking van het Gelderse platteland. Gezien het feit dat de agrarische sector nog steeds een van de belangrijkste peilers onder de plattelandseconomie is, richten we onze focus in eerste instantie op de versterking van de landbouw. Hierbij beperken we ons niet tot de strikte agrarische activiteiten: de sociaal-economische versterking van het platteland zal worden gedragen door een veelheid aan uiteenlopende economische activiteiten. De activiteiten op het agrarisch gezinsbedrijf vormen hiervoor vaak de basis en het startpunt.

De noodzaak tot een sociaal-economische versterking van het platteland wordt ingegeven door een aantal recente ontwikkelingen. In de eerste plaats heeft de landbouw te kampen met een sterk verslechterende verhouding tussen kosten en opbrengsten. Door dalende opbrengstprijzen en stijgende kosten – onder meer ten gevolge van het landbouw-milieubeleid – staan de inkomens op de agrarische bedrijven sterk onder druk. Er is als het ware sprake van een 'citroenpers'-situatie. Met het oog op de toekomst wordt gevreesd voor het voortbestaan van veel bedrijven. Dit zal ingrijpende gevolgen hebben voor het platteland. Nu al zijn er sterke tendensen van vergrijzing en – in een aantal gebieden – een reële bevolkingsafname. Het belang van de specifieke aan het platteland gerelateerde economische activiteiten neemt af. Het platteland wordt meer en meer een uitloopgebied voor de stedelijke bevolking, die ook mede voor rust en ruimte naar het platteland trekt om te wonen. Verder zien we in bepaalde gebieden een tendens tot verstedelijking van het platteland, terwijl verder op grote schaal landbouwgrond uit productie wordt genomen of geëxtensiveerd in het kader van natuurontwikkeling.

De geschetste ontwikkelingen bieden ook een aantal kansen, die in het kort samen zijn te vatten onder de noemer 'platteland als consumptieplaats' (recreatie en toerisme, nieuwe woonvormen, agrarisch natuurbeheer etc). Door het benutten van deze nieuwe kansen kan het sociaal-economisch fundament van het platteland worden versterkt. In Gelderland is een vrij groot draagvlak voor dergelijke vormen van plattelandsvernieuwing. Onder agrariërs in de provincie is een grote bereidheid tot het ontplooiën van nieuwe initiatieven en over het algemeen is men een voorstander voor een veelsoortige ontwikkeling ten behoud van een gevarieerd en leefbaar platteland. Hierbij verwacht men een ondersteunende rol van de overheden, de provincie voorop. Veel meer dan nu het geval is dienen de activiteiten op verschillende niveaus te worden gestroomlijnd en dient aansluiting gezocht te worden bij de dynamiek van het platteland. Plattelandsvernieuwing behelst in dat opzicht zeker ook bestuurlijke vernieuwing.

De noodzaak tot en de kansen voor plattelandsvernieuwing zijn niet overal even groot. Gelderland is ook in dit opzicht een zeer heterogene provincie. Niet alleen zijn alle belangrijke agrarische sectoren vertegenwoordigd, ook is er een enorme variatie in landbouwstructuur, landschap, natuur, cultuurhistorie, verstedelijking en industriële ontwikkeling. In hoofdstuk twee wordt dit in kaart gebracht, waarbij een onderverdeling is gemaakt in dertien min of meer homogene deelgebieden. Het

blijkt dat de op basis van de landbouwstructuur, opvolgingssituatie en ernst van de milieuproblematiek te verwachten noodzaak tot plattelandsvernieuwing voornamelijk te situeren is in de landschappelijk en ecologisch meest waardevolle gebieden. Het bestaande gebiedenbeleid biedt daar reeds enige aanknopingspunten, maar een conclusie uit dit hoofdstuk is wel dat er over het algemeen nog een vrij grote kloof is tussen vraag en aanbod op het gebied van plattelandsvernieuwing. Deels wordt deze kloof overbrugd door op gebiedsniveau actieve 'dragers' van plattelandsvernieuwing (milieucoöperaties, verenigingen voor agrarisch natuurbeheer en dergelijke).

De citroenpers-situatie geldt niet alleen de 'zwakkere' landbouwgebieden. In principe heeft het betrekking op de landbouw in zijn geheel. Dat is een allerm minst vrolijk verhaal. Een veel verkondigde visie hieromtrent is dat alleen de echt grote bedrijven in de toekomst in staat zullen zijn zich een weg uit de citroenpers te banen. De grote bedrijfsomvang zou nodig zijn om milieuinvesteringen te bekostigen en om tegen de laagst mogelijke kosten te produceren. De hiervoor noodzakelijke schaalvergroting zal ernstige sporen achterlaten op het platteland.

Dit toekomstbeeld dient op een aantal punten te worden genuanceerd. Uit hoofdstuk drie blijkt namelijk dat er in de bestaande situatie zeker nog de nodige rek is om de bedrijfsresultaten te verbeteren en de milieudruk te verlagen. Het is beslist niet zo dat alleen grote bedrijven goede resultaten behalen. Ook voor de kleinere en gemengde bedrijven in Gelderland liggen er in de huidige situatie, de huidige bedrijfsopzet, nog aanzienlijke mogelijkheden besloten om te werken aan een duurzame landbouwontwikkeling. Door verbeterd management en door slim de kansen te benutten is al veel winst te behalen, zonder dat hier onevenredig hoge kosten tegenover staan. Deze constatering is gebaseerd op de analyse van financieel-economische boekhoudingen en DELAR- en TEA-cijfers van Gelderse veehouderijbedrijven. Feit is wel dat standaardoplossingen om de resultaten te verbeteren in de praktijk niet het gewenste effect zullen hebben. Het is zaak om de bestaande kennis en ervaringen van de 'betere' bedrijven te benutten en toe te snijden op de specifieke situatie van de andere bedrijven.

De sociaal-economische versterking van het platteland kan op uiteenlopende manieren vorm krijgen. In hoofdstuk vier wordt dit uitgewerkt aan de hand van acht actiepunten voor plattelandsvernieuwing. Hierbij is zoveel mogelijk gezocht naar nieuwe alternatieve organisatievormen en nieuwe arrangementen. Per actiepunt wordt verder een aantal randvoorwaarden en mogelijke succesfactoren in kaart gebracht. De volgende actiepunten worden beschreven:

- 1 Nieuwe economische dragers (NED's) en functiewisseling in het landelijk gebied, waaronder nieuwe woonfuncties, kleinschalige bedrijvigheid en overige verbredingsopties;
- 2 Een gezamenlijke aanpak van agrarische recreatie en toerisme;
- 3 Een gezamenlijke aanpak voor de afzet van ambachtelijke producten uit de streek;
- 4 Nieuwe arrangementen in bestaande ketens;
- 5 Agrarisch natuurbeheer en landschapsonderhoud door boeren;
- 6 Waterhuishouding en verdroging / Integraal waterbeheer;

- 7 Lokale antwoorden op de landbouw-milieuproblematiek (optimalisering mestdistributie, kleinschalige mestverwerking);
- 8 Leren uit de praktijk.

Geconcludeerd kan worden dat elk van de actiepunten in de toekomst mogelijk bij kan dragen aan de sociaal-economische versterking van het platteland. Voor een aantal actiepunten geldt dat er directe inkomsten uit gegenereerd kunnen worden, terwijl andere actiepunten veel meer een indirect effect hebben op de plattelands-economie, bijvoorbeeld door het scheppen van ruimte voor andere economische activiteiten. De algemene randvoorwaarden voor het succes van alle actiepunten zijn de volgende:

- plattelandsvernieuwing is het meest succesvol als het een draagvlak heeft in de streek;
- ontwikkelingen dienen bij voorkeur van binnenuit te komen;
- het ondernemerschap van particulieren dient te worden aangesproken en benut;
- de vernieuwing mag niet ten koste gaan van de bestaande functies (landbouw);
- de vernieuwing dient haar definitieve vorm te krijgen in het ontwikkelingsproces;
- de vernieuwing dient te passen in een breder gebiedsconcept;
- de overheid dient zich bij voorkeur faciliterend op te stellen.

Gezien de regionale verscheidenheid in de provincie zijn de kansen en knelpunten voor het in praktijk brengen van de verschillende vormen van plattelandsvernieuwing ongelijk verdeeld. Een succesvolle formule voor het ene gebied kan niet klakkeloos gekopieerd worden naar een ander. Voor ieder gebied dienen specifieke vormen en arrangementen te worden ontwikkeld. In de onderstaande matrix worden de verschillende kansen voor plattelandsvernieuwing gerelateerd aan de dertien deelgebieden.

In de matrix zijn zeven vormen van plattelandsontwikkeling onderscheiden, die in belangrijke mate overeenkomen met de actiepunten. De actiepunten die betrekken hebben op het oplossen van het landbouw-milieuprobleem zijn niet als zodanig in de matrix opgenomen, omdat ze niet direct een nieuwe bron van inkomsten betekenen. Wel is er een kolom 'reguliere' landbouwonwikkeling opgenomen, waarmee bedoeld wordt dat in de betreffende regio's goede randvoorwaarden voorhanden zijn voor de verdere ontwikkeling van de reguliere landbouw, waarbij alle eisen ten aanzien van milieu, dierenwelzijn etcetera in acht worden genomen. De actiepunten 'lokale antwoorden op de landbouw-milieuproblematiek' en 'leren uit de praktijk' kunnen hier net als in alle andere regio's, een belangrijke bijdrage leveren aan de ontwikkeling van een duurzame landbouw. Het feit dat een aantal regio's niet aangekruist zijn bij 'reguliere landbouwonwikkeling' wil niet zeggen dat daar geen ruimte of kansen zouden zijn voor de landbouw. Het betekent vooral dat er naast de landbouw ook heel bewust naar andere kansen moet worden gezocht.

De resultaten uit het actiepunt 'nieuwe arrangementen in bestaande ketens' is in de matrix buiten beschouwing gelaten omdat deze mogelijke vorm van plattelands-

ontwikkeling niet direct regionaal gebonden is – maar in de praktijk kan het dat wel degelijk zijn, zo blijkt uit de beschrijving van het actiepunt.

Het actiepunt 'nieuwe economische dragers' is onderverdeeld in een aantal kolommen. Recreatie en toerisme valt samen met het actiepunt over dat onderwerp. Verder wordt ingegaan op kansen voor kleinschalige bedrijvigheid en nieuwe woonfuncties.

Tenslotte is er een kolom 'benutten stedelijke ontwikkeling'. Dit onderwerp wordt in het actiepunt NED's niet als zodanig uitgewerkt, maar het heeft betrekking op alle activiteiten die aan de rand van de stad plaats kunnen vinden en waarmee consumenten uit de stad bediend worden op het platteland. Daar waar de andere mogelijke vernieuwingen voornamelijk kansen hebben in het landelijk gebied zelf, biedt de stadsrand juist kansen voor kleinschalige initiatieven als huisverkoop, dagrecreatie (picknick in de bongerd), kinderopvang, besteldiensten, handel, horeca, nijverheid, volkstuinen en stadslandbouw etcetera.

Het actiepunt integraal waterbeheer is verder opgenomen in een kolom samen met beheer van natuur en landschap, omdat het direct te maken heeft met de relatie tussen landbouw en de omgang met de externe productieomstandigheden.

Het sociaal-economisch potentieel

Voorspellingen doen omtrent het sociaal-economisch potentieel van de verschillende actiepunten voor plattelandsvernieuwing in Gelderland is een hachelijke zaak. Per actiepunt zijn er wel een aantal indicatieve berekeningen uitgevoerd, die er steeds op wijzen dat er wel degelijk resultaat te behalen is, maar ook dat de randvoorwaarden waaronder vernieuwing in de praktijk wordt gebracht van doorslaggevend belang zijn. Een van de constatering is verder dat vernieuwende activiteiten beter niet geïsoleerd uitgevoerd kunnen worden: een integrale gebiedsaanpak verdient duidelijk de voorkeur.

Uitgaande van een integrale gebiedsaanpak is berekend wat het sociaal-economisch potentieel van plattelandsvernieuwing kan zijn. In de meest kansrijke gebieden kan plattelandsvernieuwing een substantiële bijdrage leveren aan het sociaal-economisch fundament van het platteland. Niet alleen kan het verlies aan werkgelegenheid in de landbouw als gevolg van het teruglopend aantal agrarische bedrijven voor een belangrijk deel teniet worden gedaan. In dergelijke gebieden kan plattelandsvernieuwing ongeveer 20.000 gulden opleveren voor circa éénderde van de voltijdsbedrijven! Uitgaande van het agrarische middenbedrijf als 'doelgroep' voor plattelandsvernieuwing, kan het een toename van de Netto Toegevoegde Waarde op deze bedrijven van maar liefst 12 procent betekenen. Daarnaast is er een aanzienlijke uitstraling naar de plattelandseconomie als geheel.

Op provinciaal niveau is de verwachte bijdrage van plattelandsvernieuwing aan de plattelandseconomie als geheel beduidend minder. Dit neemt niet weg dat het in een aantal kansrijke gebieden zeker een bijdrage kan leveren. Volgens de gehanteerde prognoses zouden over pakweg tien jaar ongeveer 1450 bedrijven een (gedeeltelijk) inkomen uit nieuwe activiteiten kunnen halen. Op provinciaal niveau is dat aanzienlijk. Dit komt bijvoorbeeld overeen met zo'n 40 procent van de bedrijven met een bedrijfsomvang tussen de 40 en 70 nge, ofwel 15 procent van de bedrijven met opvolgers.

Overzichtsmatrix belangrijkste kansen voor plattelandontwikkeling in Gelderland

	'reguliere' landbouw-ontwikkeling	afzet ambachtelijke producten	beheer natuur, landschap en water (N/L/W)	agrotourisme VR=verblijf DR=dagrecr.	kleinschalige bedrijvigheid	nieuwe woonfuncties	benutten stedelijke ontwikkeling
NW Veluwe *			N + L		+		
IJsselvallei	+/-		N + L	VR		+	+
Gelderse Vallei *	+/-		L		++		
Enclave * Veluwe			N + L + W		+		
Graafschap *		++	N + L + W	VR + DR		++	
Oost-Achterhoek	+		W	VR		+	
Winterswijk *		++	N + L + W	VR		++	
Zuid-Achterhoek *	+/-		W	VR		+	
Ooy en Liemers			N	DR			+
Veluwezoom	+			?			
Oost-Betuwe *	+/-				+		++
Neder Betuwe	+						
Maas en Waal *				DR	+		+
Bommelerwaard *	+/-				+		

Voor de met een * gemerkte gebieden geldt dat er een aanzienlijke behoefte aan plattelandsvernieuwing/ontwikkeling wordt geconstateerd.

Plattelandsvernieuwing – gezien als een palet van nieuwe activiteiten – kan dus wel degelijk een substantiële bijdrage leveren aan de duurzame ontwikkeling van het Gelderse platteland. In een aantal regio's zijn hiervoor de kansen aanwezig, terwijl er ook een vraag is. Tegelijkertijd moeten we concluderen dat de primaire landbouw een belangrijke, zo niet de belangrijkste, peiler onder de plattelandseconomie zal blijven. Plattelandsvernieuwing zal in belangrijke mate voortbouwen op en ontspruiten aan de landbouw.

De uiteenlopende vernieuwende activiteiten die zijn beschreven in dit rapport kunnen elk afzonderlijk kansen bieden aan (individuele) ondernemers. Wat echter ook duidelijk is geworden, is dat een integrale en gezamenlijke aanpak op gebiedsniveau een belangrijke meerwaarde kan hebben ten opzichte van een individuele aanpak. Hierbij is het essentieel dat er in de gebieden adequate 'dragere' van plattelandsvernieuwing aanwezig zijn.

Om plattelandsvernieuwing in de praktijk tot een succes te maken dient er een aantal randvoorwaarden te worden vervuld. Zo vraagt plattelandsvernieuwing op vele terreinen ook om bestuurlijke vernieuwing, op een veranderende relatie tussen burgers en overheden. Alom wordt gevraagd om een faciliterende overheid die daadkrachtig en flexibel inspeelt op de maatschappelijke vragen. Plattelandsvernieuwing vraagt om nieuwe institutionele arrangementen, om een inéénklikken van de 'projecten' van overheden en particulieren en van particulieren onderling. Dergelijke nieuwe institutionele arrangementen kunnen fungeren als motor achter de noodzakelijke vernieuwing.

1 PLATTELANDSONTWIKKELING IN GELDERLAND: EEN INLEIDING

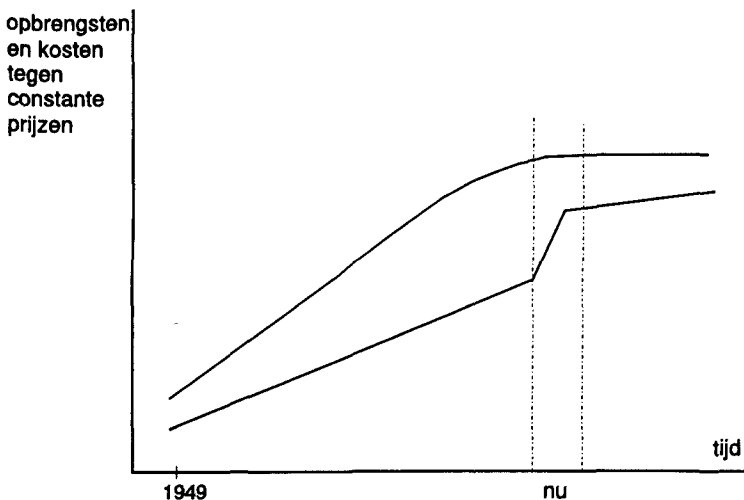
In dit inleidende hoofdstuk wordt kort en krachtig ingegaan op de kern van plattelandsontwikkeling. Vervolgens wordt aangegeven waarom er in Gelderland interessante kansen (of vertrekpunten) zijn voor een dergelijke plattelandsontwikkeling. Ook wordt een overzicht gegeven van de hiernavolgende hoofdstukken.

Plattelandsontwikkeling

Het karakter van het Nederlandse platteland is de laatste decennia aan belangrijke veranderingen onderhevig. Deze veranderingen hangen in belangrijke mate samen met de ontwikkelingen in de landbouw. In de naoorlogse periode wordt de landbouw gekenmerkt door een sterke expansie in combinatie met schaalvergroting en intensivering. Er werd steeds meer geproduceerd door steeds minder bedrijven. Dit heeft geleid tot een drastische vermindering van het aantal bedrijven en de agrarische werkgelegenheid en ging gepaard met ingrijpende veranderingen in de externe productieomstandigheden (landschap, natuur).

- Nadat in de jaren vijftig, zestig en zeventig de Nederlandse landbouw een periode had doorgemaakt van doorgaande expansie en groei, treedt tegen het einde van de jaren tachtig een kentering op. Enerzijds wordt de landbouw geconfronteerd met forse additionele kostenstijgingen (die onder meer met het milieubeleid, dierenwelzijn en met de quotering hebben te maken), aan de andere kant bakent zich een zekere stagnatie af aan de opbrengstkant (de totale productie kan moeilijk verder worden opgevoerd, de opbrengstprijzen stagneren). Het gevolg is dat de totale toegevoegde waarde (dat is de financiële ruimte om de productiefactoren, waaronder arbeid te belonen) voor het eerst sinds de Tweede Wereldoorlog aan een neerwaartse druk onderhevig is (zeker als met reële waarden wordt gerekend). In onderstaande figuur 1.1 is dit grafisch weergegeven. De landbouw wordt, met zoveel woorden, geconfronteerd met een 'citroenpers'-situatie. Met alle gevolgen van dien.

Figuur 1.1 De citroenpers

Mede als gevolg van de 'citroenpers'-situatie is het belang van de landbouw als economische drager van de plattelandseconomie aan het afnemen. Maar wat komt er voor in de plaats? Dat is vooraansnog onduidelijk. Het platteland wordt in grote lijnen gekenmerkt door een relatief sterke vergrijzing van de bevolking en – zeker in bepaalde gebieden – een reële bevolkingsafname. De specifieke aan het platteland gerelateerde economische activiteiten nemen af. Het platteland wordt meer en meer een uitloopgebied voor de stedelijke bevolking, die mede voor rust en ruimte naar het platteland trekt om te wonen. Verder zien we in bepaalde gebieden een tendens tot verstedelijking van het platteland, terwijl verder op grote schaal landbouwgrond uit productie wordt genomen of geëxtensiveerd in het kader van natuurontwikkeling.

De hier kort geschetste ontwikkelingen bieden ook een aantal kansen. Zo zien we een groeiend belang van recreatie en toerisme op het platteland en wordt het platteland meer en meer gezien als consumptieplaats voor de stedelijke bevolking. Het is zaak om op een dusdanige manier in te spelen op deze kansen, dat de plattelandseconomie wordt versterkt en dat het geld dat op het platteland wordt besteed ook daadwerkelijk ten goede komt aan de lokale of regionale bevolking en niet via een omweg weer in de stad wordt besteed. Alleen op zo'n manier blijft het platteland leefbaar en daarmee aantrekkelijk voor buitenstaanders.

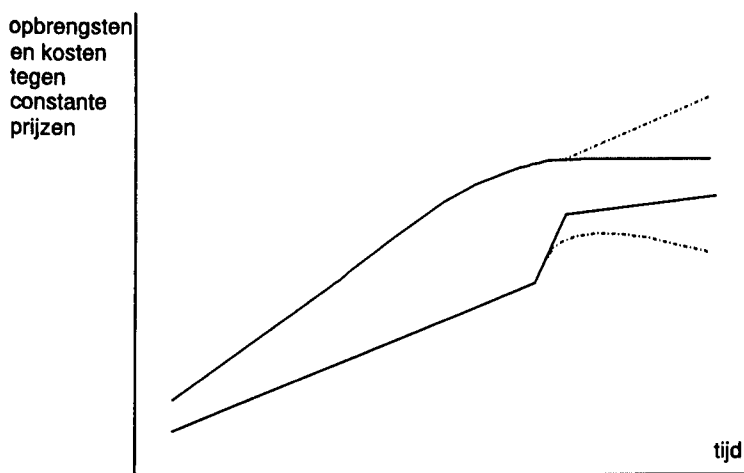
Sinds de prioriteitennota van minister Van Aartsen (LNV 1995) staat 'plattelandsvernieuwing' hoog op de politieke agenda. In opdracht van de Provincie Gelderland werd door onderzoekers van de Landbouwuniversiteit Wageningen een onderzoek uitgevoerd naar de kansen en knelpunten voor plattelandsvernieuwing in de provincie. Het betreft een zoektocht naar de mogelijkheden voor de sociaal-economische versterking van het platteland. In onze ogen impliceert plattelandsontwikkeling dat agrarische ondernemers (en hun vrouwen en medewerkers) weliswaar niet de enige, maar wel zeer voorname actoren zijn. Juist in de landbouw slaagt men er vaak in vernieuwingen zo te ontwikkelen en in te passen dat de kosten die anders en elders gemaakt zouden moeten worden, voorkomen worden. Door de relatief lage transactiekosten, door het beschikbare vakmanschap, ondernemerschap en innovatievermogen en ook door de benutting van bestaande netwerken, kunnen en moeten boeren, tuinders en agrarische vrouwen een hoofdrol spelen bij plattelandsontwikkeling. Dat zal ook gebeuren omdat een geslaagde plattelandsontwikkeling in toenemende mate een concreet belang wordt, zowel op het niveau van de sector als geheel als ook op het niveau van (veel van) de individuele bedrijven. Bovendien hebben ervaringen elders in Europa geleerd dat pogingen tot diversificatie van de regionale economie, die worden ondernomen los van de agrarische ondernemers meestal falen. De inbreng vanuit de agrarische sector is cruciaal. Tegelijkertijd veronderstelt plattelandsontwikkeling dat er nieuwe netwerken, nieuwe samenwerkingsverbanden, nieuwe allianties ook ontstaan die reiken voorbij de traditionele grenzen van bedrijf en sector.

De zoektocht naar mogelijkheden voor plattelandsvernieuwing is derhalve in eerste instantie een zoektocht naar antwoorden op de structureel wordende 'citroenpers'-situatie in de landbouw en die in praktijk te brengen. Daarbij is het ook zaak om de citroenpers als zodanig nader in kaart te brengen: met welke problemen heeft de Gelderse landbouw in de toekomst te kampen en wat zijn hiervoor de

mogelijke oplossingen. Gezien het feit dat de landbouw-milieuproblematiek in belangrijke mate richtinggevend zal zijn voor de ontwikkeling van de landbouw in de provincie, is er een achtergrondstudie uitgevoerd door het IKC-Landbouw na de ernst van de situatie en de mogelijke oplossingen. De resultaten van de IKC-studie zijn opgenomen in bijlage 1 en dienden als *input* voor de analyses in dit onderhavige rapport¹. Deze bijlage is niet in dit rapport opgenomen, maar is een losstaand rapport. Hiermee kunnen we een globale inschatting maken van het effect van de milieuproblematiek op de toekomstige ontwikkelingen op het platteland. Het blijkt inderdaad dat een sociaal-economische versterking van het Gelderse platteland hard nodig is. Maar hoe kunnen hier handen en voeten aan worden gegeven? Dat kan in de eerste plaats door nieuwe goederen en diensten en daarmee corresponderende markten te ontwikkelen en/of te ontsluiten. Daarbij kan ondermeer worden gedacht aan agrarisch natuurbeheer, aan agrotourisme, aan streek-eigen producten (inclusief de vermarkting ervan), aan diversificatie en hermenging, aan pluriactiviteit en aan de combinatie van zogeheten 'rode' en 'groene' functies en wel zo dat de landbouw een extra economische impuls krijgt. Op de tweede plaats kan men aan de kostenkant denken: Vaak is het mogelijk om door middel van samenwerkingsverbanden meer adequate en bovenal goedkopere oplossingen te vinden voor het milieubeleid. Daarnaast neemt men een tendens waar dat in de huidige situatie vele ondernemers doelbewust 'zuiniger' gaan boeren.

Tezamen genomen laat dit alles zich samenvatten zoals in de navolgende figuur 1.2 is aangegeven. Door plattelandontwikkeling wordt een effectief antwoord gecreëerd ten aanzien van de citroenperssituatie.

Figuur 1.2 De citroenpers: het antwoord

Vertrekpunten

Zijn er reële vertrekpunten in Gelderland voor een brede plattelandontwikkeling zoals hier geschetst? Er zijn redenen om tot een voorzichtig ja te komen.

In de eerste plaats staan Gelderse boeren en tuinders, globaal gesproken, voorzichtig positief tegenover plattelandsontwikkeling als geheel. Ook blijken ze geïnteresseerd in de verschillende onderdelen die deel uitmaken van plattelandsontwikkeling.

Gevraagd naar de 'beste ontwikkeling' in de eigen tak of sector antwoordt 81 procent van de Gelderse boeren en tuinders² dat een ontwikkeling waarbij zoveel mogelijk bedrijven in stand blijven door hen als ideaal wordt gezien. Slechts 12 procent kiest voor een ontwikkeling waarbij de productie wordt geconcentreerd op een beperkt aantal grote bedrijven³. De resterende zeven procent gaf aan geen keuze te kunnen maken.

Het hierboven aangegeven standpunt wordt ook doorgetrokken naar de overheden en naar de eigen organisatie. Een groot deel (85 procent) is van mening dat de overheid actief de meest ideale ontwikkeling moet stimuleren. En mocht er sprake zijn van belangentegenstellingen tussen de grote (de 'top')bedrijven en de overige bedrijven, dan vindt slechts zeven procent dat de organisatie moet kiezen voor deze grote bedrijven. 40 procent is van mening dat de organisaties in dezen neutraal moeten blijven (dus niet moeten kiezen), terwijl 48 procent van mening is dat er juist voor de 'overige', voor de kleinere bedrijven moet worden gekozen.

○ Ook als het gaat om verschillende aspecten van plattelandsontwikkeling, blijkt de Gelderse boer redelijk optimistisch gestemd:

- 51 procent verwacht dat de trend om zelf meer producten te gaan verwerken op de boerderij zal toenemen;
- 61 procent verwacht dat er allerlei nieuwe samenwerkingsverbanden van de grond zullen komen om gezamenlijk de milieuproblemen aan te pakken;
- 53 procent verwacht dat boeren en tuinders daadwerkelijk 'zuiniger' zullen gaan boeren (een meer gunstige verhouding zoeken tussen vreemd en eigen vermogen; de aankopen zoveel mogelijk zullen reduceren, etc.);
- 72 procent verwacht dat de trend om meer economische pijlers onder het bedrijf te ontwikkelen (verkoop aan huis, een minicamping, etc.) zal toenemen;
- 77 procent verwacht meer samenwerking tussen bedrijven uit verschillende takken (een soort hermenging dus die betrekking heeft op meerdere bedrijven);
- 72 procent verwacht dat boeren en tuinders in toenemende mate zullen worden betrokken bij het beheer van waardevolle landschappen en de daarin besloten natuurwaarden.

Er is ook gevraagd naar de concrete inpassing van de hierboven genoemde elementen in het eigen bedrijf. Tellen we 'doe ik al', 'ga ik doen' en 'interesse' bij elkaar op dan ontstaat, per onderwerp, het volgende beeld:

- bedrijfsvoering diversificeren door meer takken te nemen: 39 procent;
- zuiniger gaan boeren: 64 procent;
- nieuwe afzetkanalen zoeken door directe vermarkting ter hand te nemen: 52 procent;
- zelf producten verwerken en/of bewerken: 30 procent;
- producten gaan leveren van een bijzondere kwaliteit: 68 procent;
- omschakelen naar biologische productie: 19 procent;
- loonwerk gaan verrichten: 15 procent;
- deeltijdbaan naast het eigen bedrijf nemen: 24 procent;

- dat de partner of de opvolgers buitenshuis gaat werken: 45 procent;
- samenwerking met een bedrijf uit een andere sector: 33 procent;
- tegen redelijke vergoeding actief zijn inzake natuur- en landschapsbeheer: 44 procent.

Achter deze algemene cijfers zit een aantal patronen. Sommigen combineren bepaalde aspecten, anderen kiezen weer voor een andere combinatie. Maar overziet men het geheel dan blijkt een zeer groot gedeelte van de Gelderse boeren en tuinders daadwerkelijk geïnteresseerd en van plan om bepaalde vormen van plattelandontwikkeling op het eigen bedrijf te realiseren.

Natuurlijk moet men realistisch zijn. Het is immers maar de vraag of een dergelijke verandering ook zal lukken. In hetzelfde onderzoek is gevraagd om men dacht concrete steun te ondervinden van (onder meer) de provinciale overheid. Slechts 18 procent verwachtte van wel, terwijl 70 procent in dezen pessimistisch gestemd blijkt. Omgekeerd betekent dit dat de provinciale overheid veel positiefs kan doen. Dat verwacht men, getuige de onderzoeksresultaten, ook inderdaad. Van de 70 procent die denkt geen concrete steun van de provincie te zullen krijgen, is 88 procent van mening dat de 'provincie dat eigenlijk wel zou moeten doen'. Hoge verwachtingen dus, maar vooralsnog pessimisme. Samenvattend kan men zeggen dat er onder de Gelderse boeren en tuinders een aanzienlijke belangstelling is voor plattelandontwikkeling (met name ook omdat men het doorzetten van het vroegere model dat draaide om sanering aan de ene kant en schaalvergroting aan de andere kant in het algemeen gesproken geen goede ontwikkeling meer vindt). Tegelijkertijd moet worden vastgesteld dat de belangstelling voor plattelandontwikkeling kritisch van aard is. Men vindt dat het niet van 'één kant kan komen'. Ook van de overheden, inclusief de provincie, wordt het nodige verwacht.

Er zijn nog meer redenen om tot een voorzichtig 'ja' te komen als het gaat om de kansen voor plattelandontwikkeling in Gelderland.

- * Een tweede reden waarnaar we hier willen verwijzen is de grote variatie die het Gelderse platteland in zijn algemeenheid en de Gelderse landbouw in het bijzonder kenmerkt. Zoals we in de navolgende hoofdstukken nader zullen uiteenzetten, biedt
- * die verscheidenheid een uitstekend vertrekpunt voor een rijk geschakeerd proces van plattelandontwikkeling.

Ten derde: In de praktijk van de landbouw laat zich een aanzienlijke bandbreedte onderkennen. Dat geldt zowel in bedrijfseconomisch als in milieutechnisch opzicht. De Gelderse landbouw kan niet simpelweg worden geordend in termen van klein en groot. Ook op de kleinere bedrijven is, zo zal blijken, veelal sprake van een aanzienlijk vermogen om goede inkomens én een perspectief op continuïteit te genereren. Dat hangt vaak samen met de daadwerkelijk betrachtte verbreding. Naar men begrijpt is ook dat een aantrekkelijk vertrekpunt voor plattelandontwikkeling. Zo ook blijkt dat er in de praktijk van de Gelderse landbouw een aanzienlijk aantal mogelijkheden ligt besloten om de milieudruk daadwerkelijk naar beneden te brengen. Dat wordt, in het derde hoofdstuk, onder meer aangetoond met een analyse van een grote groep melkveehouderijbedrijven.

Op de vierde plaats mag niet onvermeld blijven dat er ook een aanzienlijke bestuurlijke ervaring in Gelderland is die als nuttig vertrekpunt kan worden gebruikt bij plattelandontwikkeling.

Overzicht van dit verslag

In hoofdstuk twee wordt nader ingegaan op de uitgangssituatie voor plattelandsontwikkeling. Uitgangspunt hierbij is een onderverdeling in dertien min of meer homogene deelgebieden. Op basis van een brede verzameling achtergrondgegevens wordt voor elk van de deelgebieden een inschatting gemaakt van toekomstige ontwikkelingen op het platteland en wordt de noodzaak van plattelandsvernieuwing in kaart gebracht. Hierbij wordt ingegaan op bestaande knelpunten in de landbouw, op verstedelijking en industriële ontwikkeling en het bestaande gebiedenbeleid. Ook wordt aangegeven in hoeverre reeds bestaande kansen al dan niet worden benut.

Hoofdstuk drie behelst de rek in de bestaande situatie. Hierbij wordt, uitgaande van de bestaande bedrijfsopzet, ingezoomd op zowel de milieutechnische als de bedrijfseconomische problemen en mogelijke oplossingen in de landbouw; kunnen bedrijven ontkomen aan de citroenpers?

Zoals geconstateerd zijn er vertrekpunten voor plattelandsontwikkeling aanwezig. Vertrekpunten alleen maken echter nog geen ontwikkeling. In hoofdstuk vier staan dan ook acht 'actiepunten van plattelandsontwikkeling' centraal die direct of indirect een belangrijke bijdrage kunnen leveren aan de gewenste sociaal-economische versterking van het platteland. Het gaat om actiepunten die een actieve rol van zowel agrarische ondernemers als van de provinciale overheid veronderstellen: samenwerking en de daarbij behorende bestuurlijke vernieuwing zijn cruciaal. Elk van de actiepunten heeft reeds wortels in de praktijk; grotere of kleinere groepen van initiatiefnemers zijn er daadwerkelijk mee bezig. Ons idee is dat deze actiepunten belangrijke kernen van plattelandsontwikkeling in Gelderland kunnen worden. Per actiepunt worden de nodige suggesties voor ondersteuning en uitwerking gedaan.

In het vijfde hoofdstuk van deze studie, wordt, op grond van een aantal berekeningen, aangegeven wat de meerwaarde van plattelandsontwikkeling kan zijn voor de regionale economie in het algemeen en voor de landbouw in het bijzonder. Op grond daarvan wordt geconcludeerd dat plattelandsontwikkeling in Gelderland zonder meer de moeite waard is.

Tenslotte wordt in hoofdstuk zes ingegaan op de noodzakelijke institutionele vernieuwing en op de vraag op welke manier plattelandsvernieuwing in Gelderland gefaciliteerd kan worden en uit kan groeien tot een daadwerkelijk speerpunt in het beleid. Betoogd wordt dat de provinciale overheid een belangrijke rol kan spelen in het creëren van de randvoorwaarden voor plattelandsvernieuwing en het ondersteunen van innovaties van particulieren.

2 DE KAART VAN GELDERLAND: GLOBALE KANSSEN EN KNELPUNTEN

Het doel van het onderzoek is het schetsen van concrete kansen en voor plattelandsvernieuwing in Gelderland. Dit betreft zowel de mogelijkheden voor nieuwe activiteiten en organisatievormen als ook een kwantitatieve onderbouwing betreffende vraag en aanbod, omvang en het effect op inkomens en werkgelegenheid.

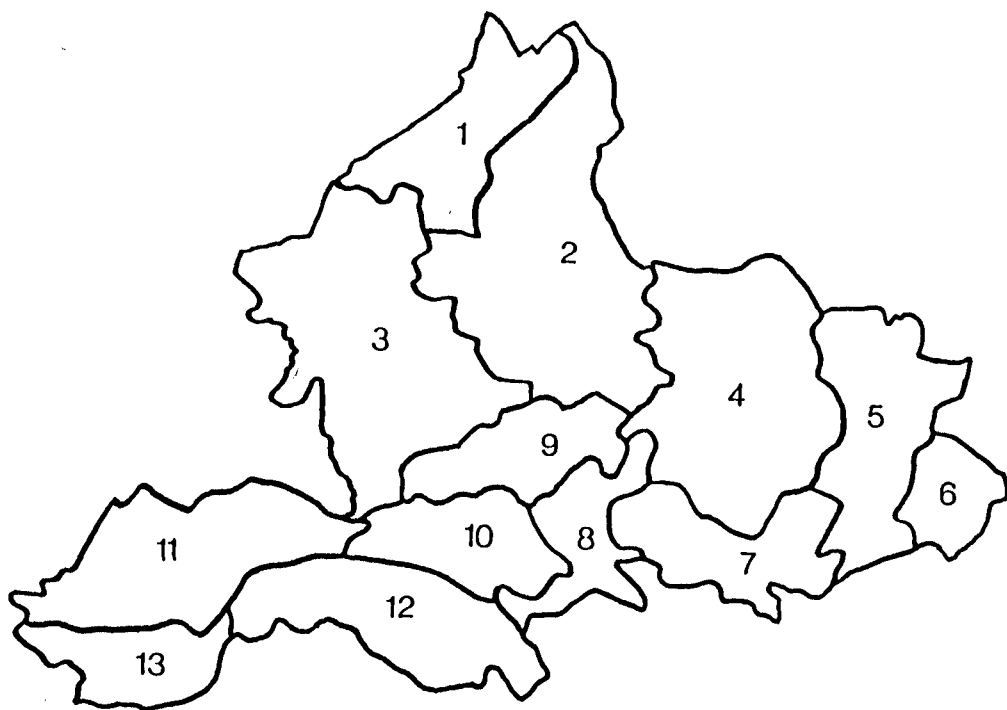
Gezien de grote regionale diversiteit in de provincie aan landbouwsystemen, milieudruk, mogelijkheden voor beheer van natuur en landschap, recreatieve vraag, infrastructuur, ligging ten opzichte van stedelijke gebieden, etcetera, is het niet zinvol om globale aanknopingspunten of kansen te schetsen. De vormen van en kansen voor plattelandsontwikkeling zullen al met al zeer divers zijn. Om een meer nauwkeurig beeld te krijgen van kansen en knelpunten voor plattelandsvernieuwing en de regionale verscheidenheid in de provincie zijn er dertien min of meer homogene regio's (d.w.z. homogeen betreffende landbouwsysteem, economische bedrijvigheid, geografisch karakter, landschap en aansluitend bij bestaand gebiedsgericht beleid) onderscheiden (zie figuur 2.1). Hierbij is uit praktische overwegingen uitgegaan van gemeentegrenzen. Een van de regio's die op deze manier niet wordt belicht is de Agrarische Enclave op de Veluwe. Dit gebied, dat verder wel de nodige aandacht krijgt bij de uitwerking van actiepunten strekt zich uit over vier gemeentes, en bij de door ons gehanteerde gebiedsindeling over drie deelgebieden. Om toch recht te doen aan de specifieke problematiek en kansen van het gebied, wordt voor een aantal thema's indicatief een inschatting van kansen en knelpunten gemaakt.

2.1 Knelpunten in de landbouw

De bedrijfsstructuur

Om een aantal zinvolle zaken omtrent de kansen en knelpunten voor plattelandsvernieuwing in Gelderland te kunnen zeggen, is het ten eerste zaak om de noodzaak tot plattelandsvernieuwing – gedefinieerd als de sociaal-economische versterking van het platteland – in kaart te brengen. Uit het deelonderzoek uitgevoerd door het IKC (zie bijlage 1) blijkt dat er in Gelderland relatief veel kleinere agrarische bedrijven (< 40 nge) voorkomen. In vergelijking met het landelijke beeld, treffen we deze bedrijven vooral aan in de varkens- en melkveehouderij. Regionaal gezien treffen we relatief veel kleinere bedrijven aan in de Gelderse Vallei, Winterswijk, Zuid-Achterhoek, het Land van Maas en Waal en de Noordwest Veluwe. Dit blijkt onder meer uit bijlage 2, tabel 1. Dit geldt ook voor de Agrarische Enclave op de Veluwe. Hoewel de bedrijfsgrootte niet doorslaggevend is voor de toekomstkansen van de bedrijven (dit blijkt onder meer uit hoofdstuk drie) dient toch te worden geconstateerd dat de landbouw in deze deelgebieden verhoudingsgewijs zwak ontwikkeld is. Dat betekent dus dat in deze gebieden gewerkt moet worden aan het ontwikkelen van nieuwe kansen. Maar niet alleen de bedrijfsgrootte wijst op knelpunten in de landbouw. Andere knelpunten doen zich voor als gevolg van overvolle markten en afnemende kansen in specifieke sectoren.

Figuur 2.1 Onderscheiden deelgebieden Gelderland

Legenda:

- 1 Noordwest Veluwe
- 2 IJsselvallei
- 3 Gelderse Vallei
- 4 Graafschap
- 5 Oost-Achterhoek
- 6 Winterswijk
- 7 Zuid-Achterhoek
- 8 Ooy en Liemers
- 9 Veluwezoom
- 10 Oost-Betuwe
- 11 Neder Betuwe
- 12 Maas en Waal
- 13 Bommelerwaard

Dit geldt in Gelderland bijvoorbeeld voor de varkenshouderij, de tuinbouw en de fruitteelt, sectoren die te maken hebben met lage prijzen. De 'citroenpers' uit hoofdstuk 1 is hier meer dan actueel. Met name in gebieden waar deze sectoren sterk zijn vertegenwoordigd ontstaan er zo knelpunten in de landbouw, hetgeen wellicht leidt tot een noodzaak tot plattelandsvernieuwing. Voor een overzicht van de meest voorkomende sectoren in de deelgebieden wordt verwezen naar paragraaf 3.1 uit bijlage 1.

Een volgend punt van aandacht is het relatief grote aandeel gemengde bedrijven in Gelderland. Dit betreft voornamelijk gemengde veehouderijbedrijven, waarbij de combinatie melkvee en varkens het meest voorkomt. Hoewel de gemengde bedrijven in de praktijk vaak een grote interne veerkracht hebben (zie: De Bruin *et al.* 1991), zijn er ook zwakke punten aan te wijzen. In de eerste plaats zijn gemengde bedrijven vaak erg bewerkelijk, en dient de agrariër de aandacht over meerdere takken te verdelen. In veel gevallen staat dit een sterke schaalvergroting en rationalisering in de weg. Daarnaast is het relatief duur om het bedrijf aan te passen aan de eisen van deze tijd. Door het feit dat er meerdere stallen en schuren zijn, zijn aanpassingen aan nieuwe huisvestingsnormen (in de vleeskalverhouderij) en milieueisen in verhouding tot het aantal dieren of de gerealiseerde omzet hoog. Vanuit dit oogpunt wordt de gemengde bedrijvigheid vaak als een belemmering gezien voor de modernisering van de sector.

Het een en ander komt tot uiting in de onderstaande overzichtsmatrix (tabel 2.1), waarin resultaten uit het IKC-deelonderzoek en gegevens uit bijlage 2 zijn verwerkt.

Opvolging en leeftijdsopbouw

Om een beeld te krijgen van de toekomstige ontwikkelingen in de landbouw, en met name de noodzaak tot bedrijfsontwikkeling en plattelandsvernieuwing in de verschillende regio's, is het zinvol om de opvolgingssituatie in kaart te brengen. Het ontbreken van een opvolger is immers de belangrijkste reden voor agrariërs om het bedrijf af te bouwen en te stoppen; dit is vaker een directe aanleiding om te stoppen dan bijvoorbeeld slechte bedrijfsresultaten of de milieuwetgeving⁴. Om een beeld te krijgen van de opvolgingssituatie is voor de verschillende regio's het percentage bedrijven met opvolger berekend, evenals het percentage bedrijven waarvan het bedrijfshoofd bij de mei-tellingen aangeeft geen opvolger te hebben (daartussen zit een groep bedrijven waar opvolging nog niet aan de orde is, of waar de situatie nog niet duidelijk is).

Vervolgens is de opvolgingssituatie gerelateerd aan de schaal van de bedrijfsvoering, dat wil zeggen de bedrijfsomvang in relatie tot het aantal arbeidskrachten. Hieraan ligt een aantal veronderstellingen ten grondslag. Allereerst denken we dat gemiddeld genomen de bedrijfsopvolging problematischer is naarmate de bedrijfsomvang per arbeidskracht kleiner is (<30 nge/aje). In de gangbare visies op bedrijfsontwikkeling wordt dit tenminste zo aangenomen. Dit impliceert dan dat er een zekere behoefte is aan ontwikkeling, nieuwe inkomstenbronnen en, zeker niet onbelangrijk, de (beleids-) ruimte om nieuwe activiteiten te ontplooien.

Een aantal interessante gegevens springt in het oog (bijlage 2, tabel 2). Allereerst valt het grote percentage bedrijven zonder opvolgers op: maar liefst 42 procent van de bedrijfshoofden in Gelderland geeft aan geen opvolger te hebben.

Tabel 2.1 Overzichtsmatrix knelpunten in de landbouw*

	Knelpunten in de land- bouw	Noodzaak bedrijfsont- wikkeling	Leefbaar- heidspro- bleem	Knelpunten milieu	
				Extra kosten	Beper- kingen
NW Veluwe	+	+	+	0	+
IJsselvallei	0	+	0	0	0
Gelderse Vallei	+	+	-	+	+
Enclave	+	+	0	+	+
Graafschap	+	0	+	0	+
Oost-Achterhoek	0	-	-	+	0
Winterswijk	+	+	+	0	+
Zuid-Achterhoek	+	0	+	+	0
Ooy en Liemers	-	0	+	-	-
Veluwezoom	-	-	-	-	0
Oost-Betuwe	+ \ -	+	+	-	-
Neder Betuwe	-	-	-	-	-
Maas en waal	+ \ -	0	+	+	0
Bommelerwaard	+ \ -	+	-	+	0

* Toelichting: in de matrix wordt voor een aantal thema's steeds per regio de relatieve score ten opzichte van andere regio's aangegeven, door middel van plussen en minnen:

'+' = meer dan gemiddeld

'-' = minder dan gemiddeld

'0' = gemiddeld

'+/-' = sterk uiteenlopend

Als er een - staat wil dat dus niet zeggen dat het probleem of de kans zich in die regio niet voordoet, het is alleen in vergelijking met andere regio's minder knellend of perspectiefrijk.

Het blijkt voor het merendeel (72 procent) om bedrijven te gaan kleiner dan 30 nge/aje. Hoewel exacte gegevens ontbreken, is het aannemelijk dat hier veel nevenbedrijven en hobbybedrijven onder vallen. Maar er is meer te zeggen, bijvoorbeeld over de bedrijven met opvolgers. Zo blijkt bijvoorbeeld dat in de Bommelerwaard relatief veel bedrijven met opvolgers zijn, die daarnaast op kleinschalige bedrijven zitten. Opvolgers op kleine bedrijven treffen we verder aan in de Gelderse Vallei en Noord-Veluwe. In de regio's Ooi en Liemers en de Veluwezoom zitten de opvolgers gemiddeld gesproken op de wat grotere bedrijven.

Het percentage bedrijfshoofden dat aangeeft geen opvolger te hebben is het hoogst in de Over-Betuwe. Het betreft hier voor 72 procent bedrijven kleiner dan 30 nge/aje. Hoge percentages bedrijven zonder opvolgers treffen we verder aan in Winterswijk, Maas en Waal en op de Noord-Veluwe. Relatief veel van de bedrijven

zonder opvolger met een bedrijfsomvang groter dan 30 nge/aje treffen we aan in de Bommelerwaard, Ooij en Liemers en Neder-Betuwe.

Kijken we naar de leeftijdsopbouw, (bijlage 2, tabel 3) dan zien we dat gemiddeld 47,5 procent van de bedrijfshoofden in Gelderland ouder is dan 50 jaar. Zij komen op middellange termijn in aanmerking voor bedrijfsopvolging, of voor bedrijfsbeëindiging. Opvallend is met name dat in de Achterhoek (Graafschap, Winterswijk, Zuid-Achterhoek en Ooij en Liemers) relatief veel oudere boeren zitten. Dit in tegenstelling tot de Gelderse Vallei, Oost-Betuwe en Bommelerwaard waar juist relatief veel relatief veel jonge bedrijfshoofden (jonger dan 40 jaar) zijn. Voor deze jonge bedrijfshoofden geldt dat er mogelijkheden dienen te zijn om het bedrijf dusdanig te ontwikkelen dat voor de komende 25 à 30 jaar duurzaamheid is gewaarborgd. Voor de gebieden met veel oude bedrijfshoofden – zeker als er geen opvolger is – is duurzaamheid op korte termijn noodzakelijk. Dit stelt andere eisen aan de bedrijfsontwikkeling.

In hele grove lijnen kunnen we dus concluderen dat de behoefte aan ontwikkelingsmogelijkheden op de agrarische bedrijven het grootst zijn in de gebieden met veel opvolgers en met relatief veel jonge boeren. In de gebieden met veel oudere boeren en een geringer percentage opvolgers zijn ontwikkelingsmogelijkheden gewenst voor de overblijvende boeren. Daarnaast verdient juist in die gebieden het leefbaarheidsprobleem extra aandacht. In de overzichtsmatrix is dit weergegeven in de kolommen 'noodzaak bedrijfsontwikkeling' en 'leefbaarheidsprobleem'.

De landbouw-milieuproblematiek

Er valt veel te zeggen over de gespannen relatie tussen landbouw en milieu. De problematiek is dan ook complex en veelomvattend. In het kader van kansen en knelpunten voor plattelandsontwikkeling is het relevant stil te staan bij deze problematiek. Zoals zal blijken, stelt 'het milieu' (het milieubeleid) een aantal randvoorwaarden voor de ontwikkeling van landbouwbedrijven en daarmee voor de plattelandseconomie in meer brede zin. Het is echter ondoenlijk om de problematiek in al haar facetten in beeld te brengen. We beperken ons tot enkele hoofdlijnen. In het deelonderzoek van het IKC is daarbij met name ingegaan op de milieu-problematiek gerelateerd aan de emissie van mineralen uit de veehouderij, de overheersende agrarische sector in de provincie. Dat neemt echter niet weg dat er ook in de andere belangrijke sectoren, zoals tuinbouw en fruitteelt, een aanzienlijke milieu-problematiek bestaat. Ook in deze sectoren stelt 'het milieu', of beter het milieubeleid, randvoorwaarden aan de bedrijfsvoering, bijvoorbeeld door middel van het Meerjarenplan Gewasbescherming (MJP-G).

Het milieubeleid heeft op twee manieren consequenties voor de bedrijfsvoering en bedrijfsontwikkeling van individuele agrarische bedrijven⁵:

- Door wettelijke bepalingen ten aanzien van de aanwending van (organische) meststoffen en de emissie van mineralen en bestrijdingsmiddelen naar het milieu dienen agrariërs de bedrijfsvoering dusdanig in te richten dat aan de normen wordt voldaan, dan wel in de nabije toekomst een (aanzienlijke) heffing te

betalen op hogere emissies. Deze bepalingen hebben voornamelijk consequenties voor de manier van produceren en uiten zich in hogere productiekosten;

- De doorvertaling van 'ecologische richtlijn' en 'stankrichtlijnen' naar milieuvergunningen voor individuele bedrijven werpt ernstige belemmeringen op voor bedrijfsuitbreiding en ontwikkeling. Naast financiële consequenties betekent dit dat in een aantal gebieden – met name met veel verzuringsgevoelige natuur en landschapselementen of verspreide bebouwing met burgerbewoning – de landbouwontwikkeling voor langere tijd wordt belemmerd.

Uiteraard zijn deze twee aspecten van de landbouw-milieu-problematiek niet volledig van elkaar los te zien. In relatie tot plattelandsontwikkeling zijn er echter duidelijke verschillen aan te geven. Het eerste aspect is wederom een illustratie van de 'citroenpers' uit hoofdstuk één. Door een groot aantal milieumaatregelen worden de kosten voor de boer verhoogd, terwijl de opbrengstprijzen onder druk staan. Door middel van plattelandsvernieuwing, de sociaal-economische versterking van agrarische bedrijven zou dit ondervangen kunnen worden. Nieuwe activiteiten en neveninkomsten kunnen hierbij een rol spelen, maar zeker ook modernisering en schaalvergroting in de agrarische takken. En juist hier komt het tweede aspect naar voren: in een aantal gevallen is het feitelijk onmogelijk om op dezelfde locatie bedrijfsuitbreiding te realiseren. Het tweede aspect van het landbouw-milieuvraagstuk uit zich in relatie tot plattelandsontwikkeling dan ook veeleer als een bestuurlijk probleem. Via bestuurlijke kanalen kan een uitweg gezocht worden uit deze impasse. In de provincie is hiermee al een zekere ervaring opgedaan met gemeentelijke Ammoniak Reductieplannen (ARP) en een experiment voor integrale milieuvergunningen.

In de overzichtsmatrix met knelpunten in de landbouw zijn twee kolommen opgenomen voor het knelpunt milieu. De eerste kolom betreft met name het kostenaspect gepaard gaande met het terugdringen van emissies naar het milieu (bijvoorbeeld te betalen heffingen, extra kosten voor mestafvoer, etc.). Hierbij wordt er vanuit gegaan dat voor deze problemen voldoende (technische) oplossingen voorhanden zijn, mits er voldoende financieel draagvlak is. Het betreft dus met name de noodzaak tot een economische versterking van de agrarische bedrijven. De tweede kolom betreft de concrete belemmering voor bedrijfsontwikkeling in verband met ecologische richtlijnen en stankcirkels. Naast een economische impuls, is hier veel meer een bestuurlijke oplossing gewenst.

In de matrix zien we dat de problematiek nogal scheef verdeeld is over de provincie. Ze spitst zich met name toe op de zandgronden. In bijvoorbeeld de Gelderse Vallei spelen beide aspecten van de milieuproblematiek een grote rol. Hier zitten veel (gemengde) bedrijven met een hoge veebezetting en veel grondongebonden veehouderij. Dit betekent voor veel bedrijven hoge kosten voor mestafvoer en stalaanpassingen. Daarnaast wordt de bedrijfsontwikkeling belemmerd door de ammoniakproblematiek in relatie tot veel verzuringsgevoelige natuur, al is er in het kader van het ROM-project Gelderse Vallei een ARP vastgesteld. In andere gebieden op zand is de verdeling van de problematiek anders. Bijvoorbeeld in de Graafschap en Winterswijk is de intensiteit van de landbouw gemiddeld genomen geringer, waardoor er minder hoge kosten zullen zijn voor mestafvoer en overschot-

heffingen. Door de verspreid voorkomende natuur in de gebieden, is de ammoniakproblematiek hier echter de belemmerende factor. Anders is het in Oost-Achterhoek. Hier zijn de bedrijven intensiever en moet er meer mest afgevoerd worden. Er is echter minder verzuringsgevoelige natuur in het gebied, waardoor bedrijfsontwikkeling minder problematisch is.

In het Rivierengebied spelen beide aspecten een geringe rol. Ontwikkelingen in de tuinbouw en fruitteelt worden ingekaderd door het MJP-G, maar hier zijn veel minder hoge kosten mee gemoeid dan in de veehouderij het geval is. In de Bommerwaard tenslotte is de veehouderij relatief grondgebonden, maar doen zich problemen voor in de champignonteelt. Het betreft hier met name de vervuiling van het oppervlaktewater, waardoor op korte termijn aanzienlijke investeringen noodzakelijk zijn.

2.2 Verstedelijking en industriële ontwikkeling

De toekomst van het platteland wordt mede vorm gegeven door ontwikkelingen op het gebied van verstedelijking, transport en industriële ontwikkeling. Vrijwel iedere vorm van groei en uitbreiding op deze terreinen legt een beslag op de aanwezige ruimte, hetgeen ten koste zal gaan van de ruimte beschikbaar voor andere functies, zoals landbouw, natuur en recreatie. Daarbij komt dat verstedelijking in de praktijk gepaard gaat met een toenemende vraag naar recreatiemogelijkheden in het buitengebied. Het beslag op de ruimte wordt daardoor nog aanzienlijk vergroot.

Door het beslag op de ruimte worden in de verstedelijkingszones en transportcorridors de mogelijkheden van een extensieve, grootschalige landbouwonwikkeling beperkt, daarvoor is de druk op de grond – lees de grondprijs – eenvoudigweg te hoog. Naar de toekomst toe betekent dat in deze gebieden alternatieve vormen van economische ontwikkeling een kans moeten krijgen. Naast bijvoorbeeld intensieve teelten kan ook platteland vernieuwing hierbij een belangrijke rol spelen, bijvoorbeeld door de integratie van verschillende functies en de ontwikkeling van nieuwe economische dragers op het platteland. In latere hoofdstukken komen we hier uitgebreid op terug. Daar zal ook blijken dat verstedelijking en ontwikkelingen op het gebied van industrie en transport niet alleen maar bedreigingen voor het landelijk gebied in zich dragen, maar terdege ook aan aantal nieuwe kansen impliceert.

In de onderstaande matrix (tabel 2.2) wordt een globaal overzicht gepresenteerd van de belangrijkste te verwachten ontwikkelingen op dit gebied. Verstedelijking zal zich volgens het ontwerp-streekplan van voorjaar 1996 (Provincie Gelderland, 1996b) voornamelijk voordoen in het Knooppunt Arnhem Nijmegen (KAN) en de Stedendriehoek Apeldoorn-Deventer-Zutphen. De Achterhoek komt het minst voor verstedelijking in aanmerking. In de gehanteerde gebiedsindeling zien we verstedelijking dan ook voornamelijk terug in de Oost-Betuwe, Ooy en Liemers en verder in delen van de Veluwezoom, IJsselvallei en het Land van Maas en Waal. In de Gelderse Vallei zien we voornamelijk rond Ede-Veenendaal de nodige verstedelijking en industriële ontwikkeling.

Een andere belangrijke ontwikkeling vindt plaats op het gebied van (openbaar) vervoer en transport. In Gelderland is reeds een aantal belangrijke transportcorridors, die in de toekomst versterkt zullen worden door onder meer de Betuwelijn, een HSL naar Duitsland, de aanleg van nieuwe snelwegen (A18 en A15). Grote delen van de provincie kennen reeds een vrij goede infrastructuur, die in de toekomst zal worden versterkt. Van de gebieden met een slechte infrastructuur, in grote lijnen de Achterhoek, zal de Oost-Achterhoek het meest profiteren van de nieuwe infrastructurele werken. Het betreft dan met name de bereikbaarheid met de auto en niet met openbaar vervoer. De infrastructuur en bereikbaarheid van gebieden is belangrijk met het oog op de ontwikkeling van de plattelandseconomie. In de overzichtsmatrix wordt daarom ook hiervan een beeld geschetst.

Tabel 2.2 Overzichtsmatrix verstedelijking en industriële ontwikkeling

	verstedelijking	bestaande infrastructuur	(toekomstige) vervoerscorridors	industriële ontwikkeling	regionale bedrijventerreinen	ontgronding en zandwinlocaties
NW Veluwe	-	+	*	-	*	
IJsselvallei	+/-	+	*	+/-	*	
Gelderse Vallei	+/-	+	*	+/-	*	
Enclave	--	0		-		
Graafschap	--	--		-		
Oost-Achterhoek	--	-	*	-	*	
Winterswijk	--	--		-		
Zuid-Achterhoek	-	+	*	-	*	
Ooy en Liemers	+	+		+	*	*
Veluwezoom	+/-	+		-		
Oost-Betuwe	++	+	*	++	*	*
Neder Betuwe	-	+	*	+	*	*
Maas en Waal	+/-	+/-	*	+/-	*	*
Bommelerwaard	-	+	*	-		

Toelichting: * = aanwezig of gepland

Tot slot zijn in de overzichtsmatrix ook kolommen opgenomen die betrekking hebben op de industriële ontwikkeling in Gelderland. We zien dat dit voor een belangrijk deel parallel loopt aan de verstedelijking en de ontwikkeling van de vervoerscorridors. Het effect op de plattelandseconomie in de betreffende deelgebieden is moeilijk in te schatten. Gezien de relatief hoge werkloosheid in het Knoop-punt Arnhem-Nijmegen is er bijvoorbeeld weinig zuigkracht naar bijvoorbeeld de industrie te verwachten. Aan de andere kant biedt de verstedelijking (op termijn)

wellicht wel kansen voor de ontwikkeling van nieuwe economische dragers op het platteland zelf. In hoofdstuk 4.1 komen we hier uitgebreid op terug.

2.3 Gebiedenbeleid en onbenutte kansen

Om de globale schets van kansen en knelpunten voor plattelandsvernieuwing in Gelderland af te ronden wordt in het onderstaande stilgestaan bij het relevante gebiedenbeleid in de provincie en bij een aantal reeds bestaande, maar deels nog onbenutte, kansen.

Gebiedsgericht beleid

Allereerst het gebiedsgerichte beleid. In bijlage 2, tabel 5 wordt hiervan een overzicht gepresenteerd. Uit het overzicht blijkt de grote activiteit op dit gebied. Naast het ROM-gebied Gelderse Vallei heeft de provincie drie WCL-gebieden (Winterswijk, Graafschap en Veluwe). Daarnaast zijn er verschillende strategische actiegebieden en wordt er veel gedaan aan de aanpak van de verdroging. Dit laatste betreft met name de hogere zandgronden in de Achterhoek en op de Veluwe. Door de provincie heen speelt verder de invulling van de Ecologische Hoofdstructuur (EHS) die in veel gebieden ingrijpende gevolgen heeft voor de landbouw. In het kader hiervan zijn ook twee strategische groenprojecten (Gelderse Poort en Fort St. Andries). Tenslotte wordt voor de Oost-Betuwe en Bommelerwaard specifiek actie ondernomen in het kader van de herstructurering tuinbouw en voor het laatste gebied de invulling van de gele koers uit de VINEX.

Uit het overzicht blijkt dat het gebiedenbeleid zich voornamelijk concentreert in een aantal regio's op de zandgronden. Daartussenin liggen ook nog belangrijke 'witte' gebieden. Het Rivierengebied is voor het overgrote deel nog 'wit' gebied. In principe betekent dit dat er naast de generieke beperkingen in het kader van bijvoorbeeld het milieubeleid, weinig extra beperkingen zijn voor een plattelandsontwikkeling met de landbouw als belangrijkste motor. Aan de andere kant worden deze 'witte' gebieden ook verstoken van een aantal belangrijke impulsen voor plattelandsvernieuwing. In het kader van het gebiedsgerichte beleid (zoals ROM en WCL) zijn er middelen beschikbaar ter stimulering van plattelandsvernieuwing. In de betreffende gebieden zijn ook projectbureau's en gebiedsmakelaars actief die boeren (kunnen) ondersteunen bij het stimuleren tot vernieuwingen. Hierover later meer.

Reeds bestaande (en deels onbenutte) kansen

Samenhangend met het gebiedsgerichte beleid is er reeds een aantal kansen voor plattelandsvernieuwing te onderscheiden. Het betreft op dit moment nog voornamelijk de integratie van landbouw met het beheer van natuur en landschap en activiteiten op het gebied van recreatie en toerisme.

Om een beter inzicht te krijgen in de manier waarop bestaande kansen worden benut is een analyse gemaakt van de deelname aan de mogelijkheden voor agrarisch natuurbeheer in het kader van de Relatienota en voor landschapsonderhoud in het kader van de ROL⁶. Hetzelfde is gedaan voor agrotourisme. In de overzichtsmatrix (tabel 2.3) wordt een samenvatting van de resultaten gepresenteerd. De

achterliggende matrices zijn opgenomen in bijlage 2. Het blijkt dat er nog al wat verschillen zijn tussen de regio's wat betreft bestaande kansen en de wijze waarop deze worden benut. Allereerst blijkt dat de kansen scheef verdeeld zijn over de provincie. Voor het beheer van natuur en landschap liggen de meeste kansen in en rond de WCL-gebieden en de Gelderse Poort. In het Rivierengebied zijn weinig kansen, op de uiterwaarden van de grote rivieren zelf na. Een vergelijkbaar beeld treffen we aan met betrekking tot agrotourisme. Hierbij is uitgegaan van vormen van verblijfsrecreatie.

Tabel 2.3 Overzichtsmatrix gebiedenbeleid en (onbenutte) kansen

	Relevant Gebieds- beleid	Kansen agro- toerisme	Aanbod agro- toerisme	Kansen beheer n&l	Aanbod beheer n&l	Relevante dragers
NW Veluwe	*	+	-	+	+	
IJsselvallei	*	+	-	+	+/-	
Gelderse Vallei	*	0	+	+	0	
Enclave	*	0	-	+	0	
Graafschap	*	++	+/-	+	--	
Oost-Achterhoek		+/-	+/-	-	0	
Winterswijk	*	++	++	++	+/-	*
Zuid-Achterhoek		-	+	-	0	*
Ooy en Liemers		0	-	+	++	
Veluwezoom	*	0	-	0	?	
Oost-Betuwe		-	-	0	-	
Neder Betuwe		0	-	0	+/-	*
Maas en Waal		0	-	0	+/-	*
Bommelerwaard		0	-	0	+	

Wat de benutting van de kansen betreft ontstaat er een opmerkelijk beeld. Allereerst zien we dat de kansen lang niet overal voldoende worden benut. In de Graafschap bijvoorbeeld is de deelname (het aanbod vanuit de landbouw) aan de ROL-regeling en vormen van agrarisch natuurbeheer zeer gering. Het aanbod van agrotourisme blijft daar beperkt tot een klein gebied, terwijl er beduidend meer kansen liggen. Ook in andere gebieden is er sprake van onbenutte kansen. Dat betreft bijvoorbeeld het beheer van natuur en landschap in de Vallei en het aanbod van agrotourisme op de Noord-West Veluwe of de IJsselvallei. Het feit dat bestaande kansen niet benut worden is overigens niet geheel en al toe te schrijven aan de landbouw. Ook gebrekkig functionerende instanties en bestaande conflicten tussen belangengroeperingen, wantrouwen en frustraties kunnen hier oorzaak van zijn.

Wat verder opvalt in de overzichtsmatrix is dat in een aantal gebieden het aanbod feitelijk groter is dan de vraag, of in ieder geval de eerste verwachtingen overtreft. Zo zien we bijvoorbeeld in de Gelderse Vallei en Zuid-Achterhoek relatief veel minicampings terwijl we die eerder in andere gebieden zouden verwachten. Ook zien we in het Rivierengebied op diverse plaatsen een hoge deelname aan het beheer van natuur en landschap door boeren. Er zijn hier zelfs verschillende initiatieven om in 'witte' gebieden het beheer van natuur en landschap te integreren in de agrarische bedrijfsvoering.

In de laatste kolom komen we hier op terug. Daarin geven we aan in welke deelgebieden er op dit moment (mogelijk) lokale dragers van plattelandsvernieuwing aanwezig zijn. Hieronder worden groepen van boeren en andere plattelandsbewoners/ondernemers verstaan die actief zijn op het gebied van plattelandsvernieuwing. Het zijn de mogelijke dragers van nieuwe bottom-up bewegingen op het platteland.

3 DE REK IN DE BESTAANDE SITUATIE

In de voorgaande hoofdstukken is ingegaan op de (structureel) verslechterende verhouding tussen kosten en opbrengsten in de landbouw, op de verschillende knelpunten in de provincie op het gebied van landbouw, het landbouw-milieu-vraagstuk en het gebiedenbeleid (natuur, landschap, water etcetera).

In zijn algemeenheid is het allerm minst een vrolijk verhaal. De Gelderse landbouw kampt met aanzienlijke problemen en er staat haar in de nabije toekomst nog heel wat te wachten. De verhouding tussen kosten en opbrengsten zal in de toekomst nog verder onder druk komen te staan. De weg uit de 'citroenpers' is er een met vele obstakels, voetangels en klemmen. Een veel gehoorde visie – ook in Gelderland – is dat alleen de echt grote bedrijven in de toekomst in staat zullen zijn zich een weg uit de citroenpers te banen. De grote bedrijfsomvang zou noodzakelijk zijn om de milieu-investeringen te bekostigen en om tegen de laagst mogelijke kosten te produceren. Dit impliceert dus de noodzaak tot een sterke schaalvergroting in de landbouw en daarmee een drastische vermindering van het aantal agrarische bedrijven. Dit zal zeker diepe sporen achter laten op het platteland.

Met het voorliggende hoofdstuk willen we laten zien dat dit toekomstbeeld op z'n minst moet worden genuanceerd. In de bestaande situatie bestaat er een aanzienlijke bandbreedte aan mogelijkheden om te werken aan probleemoplossingen. In de bestaande situatie zit wel degelijk de nodige rek. Deze rek of bandbreedte kan gebruikt worden om enerzijds oplossingen te vinden voor het landbouw-milieu-probleem en anderzijds om de inkomsten op de agrarische bedrijven te verbeteren. Het zal dan ook blijken dat niet alleen de grootste bedrijven zich een weg uit de citroenpers zullen weten te banen. Ook voor de kleinere en gemengde bedrijven in Gelderland liggen er in de huidige situatie, de huidige bedrijfsopzet nog aanzienlijke mogelijkheden besloten om met het oog op de toekomst te werken aan een duurzame landbouwontwikkeling. Door verbeterd management en door slim de kansen te benutten is al veel winst te behalen zonder dat hier onevenredig hoge kosten tegenover staan.

Dit is verder uitgewerkt aan de hand van een aantal voorbeelden. Allereerst is op basis van financieel-economische boekhoudingen van (gemengde) melkveehouderij bedrijven gekeken welke rek er is in de bedrijfsinkomens. Vervolgens wordt op basis van DELAR-cijfers bestudeerd welke maatregelen in de huidige bedrijfsvoering op veehouderijbedrijven een aanzienlijke milieuwinst op kunnen leveren. De resultaten van deze analyses worden hier kort samengevat. In de bijlagen wordt uitgebreid ingegaan op de gehanteerde werkwijze en wordt uitvoerig stilgestaan bij de uiteenlopende resultaten.

3.1 De economische bandbreedte op veehouderijbedrijven

De analyse van de financieel-economische resultaten van 272 Gelderse melkveehouderijbedrijven⁷ leert ons dat er sprake is van een enorme verscheidenheid in de sector. (zie bijlage 3). Hoewel de steekproef niet representatief is voor de sector als geheel, geeft ze wel een representatief beeld van de bestaande verschillen in de sector. Dit betreft niet alleen de variatie in bedrijfsomvang, de intensiteit en de

economische resultaten, maar het betreft vooral ook de manier waarop het inkomen wordt opgebouwd. Specifiek voor de Gelderse realiteit is de gemengde bedrijvigheid. Hoewel de analyse betrekking heeft op melkveehouderijbedrijven, blijkt eens te meer het belang van neventakken en andere activiteiten voor het bedrijfsinkomen op veel van de bedrijven. Deze gemengdheid is een belangrijk gegeven met betrekking tot de inkomensopbouw op dit moment, maar is zeker met het oog op toekomstige ontwikkelingen relevant. Enerzijds vertegenwoordigen de gemengde bedrijven een groep boeren die met een relatief geringe bedrijfsomvang een aanvaardbaar inkomen weet te realiseren. Anderzijds leidt de gemengdheid juist tot knelpunten op milieugebied en staan de resultaten van deze bedrijven onder druk door te verwachten relatief hoge milieuinvesteringen per dier.

Het blijkt dat de bedrijfsomvang een belangrijk gegeven is in relatie tot het inkomen. Met het stijgen van de bedrijfsomvang neemt gemiddeld ook het inkomen toe. Een belangrijke constatering hierbij is echter dat de bedrijfsomvang niet doorslaggevend is voor het inkomen. Ook op kleinere bedrijven worden goede inkomens behaald. Dit hangt voor een belangrijk deel ook samen met het relatieve belang van neveninkomsten en inkomsten uit andere takken op de kleinere melkveebedrijven. Daarnaast is gebleken dat het resultaat per 100 kilogram melk (dus de relatie inkomen-omvang) het hoogst is bij de kleinere bedrijven, dan daalt voor de middenbedrijven en wederom stijgt bij de grote bedrijven.

Door middel van een indeling in verschillende bedrijfstypen wordt meer zicht verkregen in de specifieke sterke en zwakke punten van de bedrijven en de verschillende manieren om een inkomen op te bouwen. Ook de gemengde bedrijvigheid komt zo veel beter tot zijn recht. Op basis van een aantal eenvoudige kengetallen zijn vijf bedrijfstypen onderscheiden: grote intensieve bedrijven, grote extensieve bedrijven, extensieve gemengde bedrijven, intensieve gemengde bedrijven en kleinere gespecialiseerde bedrijven. Hierbij is er sprake van een duidelijke regionale verdeling van de bedrijfstypen. In het oosten van de Achterhoek en het noorden van de Gelderse Vallei treffen we relatief veel grote intensieve bedrijven aan. De grote extensieve bedrijven zijn net als de kleinere gespecialiseerde melkveebedrijven vooral in de Graafschap en de IJsselvallei gesitueerd. De extensieve gemengde bedrijven treffen we aan in het zuiden van de Gelderse Vallei en de Graafschap, terwijl we de intensieve gemengde bedrijven in de hele Gelderse Vallei terugvinden.

In grote lijnen is het zo dat op de grote intensieve bedrijven de hoogste inkomens worden behaald, gevolgd door de grote extensieve bedrijven. Deze bedrijven hebben duidelijk de grootste betalingscapaciteit en kunnen derhalve het makkelijkst investeringen doen, waarbij zij aangetekend dat de milieukosten en noodzakelijke investeringen bij de grote extensieve bedrijven in veel gevallen minder ingrijpend zullen zijn dan bij de intensieve bedrijven. Omgerekend per 100 kilogram geleverde melk zien we dat met name de gemengde bedrijven de betere resultaten hebben, gevolgd door de grote intensieve en kleine gespecialiseerde melkveebedrijven. Hierbij komen de grote extensieve bedrijven minder goed uit de bus.

Uit een nadere analyse blijkt echter dat binnen elk van de vijf bedrijfstypen goede inkomens en resultaten worden behaald. Hiertoe hebben we van iedere groep de 25 procent beste bedrijven vergeleken met de onderste 75 procent. Het blijkt nu dat de 25 procent beste bedrijven van de kleinere melkveebedrijven en de gemengde

bedrijven betere resultaten halen dan het merendeel van de grote melkveebedrijven. Dit doen zij met gemiddeld rond de 200.000 kilo melk minder! De verschillen zijn daarbij niet alleen terug te voeren op inkomsten uit neventakken, de constatering gaat ook op voor een vergelijking tussen gespecialiseerde melkveebedrijven.

Met het oog op de toekomstige ontwikkelingen in de landbouw en op het platteland is het zinvol te bestuderen wat er te leren valt van de 25 procent beste bedrijven. Het blijkt dat de 25 procent beste bedrijven niet alleen meer geld ter beschikking hebben – ook per 100 kilo melk – maar dat zij daarnaast relatief weinig kwijt zijn aan rente, huur en afschrijvingen. Het resultaat en zeker ook de betalingscapaciteit is percentueel beduidend beter dan van de onderste 75 procent van de bedrijven. Dit duidt erop dat de bedrijven die minder zwaar gefinancierd zijn en minder hebben geïnvesteerd op dit moment betere resultaten realiseren en ook naar de toekomst toe een hogere betalingscapaciteit (beschikbaar of besteedbaar inkomen) hebben. Dit geldt voor alle bedrijfstypen.

Daarnaast maken de 25 procent beste bedrijven over het algemeen lagere kosten. Dit betreft bijvoorbeeld de voerkosten per 100 kilo melk, maar vooral ook de kosten voor loonwerk en onderhoud van het machinepark. Hieruit kan worden afgeleid dat zuinig boeren op dit moment zeker lonend is. Door het feit dat de 25 procent beste bedrijven over het algemeen de grotere bedrijven in hun groep zijn treedt er voor bijvoorbeeld de bewerkingskosten een zeker schaaleffect op.

Naast de meer algemene punten waarop de 25 procent beste bedrijven zich onderscheiden van de rest, is er ook een aantal punten specifiek voor iedere groep. Het blijkt bijvoorbeeld dat de grotere intensieve bedrijven het beter doen naarmate ze groter en intensiever zijn, terwijl de grote extensieve bedrijven het beter doen naarmate ze extensiever zijn. Daarnaast steunt bij deze groep grote extensieve bedrijven het inkomen relatief veel op de omzet en aanwas, hetgeen ook geldt voor de kleinere gespecialiseerde melkveebedrijven. De gemengde bedrijven tenslotte hebben betere resultaten naarmate ze meer gemengd zijn. Het lijkt er dus op dat de resultaten beter zijn naarmate de bedrijven meer consequent volgens een bepaalde logica zijn opgebouwd. Dat betekent ook dat er geen standaardoplossingen zijn om de resultaten op de bedrijven te verbeteren. Wel is er een aantal cruciale scharnierpunten aan te geven, te weten het saldo uit de melkveehouderij (totale opbrengsten minus variabele kosten), de HARR per 100 kilo melk (hetgeen over is voor huur afschrijving, rente en resultaat) en het resultaat zelf. Iedere groep heeft zijn eigen combinatie van mogelijkheden om deze drie scharnierpunten te beïnvloeden en de resultaten te verbeteren. In bijlage 3 wordt hier nader op ingegaan.

De conclusie uit de financieel-economische analyse van een groot aantal (gemengde) melkveebedrijven in Gelderland mag luiden dat er grote en met het oog op de toekomst relevante verschillen zijn tussen melkveebedrijven. Op een groot aantal van deze bedrijven worden goede resultaten geboekt en dito inkomens behaald. Echter, de inkomens en resultaten van grote groepen bedrijven zullen in de nabije toekomst onder druk komen te staan door onder meer verplichte milieuinvesteringen, hogere kosten voor mestafvoer, overschotheffingen en verslechterende prijsverhoudingen op de markt. Binnen de bandbreedte van de eigen mogelijkheden zijn er echter verschillende aanknopingspunten om de resultaten te verbeteren. Dit kan

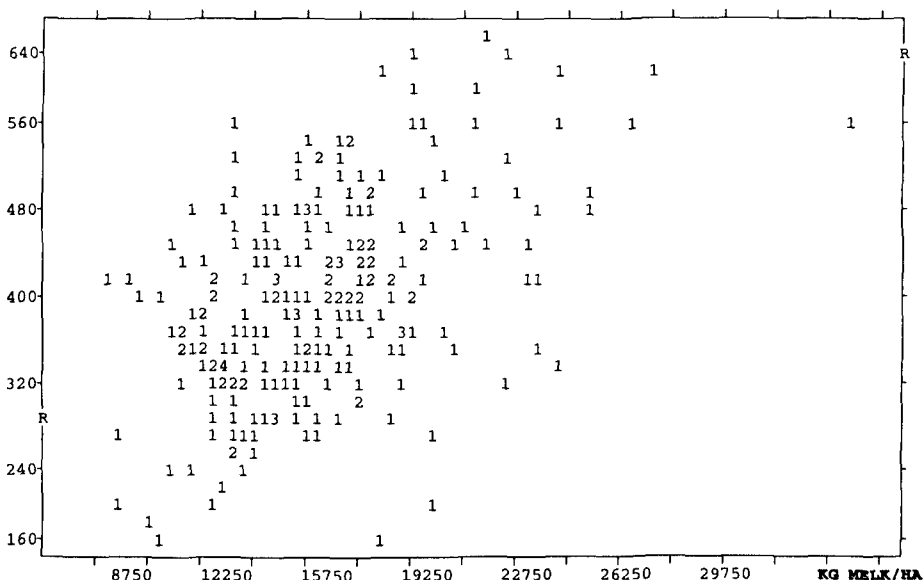
onder meer door de eigen sterke punten optimaal te benutten. Ook valt er veel te leren van collega-boeren die met een vergelijkbare bedrijfsopzet duidelijk betere resultaten boeken. Op basis van de hier gepresenteerde analyses dienen de negatieve toekomstvoorspellingen voor de veehouderij op zijn minst te worden gerelativeerd. Door het benutten van de specifieke kansen zijn er goede resultaten te boeken teneinde de duurzame ontwikkeling van de agrarische sector in Gelderland mede vorm te geven.

3.2 Mogelijkheden om de milieudruk in de praktijk terug te dringen

Naast de economische bandbreedte in de veehouderij, is ook onderzocht welke mogelijkheden er in de veehouderij zijn om uitgaande van de bestaande bedrijfsopzet de milieudruk (in concreto de mineralenoverschotten) terug te dringen. Hiertoe is ten eerste een databestand opgebouwd van 289 melkveehouderijbedrijven in Gelderland (de jaren '93/'94 en '94/'95). Het databestand is gebaseerd op DELAR. Dat wil zeggen dat alleen de melkveehouderijtak wordt beschreven. Gaat het om gemengde bedrijven dan wordt dus slechts een deel van het verhaal verteld. In bijlage 4 wordt uitgebreid ingegaan op de uitgevoerde analyses. In het onderstaande worden enkele hoofdlijnen uit de analyse belicht.

Figuur 3.1 Relatie tussen quotum/ha en het stikstofoverschot/ha voor Gelderse melkveehouderijbedrijven ('93/'94)

N-OVERSCHOT/HA

Het uitgangspunt van de analyse is figuur 3.1. Hierin wordt voor alle bedrijven de relatie weergegeven tussen de intensiteit (het quotum per hectare) op de horizontale as en het stikstofoverschot per hectare op de verticale. Uit de grafiek blijkt dat het overschot toeneemt naarmate de intensiteit groter is. Dat is het globale beeld. Maar

men ziet ook dat er een hoge spreiding is. Zowel bij een laag als bij een hoog quotum per hectare, treft men lage én hoge stikstofoverschotten aan. Een interessante vraag is natuurlijk of na valt te gaan waar die verschillen mee samenhangen en in hoeverre aangetroffen verschillen een indicatie geven van eventuele mogelijkheden om het stikstofoverschot in de praktijk naar beneden te brengen.

Om een antwoord te formuleren op deze vragen werden de bedrijven ingedeeld in drie groepen, te weten: groep 1 met een laag quotum per hectare (lager dan 12.500 kilo per hectare), groep 2 de middengroep (12.500-15.000 kilo per hectare) en groep 3 met meer dan 15.000 kilo per hectare. Vervolgens werd steeds *binnen* de groep gekeken waar het stikstofoverschot praktisch gesproken mee samenhangt. Door aan te geven op welke manier boeren met een gegeven intensiteit lage overschotten realiseren, dan is dit wellicht navolgbaar voor andere boeren uit dezelfde groep. Het bleek dat voor elk van de drie groepen afzonderlijk specifieke verbanden te leggen zijn tussen de hoogte van het stikstofoverschot en de bedrijfsvoering. Dat betekent dat er steeds een andere 'mix' van aanpassingen voor de hand ligt. Er is geen standaardoplossing die voor ieder bedrijf, of voor de verschillende groepen bedrijven, tot dezelfde resultaten kan leiden. In de bijlage wordt dit meer uitvoerig besproken.

Als de hiervoor samengevatte analyse en de daaruit afgeleide conclusies kloppen – om deze analyse op de juiste waarde te schatten is meer uitgebreid en volgens de hier gehanteerde systematiek opgezet onderzoek noodzakelijk – dan betekent dit dus dat er *zonder* ingrijpende aanpassingen (nl. door gebruik te maken van datgene wat sommige boeren al doen die onder min of meer dezelfde condities boeren) al een redelijke milieu-winst zou zijn te boeken. Voor de melkveehouderij als geheel zou dat neerkomen op een lager stikstofoverschot van 80 tot 100 kilo per hectare. Dit zou reeds een aanzienlijke winst betekenen, maar neemt niet weg dat er nog aanzienlijke aanvullende inspanningen noodzakelijk zijn om de overschotten tot een – voor de politiek – aanvaardbaar niveau terug te dringen.

Tegelijkertijd betekent dit (als alles klopt) dat het massaal opzetten van studieclubs voor een praktische verlaging van de stikstofoverschotten zeer belangrijk kan zijn. Hierover later meer.

Tendensen in de ontwikkeling van het stikstofoverschot in de melkveehouderij

De analyse die hierboven is samengevat is feitelijk een theoretische exercitie over een aantal mogelijkheden om stikstofoverschotten terug te dringen. Om meer zicht te krijgen op wat er in de praktijk reeds gebeurt zijn de overschotten over twee verschillende boekjaren met elkaar vergeleken.

Voor de onderzochte groep van 289 Gelderse melkveehouderijbedrijven zijn de mineralenbalansen voor de twee hierboven genoemde jaren beschikbaar. Gemiddeld gesproken neemt het stikstofoverschot toe met 14 kilo per hectare. Achter deze gemiddelde stijging gaan echter totaal uiteenlopende ontwikkelingen schuil. Sommige bedrijven verlagen de stikstofgift sterk, anderen voeren de milieudruk op. Waar hangen deze uiteenlopende processen mee samen? Om deze vraag te beantwoorden is systematisch bekeken op welke manier de verlaging of verhoging van de overschotten samen hangt met ontwikkelingen in de bedrijfsvoering en -opzet.

Samenvattend leidde dit tot de volgende resultaten: *in de praktijk* worden vier mechanismen gebruikt om het stikstofoverschot per hectare *daadwerkelijk* te verlagen. Daarbij gaat het om:

- veranderingen in de hoeveelheid en in het gebruik van de stikstof in dierlijke mest en kunstmest;
- veranderingen in de veevoeding waarmee een wat hogere melkgift wordt gerealiseerd zonder dat het krachtvoergebruik stijgt;
- een andere plaats van de maïsproductie in het bedrijf en
- om grondaankopen die verhoudingsgewijs hoger zijn dan quotumaankopen.

In beginsel zijn deze maatregelen op vrijwel elk bedrijf realiseerbaar. Ten dele komen ze ook overeen met de suggesties om overschotten terug te dringen uit het eerste deel van deze analyse. In de onderzochte periode past slechts een deel van de boeren deze verschillende sporen daadwerkelijk toe. Dit onderstreept eens te meer het belang van verbanden als 'studieclubs', teneinde het praktische hoe, wat en waarom van dergelijke aanpassingen veel breder bekend te maken.

Ook een toename van het stikstofoverschot per hectare blijkt systematisch samen te hangen met ontwikkelingen in de bedrijfsvoering. Het voornaamste mechanisme hierbij is quotum-aankoop en de daarmee samenhangende intensivering (toename stikstofgift, verhoging veebezetting, voeraankoop). Het is opmerkelijk dat in een periode waarin het verlagen van de stikstofoverschotten aan de orde is, quotumaankoop in de praktijk nog steeds samengaat met een intensivering van het grondgebruik. Dat het niet per se zo hoeft wordt bewezen in het voorgaande. Uit de analyse bleek zelfs dat voor de bedrijven met de grootste toename van de overschotten quotumaankoop en grondaankoop negatief gecorreleerd zijn. Dat wil zeggen dat grond verkocht werd om quotum te kunnen aankopen. Welke consequenties dit in de toekomst zal hebben met betrekking tot het overschrijden van verliesnormen en het betalen van overschotheffing is op dit moment niet te overzien. Het is zaak om agrariërs zo snel mogelijk alle duidelijkheid te verschaffen over de mogelijke consequenties van hun handelingswijze, zodat zij hier als ondernemers strategisch op in kunnen spelen.

Mineralenoverschotten in de varkenshouderij

Om een beeld te krijgen op mineralenoverschotten in de varkenshouderij en de mogelijke oplossingen heeft het IKC een aantal berekeningen uitgevoerd op basis van TEA-cijfers (Deeladministratie varkenshouderij). Hierbij staat het stikstofoverschot centraal, met name het kengetal 'N-overschot per ton groei' (= vlees). Gemiddeld blijkt het stikstofoverschot 48,2 kilo per ton groei te bedragen. Hoewel er in de huidige discussies over de herstructurering van de varkenshouderij meestal vanuit wordt gegaan dat de grotere bedrijven efficiënter met het voer en derhalve met de mineralen omgaan is dit verband hier niet gevonden. Het sterkste verband in aangetroffen tussen de voerconversie en stikstofoverschot. Met een lagere voerconversie worden over het algemeen lagere overschotten gerealiseerd. Een dergelijk verband is ook aangetroffen tussen groei per dag en het stikstofoverschot, zij het dat hier een hoge groei samengaat met een lager overschot en dat het verband duidelijk zwakker is dan bij de voerconversie.

Hieruit kunnen we afleiden dat een nauwkeuriger bedrijfsmanagement in de praktijk kan leiden tot lagere overschotten. Behalve voordelen voor het milieu, heeft dit ook een positief effect op het saldo per varken. Alle reden derhalve om ook wat dit punt betreft zoveel mogelijk kennis uit de praktijk te vergaren omtrent de wijze waarop boeren de voerconversie en daarmee de stikstofoverschotten weten terug te dringen. Ook wat dit betreft kunnen (mineralen-)studieclubs van varkenshouders een belangrijke rol spelen.

Vanuit het oogpunt van milieu zou er daarnaast nog gekeken kunnen worden naar andere relevante kengetallen om de stikstofoverschotten in kaart te brengen. Zoals De Bruin *et al.* (1991) aangeven zijn de overschotten per dierplaats en derhalve de totale overschotten per bedrijf, voor een belangrijk deel gerelateerd aan het aantal productierondes. Een hoge groeisnelheid betekent een hoge omloopsnelheid van het vee, maar ook hoge overschotten per dag. Een lagere groeisnelheid in combinatie met een lage voerconversie zou dan een aanzienlijke vermindering van de totale emissie bewerkstelligen⁸. In de praktijk zou onderzocht moeten worden in hoeverre het economisch voordeel van een hoge groeisnelheid in de toekomst opweegt tegen mogelijk hogere overschothefingen, dan wel dat er compensatie mogelijk is voor lagere overschotten in de vorm van vrijstellingen of aanpassingen van verplichte stalaanpassingen.

Overige aanpassingen en mogelijke effecten op gebiedsniveau

Door het IKC is een aantal berekeningen uitgevoerd ten aanzien van mogelijke effecten van bedrijfsaanpassingen op de milieuproblematiek op gebiedsniveau. Dit betreft met name de fosfaatproblematiek. De gemiddelde fosfaatproductie per hectare in Gelderland is 169 kilo. Op dit moment kan 125 kilo per hectare worden geplaatst, de rest dient te worden afgevoerd. Het blijkt dat vooral in de Gelderse Vallei, Oost- en Zuid-Achterhoek duidelijk meer fosfaat wordt geproduceerd dan kan worden geplaatst. Vanuit de Graafschap, Noord-West Veluwe en de IJsselvallei dient ook mest buiten de regio te worden afgezet.

In het jaar 2000 kan ongeveer 110 kilo per hectare worden geplaatst. Dat betekent dat er meer mest afgezet moet worden, ongeveer 30 procent van de totale fosfaatproductie. Berekend is welke effecten een aantal voermaatregelen heeft op de overschotten. De gemiddelde fosfaatbelasting is hiermee terug te brengen van 169 naar 135 kilo per hectare. Voor de deelregio's betekent dit dat de Gelderse Vallei, Oost- en Zuid-Achterhoek overschotgebieden zullen blijven. De Graafschap, IJsselvallei en Noord-West Veluwe zitten wat dit betreft op de wip. Met een aantal extra inspanningen – bijvoorbeeld op het gebied van optimalisering van mestdistributie – kan de overschotproblematiek hier op gebiedsniveau waarschijnlijk grotendeels worden opgelost. Voor een groot aantal individuele bedrijven zal mestafzet noodzakelijk blijven.

Conclusies

Uit de bovenstaande voorbeelden is gebleken dat er uitgaande van de huidige situatie een aantal concrete aanknopingspunten ligt om de milieudruk op agrarische bedrijven te verlagen. Door een uitgekiend management en het benutten van de bedrijfsspecifieke kansen kunnen reeds aanzienlijke resultaten worden geboekt.

Hoewel in de beschreven praktijkvoorbeelden het overgrote deel van de bedrijven nog niet voldoet aan de toekomstige verliesnormen, zijn er belangrijke stappen in die richting te maken. Door middel van een bedrijfsmanagement dat specifiek op het terugdringen van de mineralenoverschotten is gericht, zijn er naar alle waarschijnlijkheid nog betere resultaten te boeken. De bestaande praktijken van de 'koplopers' op milieugebied kunnen hierbij als inspiratiebron en als bron van kennis en ervaring voor collega boeren dienen. De uitwisseling van ervaringen via bijvoorbeeld studieclubs kan hiertoe een geschikt middel zijn (zie hoofdstuk vier).

4 ACTIEPUNTEN VOOR PLATTELANDSVERNIEUWING

In dit hoofdstuk worden acht actiepunten voor plattelandsvernieuwing besproken. De actiepunten zijn gerede kansen voor plattelandsontwikkeling in Gelderland in de nabije toekomst. Het uitgangspunt hierbij is de sociaal-economische versterking van het Gelderse platteland door middel van nieuwe activiteiten of combinaties van activiteiten. Voor de meer 'gangbare' actiepunten, zoals agrotourisme, agrarisch natuurbeheer en productie en vermarkting van regionale producten is steeds gezocht naar mogelijk nieuwe organisatievormen en nieuwe arrangementen. Hierbij wordt zoveel mogelijk aangesloten bij bestaande gebiedsprocessen en initiatieven op de genoemde terreinen.

Elk actiepunt verschilt qua uitwerking, vorm en diepgang. Dit hangt onder meer samen met de bestaande praktijken, de stand van zaken op het gebied van onderzoek en de acceptatiegraad in beleid en op het platteland. Een aantal actiepunten monden dan ook uit in concrete actieprogramma's, terwijl andere meer inventariserend blijven en eerder vragen om nader onderzoek.

De volgende actiepunten worden beschreven:

- 1 Nieuwe economische dragers en functiewisseling in het landelijk gebied.
- 2 Een gezamenlijke aanpak van agrarische recreatie en toerisme.
- 3 Een gezamenlijke aanpak voor de afzet van ambachtelijke producten uit de streek.
- 4 Nieuwe arrangementen in bestaande ketens.
- 5 Particulier natuurbeheer en landschapsonderhoud door boeren.
- 6 Waterhuishouding en verdroging.
- 7 Lokale antwoorden op de landbouw-milieuproblematiek.
- 8 Leren uit de praktijk.

4.1 Nieuwe economische dragers en functiewisseling in het landelijk gebied

4.1.1 Inleiding

Het platteland is altijd en overal gekenmerkt door de aanwezigheid van een bont aantal zogeheten 'economische dragers'. De plattelandseconomie laat zich, met andere woorden, beslist niet versmallen tot de landbouweconomie alleen. Zo is bijvoorbeeld ook het boerenbedrijf veel minder gespecialiseerd op de landbouw alleen dan veelal wordt aangenomen. Recent onderzoek in het Land van Maas en Waal (De Vries 1995) leert dat van de daar aanwezige boerenbedrijven slecht 30 procent het inkomen alleen via de landbouwactiviteit verwerft. Op de overige 70 procent van het aantal bedrijven verwerft ofwel de man ofwel de vrouw ook inkomsten buiten het bedrijf. Uit onderzoek van het LEI blijkt dat op het gemiddelde Nederlandse boerenbedrijf zo'n 25 procent van het gezinsinkomen van elders komt. In Gelderland ligt dit ongetwijfeld hoger. Er is kortom een zekere traditie van diversificatie (van 'tweede takken' ook buiten de landbouw). De economische betekenis daarvan is niet gering.

Nieuwe niet-agrarische activiteiten ontstaan vaak op basis van het boerenbedrijf. In dergelijke gevallen is de landbouwsector als het ware de 'broedplaats' voor dergelijke nieuwe economische functies en activiteiten. Volgens zegsliden van de Samenwerkende Kamers van Koophandel in Gelderland (SKG) is dit een bekend gegeven op het Gelderse platteland. De innoverende activiteiten ontspruiten niet toevalligerwijze aan de landbouwsector. De structuur van het agrarische gezinsbedrijf brengt namelijk met zich mee dat dergelijke activiteiten met verhoudingsgewijs lage tot zeer lage transactiekosten ter hand kunnen worden genomen. Dat maakt experimenteren, een stapsgewijze ontwikkeling én een doorgaand proces van leren en bijstellen mogelijk.

Daar komt bij dat agrarische ondernemers veelal beschikken over een uitgebreid netwerk van contacten en bovenal ook over capaciteiten (als het ondernemerschap) die cruciaal zijn voor grensverleggende activiteiten als het ontwikkelen van nieuwe economische activiteiten⁹.

De 'groene ruimte' waarin de landbouw opereert begint daarbij in toenemende mate aantrekkelijk te worden als 'consumptieplaats' voor andere maatschappelijke groeperingen. Het wonen, winkelen, recreëren en ontspannen bijvoorbeeld zijn activiteiten die in toenemende mate naar het platteland verschuiven. Dat is geen tijdelijk verschijnsel; het is het resultaat van ingrijpende demografische en culturele veranderingen¹⁰, die in toenemende mate de basis bieden om 'rode' en 'groene' functies te combineren. En juist op dat terrein (de 'groene ruimte als object van consumptie') tekenen zich tal van nieuwe economische mogelijkheden af.

De landbouw als zodanig gaat ongetwijfeld moeilijke jaren doormaken. Dit betekent dat het belang van en de interesse voor een dergelijke diversificatie of verbreding ongetwijfeld zal toenemen. Vanuit de landbouw zal de behoefte om 'rood' met 'groen' te combineren sterker worden. Dankzij zulke combinaties immers zal het bedrijf en de eigen werkgelegenheid veilig gesteld en gecontinueerd kunnen worden. Daarbij geldt in het algemeen gesproken dat opnieuw vanuit de boerderij (dat is door boeren, boerinnen, hun opvolgers, etc.) zou kunnen worden gereageerd op die nieuwe mogelijkheden. Dan zouden zij zich wederom als nieuwe economische dragers manifesteren.

In de navolgende tekst wordt beargumenteerd dat zulks heel goed kan en ook zeer opportuun is, zeker in het kader van plattelandsontwikkeling als versterking van de plattelandseconomie. Echter, door een aantal factoren is een dergelijk proces vrijwel geheel geblokkeerd. Regelgeving speelt daarbij een belangrijke rol. Het gevolg is dat over 'nieuwe economische dragers' wordt gesproken alsof die vooral of zelfs helemaal van buiten de landbouw zouden moeten komen.

De meeste institutionele mechanismen (die ook zijn vastgelegd in de huidige regelgeving) zijn gebaseerd op het idee dat 'agrarisch groen' moet wijken voor 'rood', teneinde 'natuurlijk groen' te bekostigen. Daartoe vindt een eenmalige inkomensoverdracht plaats (meestal via de koop/verkoop van grond). Daarnaast kan men in beginsel ook denken aan andere combinatievormen, waarbij 'groen' zich plooit naar 'rood', waarna 'rood' 'groen' betaalt. Zo hoeft '(agrarisch) groen' niet te wijken maar kan het zelfs worden versterkt.

In de onderhavige tekst wordt gesteld dat juist van 'externe economische dragers' niet al te veel moet worden verwacht. Het blijft met andere woorden relevant om te zoeken naar mogelijkheden om juist het potentieel dat in de landbouw zit zoveel

mogelijk te benutten. Het landbouwpotentieel om te komen tot nieuwe economische activiteiten zou, met andere woorden, zoveel mogelijk gedeblokkeerd moeten worden.

4.1.2 Kansen en knelpunten voor Nieuwe Economische Draggers

In het onderstaande wordt een inschatting gemaakt van de kansen voor Nieuwe Economische Draggers (NED's) in het landelijk gebied. Onderzocht wordt op welke manier dit bij kan dragen aan het sociaal-economisch fundament van het platteland en in hoeverre functiewisseling hierbij een rol kan spelen. Hierbij kan gedacht worden aan versterking van de agrarische sector, maar ook aan de oplossing van de milieuproblematiek en de invulling van het natuurbeleid. Een werkgroep van Rijksplanologische Dienst (RPD) en de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG) ziet NED's als instrument voor plattelandsvernieuwing langs de volgende wegen:

- om problemen op te lossen (zoals bij de Driesprong);
- om de groene functie te financieren;
- om de economische basis op het platteland te versterken.

Ons uitgangspunt is om NED's en functiewisseling zo veel mogelijk aan te laten sluiten bij de bestaande dynamiek in het landelijk gebied. Tevens moet het een bijdrage leveren aan het behoud van een leefbaar platteland. Om inzichten te verkrijgen in de kansen en knelpunten werden verschillende bronnen geraadpleegd. Tijdens de vele gesprekken met landbouwvoormannen, boeren en boerinnen werd dit onderwerp meermalen aan de orde gesteld. Ook zijn een aantal gesprekken gevoerd met bij dit onderwerp betrokken ambtenaren. Om inzicht te krijgen in de ideeën over dit onderwerp buiten de landbouw, werden vier organisaties benaderd die steeds vanuit hun eigen verschillende achtergrond met het platteland betrokken zijn, te weten: de Samenwerkende Kamers van Koophandel Gelderland (SKG), Euregio Rijn/Waal, Samenwerkingsverband Oost-Gelderland/Sociaal-Economisch Overleg (SOS/SEO) en Knooppunt Arnhem/Nijmegen (KAN)¹¹.

Met de discussienota 'Nieuwe Economische Impulsen voor het Landelijk Gebied' heeft de RPD de kansen en knelpunten voor NED's geïnventariseerd. De inventarisatie betreft de volgende functies:

- a wonen;
- b werken;
- c recreatie;
- d overige, waaronder
 - afvalverwerking,
 - ontgrondingen,
 - elektriciteit/windenergie,
 - militaire terreinen.

De volgende functies/impulsen zijn wel genoemd, maar niet geïnventariseerd:

- congresgebouwen/conferentie- en opleidingscentra;
- instellingen gezondheidszorg;
- natuur;
- drinkwatervoorziening.

In het onderstaande worden de genoemde functies globaal beschreven en wordt ingegaan op de potentiële bijdrage aan de ontwikkeling van het platteland. Er vindt met name toetsing plaats op basis van het derde van de drie mogelijke doelen van de NED's, te weten de versterking van de economische basis van het platteland.

ad a Nieuwe woonfuncties

Bij het creëren van nieuwe woonfuncties wordt in eerste instantie gedacht aan het benutten van vrijkomende agrarische gebouwen voor nieuwe woonvormen, voornamelijk gericht op ouderen (gepensioneerden). Gedacht wordt onder andere aan 'nieuwe buitens', 'buitenhofjes', leefboerderijen en buitenwoningen. Ook wordt stil gestaan bij nieuwe combinaties van werken en wonen. Geconstateerd wordt dat de verschillende geïnventariseerde woonvormen weliswaar een bron van inkomsten kunnen vormen, door bijvoorbeeld de uitgifte van kavels, verkoop van gebouwen en dergelijke, maar dat ze in het geval van functiewisseling – met uitzondering van de werk-woonfunctie – geen positief effect hebben op de regionale werkgelegenheid. We kunnen dus constateren dat de nieuwe pure woonfuncties voornamelijk een rol kunnen spelen om de oplossing van problemen te bekostigen¹² of om de invulling van de groene functie te financieren. Alleen bij een gedeeltelijke functiewisseling en het handhaven van de agrarische bestemming, of wisseling naar woonwerkbestemmingen kan een nieuwe woonfuncties bijdragen aan de sociaal-economische versterking van het platteland. De ideeën hieromtrent zijn vooralsnog niet in de praktijk uitgevoerd, maar waardevol om hier bij stil te staan. Zo kan er bijvoorbeeld gedacht worden aan:

- een boerderijruilbank, waarbij uitplaatsing van boerderij A in de buurt van verzuringsgevoelige natuur naar leeg komende bedrijfsgebouwen B wordt bekostigd door het creëren van nieuwe woonvormen of de uitgifte van bouw kavels op en nabij het erf van A;
- door de uitgifte van bouw kavels op agrarische percelen – bijvoorbeeld in een lintbebouwing – kunnen investeringen in milieuvriendelijke stallen worden bekostigd. Er is hierbij slechts sprake van een gedeeltelijke functiewisseling¹³.

In de RPD-inventarisatie wordt een aantal 'beïnvloedingsfactoren' geschetst, zoals het overheidsbeleid en de omgevingsvoorwaarden (afstanden tot voorzieningen, landschappelijke karakter, rust en ruimte). Gesteld wordt dat de sleutelactoren zoals projectontwikkelaars, aannemers en particulieren in belangrijke mate het initiatief hebben bij het creëren van nieuwe woonvormen, en dat de gemeente een regulerende en soms initiërende rol heeft.

Verder wordt ingegaan op het sociaal draagvlak. Als positief wordt gezien dat nieuwe woonvormen bij kunnen dragen aan het draagvlak voor voorzieningen, dat de leegstand van gebouwen wordt tegengegaan, dat er weinig claims zijn op landbouwgronden. Kleinschalige economische activiteiten in de werk-wooncombinatie zijn daarbij in beginsel goed inpasbaar. Als mogelijk negatief voor het sociaal draagvlak worden cultuurverschillen tussen de autochtone en allochtone bevolking gezien en er wordt gewezen op denkbare weerstand van agrariërs in verband met mogelijke beperkingen van nieuwe woonvormen in de nabijheid van agrarische gebouwen.

Ons inziens is er veel meer te zeggen over het sociaal draagvlak voor nieuwe woonfuncties op het platteland. In gesprekken waar dit thema aan de orde is geweest werd wel degelijk de nodige bezorgdheid uitgesproken over de mogelijkheden tot integratie van nieuwe functies op het platteland. Zo werd bijvoorbeeld gewezen op het aspect 'leefbaarheid'. Hoewel dit een begrip is dat meerdere invullingen kent, is de constatering wel dat nieuwe (woon-)functies zeker niet in beginsel bijdragen aan de leefbaarheid van de dorpen en het landelijk gebied. Hiervoor is juist een duidelijke integratie met andere economische functies noodzakelijk. Zeker in de Achterhoek – een regio die zelf al met vergrijzing te kampen heeft – wordt het idee om juist nieuwe woonvormen voor (welgestelde) ouderen uit de Randstad te creëren met argwaan en scepsis bekeken. Men is bang voor tamelijk op zichzelf staande en van de omgeving afgezonderde eenheden ('achter de coniferenhaag'). Het effect hiervan op de regionale economie wordt ook als gering beschouwd – zeker als de nieuwe woonvormen ontwikkeld worden door gemeentes en projectontwikkelaars.

De sociale acceptatie van nieuwe woonvormen is ook laag als deze functies voornamelijk dienen om een versnelde sanering van de landbouw en de realisering van bijvoorbeeld de EHS mogelijk te maken, zeker in gebieden waar de (agrarische-)bevolking veel meer ziet in een verweving van functies en een zekere extensivering van de landbouw.

Een volgend punt van bezorgdheid, en dus van aandacht, is de verwachting dat nieuwe woonvormen de prijzen van huizen in de omgeving zullen opdrijven. Vaak zijn de huizen voor jonge gezinnen uit de omgeving dan niet meer te betalen. Dit is voor de lokale bevolking des te meer een probleem omdat woningbouw in de plattelandskernen in veel gevallen aan sterke restricties onderhevig is.

Enkele mogelijke randvoorwaarden voor de succesvolle integratie van nieuwe woonvormen in het landelijk gebied is dan ook:

- geïntegreerd in andere *economische* functies (zo kan de vorming van nieuwe buitens rechtstreeks gekoppeld worden aan het behoud van het cultuurhistorisch erfgoed, hetgeen als basis dient voor bijvoorbeeld cultuurtoerisme; zie verder in deze paragraaf, paragraaf 4.2 en hoofdstuk vijf);
- zo veel mogelijk woon-werkcombinaties (zie verder in deze paragraaf);
- met name ook gericht op jongeren en jonge gezinnen uit de directe omgeving;
- ontwikkeling in samenspraak met bewoners van de streek;
- een (economische) betrokkenheid van de bewoners uit de streek bij de uitvoering;
- nieuwe woonvormen mogen geen belemmering vormen voor de (agrarische) bedrijvigheid op het platteland.

ad b Werken

In de RPD-inventarisatie is een aantal nieuwe vormen van bedrijvigheid belicht. Naast meer grootschalige industriële vormen, zoals verwerkende bedrijven in het kader van agrificatie en grootschalige mestverwerking is ook de meer kleinschalige bedrijvigheid en het creëren van 'groene' bedrijventerreinen belicht. Gezien het feit dat de grootschalige industriële bedrijvigheid voornamelijk gelokaliseerd wordt op bestaande en geplande bedrijventerreinen, en dus weinig relatie hebben met vernieuwing van het platteland, laten we dat hier buiten beschouwing.

Voor het platteland liggen er wel degelijk kansen op het gebied van kleinschalige ambachtelijke bedrijvigheid en de zakelijke dienstverlening en groothandel. Naar verwachting zit er juist in deze sectoren nog de nodige groei:

- kleinschalige ambachtelijke bedrijven (textielbewerking, meubelmakerijen, timmerwerkplaatsen) zijn wellicht het meest eenvoudig te integreren in de bestaande plattelandseconomie. Voor een deel kunnen deze bedrijven gebruik maken van vrijkomende agrarische gebouwen en kunnen – mits op een juiste manier gereguleerd – bijdragen aan het behoud van een leefbaar platteland;
- bedrijven op het terrein van zakelijke dienstverlening en distributie stellen vaak hoge eisen aan de omgeving. Er kan daarom gedacht worden aan het creëren van *groene bedrijventerreinen*: representatieve toplocaties in het groen waar dergelijke bedrijven geconcentreerd zijn, eventueel in combinatie met bedrijfswoningen.

Het effect van beide vormen van bedrijvigheid op werkgelegenheid en regionaal inkomen is positief. Naar verwachting van de RPD zit het meeste perspectief in de dienstverlening en distributie. Daarbij kan de vorming van groene bedrijventerreinen de nodige inkomsten genereren voor de ontwikkeling van de groenfunctie.

In de visie van de SKG en het bedrijfsleven (werkgevers en werknemers) in Gelderland wordt het platteland vooral gezien als broedplaats voor nieuwe activiteiten. De meeste nieuwe bedrijven ontstaan op het platteland, meestal in de 'achterkamer'. Men begint tegen lage kosten iets op te bouwen en als het goed loopt wordt het stap voor stap uitgebouwd. Als de locatie te klein wordt moet er worden uitgebreid. Uiteindelijk beland men dan wellicht op een bedrijventerrein.

Volgens de SKG is het voor het platteland absoluut essentieel dat deze broedplaats voor nieuwe activiteiten niet verloren gaat. Zeker nu je te maken krijgt met vrijkomende agrarische gebouwen en een teruglopend productievolume in de landbouw is het zaak zoveel mogelijk ruimte te geven aan nieuwe activiteiten. De hiermee gegenereerde werkgelegenheid kan voor een deel de teruggang van werkgelegenheid in de landbouw opvangen en zo een belangrijke peiler onder de plattelandseconomie vormen.

Het sociaal draagvlak voor kleinschalige economische activiteiten op het platteland is zeker bij de autochtone bevolking aanwezig, mits er geen nadelige schaduwwerking op de omliggende agrarische bedrijven is. Conflicten kunnen ontstaan met mensen van buiten die juist voor rust en ruimte het platteland opgetrokken zijn. Dit zou met name betrekking kunnen hebben op de doelgroep van de 'nieuwe woonfuncties', waardoor de twee mogelijke vernieuwingen elkaar tegen kunnen werken.

ad c Recreatie en toerisme

Volgens velen is recreatie en toerisme de enige werkelijke groeisector op het platteland. In het RPD-rapport wordt een aantal vormen van recreatie en toerisme geïnventariseerd, zoals dagrecreatievoorzieningen, kampeerterreinen, complexen van vakantiewoningen, hotels, waterrecreatie en cultuurtoerisme. De conclusies zijn dat op dagrecreatievoorzieningen na, alle vormen een positief effect hebben op de regionale werkgelegenheid. Daarnaast kan met alle vormen, op cultuurtoerisme na, geld gegenereerd worden voor de realisatie van andere functies (natuur). Verder wordt verondersteld dat nagenoeg alle vormen een zekere effect op de omgeving

hebben, met name een toename van automobilititeit en in een aantal gevallen een forse landschappelijke ingreep. Geconstateerd wordt dat in alle gevallen de aantrekkelijkheid van de omgeving bepalend lijkt te zijn voor de verdere ontwikkeling. Om de kwaliteit te bewaken, is een redelijk stringent ruimtelijk ordeningsbeleid noodzakelijk. De kwaliteit van het gebied is bepalend voor de perspectieven op het gebied van recreatie en toerisme.

De visie van de SKG wijkt hier op een aantal punten duidelijk van af, of zet duidelijk provinciale accenten. Er wordt vanuit gegaan dat er in Gelderland nog voldoende ruimte is voor de ontwikkeling van de recreatieve sector. De bereikbaarheid van het landelijk gebied en de mogelijkheden voor ondernemers om spontaan in te spelen op de kansen die zich in de markt voordoen zijn hiervoor essentiële randvoorwaarden. Het ruimtelijk ordeningsbeleid moet niet zozeer regulerend te werk gaan, maar juist voorwaarden scheppen en daarnaast – om uitwassen te voorkomen die ten koste gaan van de omgevingskwaliteit – duidelijke kaders stellen waarbinnen de ontwikkelingen plaats kunnen vinden.

Ook de Euregio Rijn/Waal ziet veel perspectief in recreatie en toerisme als groeisector. In haar beleidsvisie op dit gebied wordt voornamelijk ingegaan op de grensoverschrijdende samenwerking en kwaliteitsverbetering op dit gebied.

De rol van de landbouw en de betrokkenheid van de plattelandsbevolking bij recreatie en toerisme blijft onderbelicht in de visievorming van bovengenoemde instanties. Zo stelt de RPD dat met name op het gebied van kampeerterreinen en cultuurtoerisme er een minder duidelijk positief effect is op de regionale werkgelegenheid dan bij de ontwikkeling van hotels, waterrecreatie en bungalowparken. Daarnaast wordt er geen effect van dagrecreatieve voorzieningen op de regionale werkgelegenheid gezien. Wij denken dat het noodzakelijk is dit beeld bij te stellen. Allereerst speelt de landbouw een belangrijke rol betreffende de vormgeving van de natuurlijke omgeving. Zeker in de toekomst kan de landbouw een duidelijke rol vervullen als drager en beheerder van de groene ruimte, en daarmee de randvoorwaarden voor een succesvolle ontwikkeling van recreatie en toerisme scheppen. Het zou wat dit betreft dan ook niet meer dan rechtvaardig zijn als de landbouw wordt beloond voor inspanningen op dit gebied, bijvoorbeeld door inkomsten uit de toeristenbelasting ten goede te laten komen aan boeren die zich inzetten op het gebied van landschapsonderhoud (zie ook paragraaf 4.5).

Daarnaast zijn er allerlei mogelijkheden voor de landbouw om in te spelen op de groeiende markt recreatie en toerisme. Het meest voor de hand liggend is om door het exploiteren van minicampings of andere vormen van verblijfsrecreatie (bed&breakfast) directe inkomsten te genereren uit recreatie en toerisme. Verder kunnen agrarische producten verkocht worden aan toeristen door middel van huisverkoop, het creëren van picknickplaatsen in bongerds, het exploiteren van theeschenkerijen, etcetera. Zo kan aansluiting gezocht worden bij nieuw te creëren dagrecreatieve voorzieningen. Ook kan er een rol worden gespeeld op het gebied van cultuurtourisme (zie ook paragraaf 4.2).

Door het aanbieden van pakketten van streekproducten aan de reguliere horeca, bijvoorbeeld in de vorm van menu's, een streekontbijt en dergelijke, kan aansluiting worden gezocht bij de mogelijkheden die er liggen voor de ontwikkeling van hotels en restaurants. Ideeën hieromtrent worden verder uitgewerkt in paragraaf 4.3.

Al met al blijken er voor het platteland duidelijk kansen te liggen op het gebied van recreatie en toerisme. Om de kansen ook werkelijk te benutten ten voordele van de plattelandsbevolking is een integrale aanpak noodzakelijk, waarbij de ontwikkeling van landbouw, natuur en landschap en recreatie en toerisme hand in hand gaan (zie ook Renting *et al.* 1994, De Bruin 1995).

ad d Overige economische impulsen

De overige economische impulsen die in de inventarisatie van de RPD worden genoemd hebben slechts een beperkte relevantie voor de sociaal-economische ontwikkeling van het platteland. Incidenteel en zeer lokaal gebonden bieden zaken als afvalverwerking, ontgrondingen en militaire oefenterreinen een economische impuls, maar de participatie hieraan van de lokale of regionale plattelandsbevolking is naar alle waarschijnlijkheid gering. Ontgrondingen zijn in Gelderland met name in beeld om langs deze weg ook een deel van de financiering van de EHS mogelijk te maken.

4.1.3 Conclusies

Al met al moeten we constateren dat er naast recreatie en kleinschalige bedrijvigheid vooralsnog weinig concrete aanknopingspunten zijn voor – extern geïnitieerde – nieuwe economische dragers van de plattelandseconomie. Nieuwe woonfuncties kunnen onder het motto 'rood betaald groen' in beperkte mate en onder een aanzienlijk aantal randvoorwaarden een bijdrage leveren aan de oplossing van de landbouw-milieuproblematiek. De als mogelijke oplossingen voorgestelde activiteiten, zoals afvalverwerking, nieuwe woonfuncties en ontgrondingen bieden zeker geen perspectief voor het platteland als geheel. Evenals bijvoorbeeld energievoorziening bieden zij beperkte mogelijkheden en slechts perspectief voor een beperkte groep ondernemers en werknemers¹⁴. De meeste perspectieven voor het platteland liggen waarschijnlijk in de spontane ontwikkelingen op agrarische en aanverwante bedrijven. Welke vorm en inhoud deze ontwikkelingen zullen hebben is niet te voorspellen en afhankelijk van de specifieke situatie. Met name in de buurt van stedelijke kernen doen zich de meeste mogelijkheden voor in handel, horeca, nijverheid, maar bijvoorbeeld ook in de kleinschalige dienstensector (zorgfunctie, kinderopvang). Verder van de steden, in de meer landelijke gebieden liggen er met name kansen op het gebied van kleinschalige (verblijfs-)recreatie en toerisme.

Het bestuurlijk aspect

De manier waarop nieuwe economische dragers zich op het platteland zullen manifesteren is niet te voorspellen en zeker ook niet te sturen. Uitgangspunt moet zijn sociaal-economische versterking van het platteland. Vooralsnog lijkt met name recreatie hier de meeste perspectieven voor te bieden als 'nieuwe activiteit'. Daarnaast dient het platteland met name gezien te worden als broedplaats van economische vernieuwingen. Deze broedplaats is genesteld in het grijze overgangsgebied tussen de landbouw en andere sectoren. Door de regelgeving op het gebied van ruimtelijke ordening en in de landbouw ontstaat er een steeds striktere scheiding tussen de sectoren (zwart-wit), terwijl juist het grijze gebied in het verleden

de bron van dynamiek en ontwikkeling op het platteland was. Niet alleen de overgang van agrarische naar niet agrarische activiteiten vond hier plaats, ook werd vernieuwing in de landbouw vaak vormgegeven in interactie met dit grijze overgangsgebied. Hoeveel boerenzonen hebben immers niet bedrijfsovername weten te realiseren door zich tijdelijk met andere activiteiten bezig te houden. Het overgangsgebied tussen landbouw en andere sectoren is een broedplaats voor de ontwikkeling van het platteland als geheel.

Om een dergelijke spontane ontwikkeling van het platteland mogelijk te maken dienen belemmeringen te worden geslecht en randvoorwaarden te worden gecreëerd. Tot de randvoorwaarden behoren onder andere mogelijkheden van woningbouw in plattelandskernen, ontsluiting en flexibele omgang met bestemmingsplannen. Zo dient er bijvoorbeeld een veel ruimere definitie te worden gehanteerd van het begrip agrarische activiteit of dient er gewerkt te worden met dubbele bestemmingen. Ook functiewijziging dient veel flexibeler toegepast te worden, zonder nauwkeurige omschrijvingen en kwantificeerbare criteria en limiterende lijsten.

Vanuit de Provincie kan gewerkt worden aan de ontwikkeling van een aantal mechanismen, waarmee de interactie van functies ter versterking van het sociaal-economisch potentieel van het platteland kan worden bewerkstelligd. In aantrekkelijke gebieden geeft men boeren toestemming om een deel van het eigen bedrijf (een kwart hectare bijvoorbeeld) aan te wenden als bouwkwavel teneinde zo nieuwe woonfaciliteiten te creëren. Ter aanvulling kan worden gedacht aan een contract om de natuur op die bouwkwavel blijvend te onderhouden. Het zal ook nodig zijn om een overeenkomst te ontwikkelen die een beroep op stankcirkels en dergelijke onmogelijk maakt. Zo ook zouden meer concrete verbindingen tussen het landbouwbedrijf en de EHS kunnen worden gemaakt. Door het mechanisme van de eenmalige compensatie voor waardedaling te koppelen aan langlopende beheerscontracten kan realisatie van de EHS worden bespoedigd, terwijl de deelnemende boerenbedrijven een interessante 'tweede tak' aan het bedrijf koppelen.

4.2 Gezamenlijke aanpak van agrarische recreatie en toerisme

Een van de mogelijkheden om het inkomen op agrarische bedrijven te vergroten is agrotourisme. Deze activiteit wordt beschouwd als een van de voorbeelden van plattelandsvernieuwing. Uit onderzoek (Oostindie en Peters 1994) blijkt echter dat agrotourisme in de praktijk nog vrij beperkt van omvang is. Slechts in een aantal uit toeristisch oogpunt interessante gebieden (Zeeland, Texel) blijkt het aan te slaan bij een grotere groep bedrijven. Met name in deze gebieden spelen de inkomsten uit recreatieve activiteiten een belangrijke rol op de bedrijven. In andere gebieden zijn de inkomsten vaak geringer en worden meer als aanvulling gezien op het bedrijfsinkomen. Een mogelijk probleem is verder dat door de stimulering van agrotourisme de beperkte markt aan de aanbodzijde overvoerd raakt met één bepaalde activiteit.

In het kader van het onderzoek naar het sociaal-economisch potentieel van plattelandsvernieuwing is het relevant om nader te bestuderen wat het potentieel van agrotourisme kan zijn, en met name ook hoe door middel van een gezamenlijke aanpak op gebiedsniveau een meerwaarde gerealiseerd kan worden ten opzichte

van een individuele aanpak. Zo'n gezamenlijke aanpak behelst onder meer een zekere coördinatie en afstemming van activiteiten, een gezamenlijke promotie en het ontwikkelen van toeristisch-recreatieve arrangementen tussen agrarische ondernemers onderling en met de reguliere recreatiesector. Alvorens hier dieper op in te gaan wordt eerst een globale inschatting van het marktpotentieel gemaakt.

4.2.1 *Het marktpotentieel*

Hoewel de overheersende opvatting is dat agrotourisme een van de belangrijkste groeisectoren is op het platteland, en dus in de toekomst een belangrijke peiler onder de plattelandseconomie kan zijn, is er nauwelijks onderzoek gedaan naar het marktpotentieel. Volgens informatie van de Stichting Recreatie, die onlangs in opdracht van het ministerie van LNV een – nog niet openbaar – onderzoek uitgevoerd heeft op dit gebied, zijn er schattingen dat de markt voor verblijfsrecreatie op minicampings in de toekomst tot 25 procent van de totale markt voor (losse) verblijfsrecreatie op campings kan beslaan (Peters, mondelinge mededeling). Daarnaast zijn er duidelijke tendensen in de ontwikkeling van recreatie en toerisme, die kansrijk zijn voor de ontwikkeling van agrotourisme. Allereerst gaat de consument vaker in eigen land op vakantie, het betreft dan vaker korte (tweede en derde) vakanties. Daarnaast is er een toenemende behoefte aan rust en ruimte, zeker onder oudere consumenten en jonge gezinnen. Juist voor deze doelgroepen kan agrotourisme een aantrekkelijk alternatief vormen. Meer specifiek voor agrotourisme blijkt dat de vraag vrij divers is. Er is zowel behoefte aan kleinschalige campings met luxe voorzieningen, als de meer 'low-budget' camping. Een inventariserend onderzoek onder Duitse toeristen in Nederland wijst uit dat de luxe minicampings voornamelijk worden bezocht door mensen voor wie het om het even is op welke camping ze zitten – die bijvoorbeeld in eerste plaats voor zon, zee en strand komen – terwijl de goedkopere minicampings bezocht worden door mensen die 'bewust' bij de boer gaan kamperen. Deze gasten zijn meer geïnteresseerd in het wel en wee van het agrarische bedrijf en ook meer bereid om producten van de boerderij te kopen (Te Kloeze 1996).

Op basis van de Verkenning Toerisme en Recreatie in Gelderland (Provincie Gelderland 1995) kunnen we een aantal prognoses maken voor de vraag naar verblijfsrecreatie bij de boer rond 2000. Uitgangspunt is het aantal overnachtingen in 1992. We gaan er vanuit dat dit tot 2000 met 50 procent zal toenemen¹⁵. Van het totaal aantal losse overnachtingen (toerplaatsen) vindt ongeveer één derde plaats op kampeerterreinen en andere kleinschalige accommodaties. Hiervan zal – na de nodige inspanningen – in bepaalde regio's tot 25 procent (of misschien wel meer) plaatsvinden op kleinschalige campings bij de boer. In de tabellen 4.1 en 4.2 worden de resultaten gepresenteerd.

Tabel 4.1 Aantal overnachtingen in Gelderland 1992 en prognose voor het jaar 2000 (x 1000)

	Overnachtingen in 1992	Prognose 2000 (150%)	Losse over- nachtingen op campings etc.	Bij de boer (prognose)
Gelderland	9.576	14.364	4.788	1.197
Veluwe	7.328	10.992	3.664	916
Achterhoek	1.670	2.505	835	209
Rivierengebied	577	865	288	72

Tabel 4.2 Schatting van het totaal aantal overnachtingen bij de boer in 2000 en het potentieel aantal minicampings

	Aantal overnachtingen (x 1000)	Aantal minicampings met 3000 overnachtingen (saldo ca. 18.000)	Aantal minicampings bij 2000 overnachtingen (saldo ca. 10.000)
Gelderland	1.197	399	599
Veluwe	916	305	458
Achterhoek	209	70	105
Rivierengebied	72	24	36

Uitgaande van de gehanteerde prognose kunnen we afleiden dat er wel degelijk groei mogelijk is in het agrotourisme. Het precieze aantal minicampings in Gelderland is niet bekend, maar vast staat dat dit bij lange na de prognoses niet benaderd. Uitgaande van 3000 overnachtingen per camping, zou er ruimte zijn voor ongeveer 400 minicampings in Gelderland. Het saldo per bedrijf kan dan ongeveer 18.000 tot 20.000 gulden per bedrijf bedragen, hetgeen neerkomt op een rendabele exploitatie. Bij 2000 overnachtingen per bedrijf zou er zelfs ruimte zijn voor ongeveer 600 campings. Het saldo per bedrijf is dan echter wel aanzienlijk lager (zie de resultaatberekeningen verderop), en is veel meer op te vatten als bijverdiensite.

Uit de cijfers blijkt dat in theorie de meeste mogelijkheden liggen op en rond de Veluwe. Of dit in de praktijk ook zo is valt te betwijfelen. Met name op de Veluwe is de reguliere recreatiesector reeds zeer sterk ontwikkeld. Veel reguliere campings hebben te maken met een teruglopend aantal vaste standplaatsen. Zij zullen zich naar alle waarschijnlijkheid sterker richten op de losse verblijfsrecreant. Daarnaast is er een aantal andere mogelijke beperking voor de groei van het aantal minicampings op en rond de Veluwe. Door het grote aandeel intensieve veehouderijbedrijven zijn delen van de Gelderse Vallei minder geschikt voor agrotourisme. Daarnaast komen de toeristen op de Veluwe – wellicht met uitzondering van de oostelijke rand – waarschijnlijk in eerste instantie voor de natuur (bos en hei) en voor de combinatie bos/randmeren en minder voor het landelijke agrarische karakter van de streek.

Wat dat laatste betreft liggen er duidelijk meer kansen in de Achterhoek, en dan met name de Waardevolle Cultuurlandschappen Winterswijk en De Graafschap, Montferland en het gebied ten noorden van Neede/Borculo. Hier kan het kleinschalige landelijke karakter van de streek optimaal worden benut voor verschillende vormen van agrotourisme. Naast minicampings kunnen ook andere vormen een

belangrijke economische meerwaarde hebben. Hierbij valt te denken aan de afzet van streekproducten, arrangementen, theeschenkerijen, herbergen, etcetera (zie verderop en paragraaf 4.3 over de afzet van producten). Ook het aanbod van diensten, zoals bagagetransport, kan deel uitmaken van het assortiment. Met name in de Achterhoek ligt een combinatie tussen agrotourisme en cultuurtourisme – een toeristische vorm die in Nederland nog maar summier vormgegeven is – voor de hand. In de Graafschap kan bijvoorbeeld ingespeeld op of aangesloten worden bij de kastelen en landgoederen, in Winterswijk bij de vele waardevolle Scholteboerderijen. Op basis van een aantal goed uitgewerkte gebiedsvisies en samenwerkingsverbanden tussen ondernemers kan beslist meer ruimte gecreëerd worden dan in de bovenstaande prognoses weergegeven. Daarbij kunnen verschillende accenten worden gelegd. Zo zou de Graafschap – gezien de ligging, de kastelen en het grote aantal hotels – meer in kunnen spelen op een combinatie tussen dag- en verblijfsrecreatie, waarbij juist de vermarkting van producten en arrangementen met horecaondernemers een belangrijke meerwaarde kunnen hebben.

Voor het Rivierengebied liggen er duidelijk minder kansen op het gebied van verblijfsrecreatie. Uitgaande van de prognoses is er ruimte voor enkele tientallen minicampings. Het is daarom zinvol om voor deze regio een ander perspectief uit te werken. Inspelen op dagrecreatie ligt hierbij voor de hand. Door de centrale ligging is het gebied goed bereikbaar en daarnaast is er een relatief hoge bevolkingsdichtheid, met name in het Knooppunt Arnhem-Nijmegen. Uit cijfers van de Provincie (beleidsplan Recreatie en Toerisme 1995) blijkt dat het Rivierengebied jaarlijks twee miljoen bezoekers van (dag-) recreatieprojecten trekt. Via arrangementen, verkoop van producten, themadagen, etcetera kan worden geprobeerd een deel van deze bezoekers te bereiken.

In het onderstaande wordt uitgewerkt op welke manier een gezamenlijke aanpak van agrotourisme gestalte kan krijgen en op welke manier het bij kan dragen aan de ontwikkeling van perspectief voor individuele bedrijven en voor een streek als geheel.

Een gezamenlijke aanpak

De activiteiten in het kader van het WCL-Winterswijk bieden daarbij goede aanknopingspunten. Niet alleen is agrotourisme een van de speerpunten in het WCL-beleid, ook is er een werkgroep 'Boer en Recreatie' in het gebied actief. Het doel van deze werkgroep is het uitwerken van een gebiedsaanpak voor agrarisch recreatie en toerisme. Afstemming en coördinatie van activiteiten van de circa 30 leden van de werkgroep is hierbij een centraal aandachtspunt. Ook heeft de relatie tot de reguliere recreatieondernemers en de horeca in het gebied speciale aandacht van de werkgroep.

In overleg met de werkgroep is een korte inventarisatie gemaakt van de mogelijkheden en beperkingen voor een gezamenlijke gecoördineerde aanpak. Hierbij is een aantal individuele mogelijkheden geïnventariseerd, alsmede de mogelijkheden voor arrangementen. Daarnaast wordt een inschatting gemaakt van de sociaal-economische potenties (inkomen, werkgelegenheid) en de mogelijke meerwaarde van een gezamenlijke aanpak. De leidraad daarbij is te onderzoeken hoe een gezamenlijke

aanpak kansen en ruimte kan bieden voor de individuele ondernemer. Hiertoe is een beperkt aantal interviews met betrokkenen uit het gebied gevoerd (werkgroepleden). Met deze interviews wordt inzicht verkregen in de specifieke mogelijkheden en belemmeringen voor individuele ondernemers, alsmede de opvattingen omtrent de invulling van een gezamenlijke aanpak. Ook dienden de interviews materiaal op te leveren om een inschatting te maken van het sociaal-economisch potentieel.

De werkgroep Boer en Recreatie is actief op het grondgebied van de gemeente Winterswijk. Het heeft als doelstelling de positieve ideeën van ondernemers actief op het gebied van agrotourisme te bundelen om zo door een gezamenlijke aanpak ruimte te creëren voor de ontwikkeling van de individuele bedrijven. De vraag is nu: wat kan zo'n gezamenlijke aanpak inhouden en op welke manier kan het bijdragen aan het perspectief voor individuele ondernemers. Tijdens de interviews is dit uitgebreid aan de orde geweest. Het blijkt dat er onder de werkgroepleden verschillende ideeën bestaan over de invulling van zo'n gezamenlijke aanpak, en over de meerwaarde voor het eigen bedrijf. Dit hangt samen met de eigen situatie en de eigen activiteiten, en met de gekozen bedrijfsstrategie. We kunnen om te beginnen constateren dat ieder bedrijf op zich weer uniek is, met een specifieke bedrijfsopzet en – filosofie. Hierover later meer.

Uit de gehouden interviews bleek dat een gezamenlijke aanpak onder de vlag van de werkgroep betrekking kan hebben op de volgende vijf taakvelden:

- 1 belangenbehartiging;
- 2 promotie;
- 3 kwaliteitsbevordering;
- 4 afstemming en benutten specifieke kansen;
- 5 ontwikkelen van arrangementen.

ad 1 Het meest genoemde mogelijke taakveld van de werkgroep is het behartigen van de belangen van 'recreatieboeren' in de gemeente Winterswijk. Dit is feitelijk het bindende element van de werkgroep. De recreatieondernemers hebben geen duidelijke plaats binnen de bestaande organisaties, niet binnen de landbouw en niet bij de reguliere recreatie sector. Toch is er wel degelijk behoefte aan een zekere belangenbehartiging. Dit betreft bijvoorbeeld naar de gemeente toe het verkrijgen van vergunningen/ontheffingen voor minicampings en eventuele (gedeeltelijke) bestemmingswijzigingen in het kader van andere activiteiten. Ook kan de werkgroep er bij de gemeente op aandringen voldoende basisvoorzieningen (fietspaden, wandelroutes, etcetera) te creëren. Daarnaast kan zij in overleg treden met het WCL, de Provincie en andere overheden en instanties over stimuleringsmaatregelen, subsidies en dergelijke. Ook overleg met plaatselijke belangengroeperingen, bijvoorbeeld op het gebied van natuur en milieu, is gewenst. Door het maken van afspraken (convenanten) kan bijvoorbeeld worden voorkomen dat er conflicten ontstaan over vergunningen voor bedrijven in de buurt van kwetsbare natuurgebieden.

ad 2 Een volgende mogelijke taak voor de werkgroep is gezamenlijke promotie van de activiteiten op het gebied van agrotourisme. Zo wordt er gedacht aan het uitgeven van een folder met daarin een overzicht van alle voorzieningen op

het gebied van agrotourisme. Deze folder zou dan verspreid kunnen worden via de individuele ondernemers en de VVV. Het aanbod van agrotourisme krijgt zo een duidelijke plaats binnen het totale toeristisch recreatief aanbod in de streek.

- ad 3 De werkgroep zou ook een rol kunnen spelen op het gebied van kwaliteitsbevordering, al bestaan hierover wel duidelijke verschillende meningen, hetgeen het draagvlak voor dit taakveld beperkt. Door middel van richtlijnen omtrent een bepaalde basiskwaliteit aan sanitair, omvang en inrichting van de plaatsen, overige voorzieningen, etcetera kan de consument een garantie geboden worden ten aanzien van het niveau van alle aangesloten bedrijven. Dit kan uitgedragen worden door middel van een herkenbaar symbool. Ook kan door onderlinge uitwisseling van ideeën en ervaringen een opwaartse spiraal in werking treden. Een recent voorbeeld hiervan is het aanleggen van een invalidetoilet op een minicamping, een initiatief dat inmiddels door anderen overgenomen is.
- ad 4 Zoals nog zal blijken, heeft ieder bedrijf zijn eigen sterke en zwakke punten. Dit hangt in belangrijke mate samen met de bedrijfsfilosofie en de specifieke doelgroep. In een aantal gevallen staat de minicamping zo veel mogelijk los van het agrarische bedrijf, anderen proberen het juist tot een geheel te integreren. De een richt zich voornamelijk op 'VUT-ters', terwijl anderen juist gezinnen met jonge kinderen trekken. Soms wordt er gezocht naar combinaties van minicamping met andere activiteiten (verkoop producten, theeschenkerij, groepshuisvesting). Deze verscheidenheid is belangrijk om zoveel mogelijk ruimte te bieden aan verschillende ondernemers. Om dit ook in de toekomst te garanderen zou de werkgroep een signalerende en coördinerende rol kunnen spelen. Dit kan bijvoorbeeld door het inzichtelijk maken van de diversiteit en de verschillende doelstellingen, of door het gericht adviseren van startende ondernemers omtrent de te volgen bedrijfsstrategie. Door het signaleren van kansen en knelpunten – bijvoorbeeld het feit dat er in het buitengebied van Winterswijk relatief weinig 'uitspanningen' zijn waar wandelaars en fietsers iets kunnen consumeren – kan de werkgroep een mogelijke markt in kaart brengen waarbij het aan de ondernemers zelf is om in te spelen op de bestaande niches.
- Ook kan er een bepaalde afstemming plaatsvinden op het gebied van promotie en reclame, opdat het voor de consumenten duidelijk is waar welk product aangeboden wordt. Ook kunnen de werkgroepleden gasten doorverwijzen naar anderen, bijvoorbeeld als een camping of voorziening vol is, of wanneer de gasten andere wensen hebben.
- ad 5 Het mogelijke taakveld van de werkgroep met economische potenties is het ontwikkelen van arrangementen waarbij verschillende ondernemers betrokken zijn. Het belang van en de noodzaak tot deze activiteiten worden door de leden van de werkgroep verschillend beoordeeld. Een aantal heeft hier duidelijk interesse in, terwijl anderen hier geen meerwaarde voor het eigen bedrijf in zien. Ook bestaat de opvatting dat de gasten/consumenten het liefst met rust gelaten worden.

Mogelijkheden voor arrangementen zijn er te over. Zo kunnen er bijvoorbeeld in samenwerking met de plaatselijke stalhouder huifkartochten georganiseerd worden voor gasten van minicampings, waarbij een bezoek aan een kaasboerderij en herberg onderdeel uitmaken van het arrangement. Ook zijn er combinaties te leggen met het bezoeken en bezichtigen van cultuurhistorisch waardevolle gebouwen, waardevolle natuurgebieden, bedrijfsbezoeken, etcetera. De werkgroep kan hierbij een initiërende en coördinerende rol spelen.

Een van de suggesties uit de interviews is om juist in te spelen op de mogelijkheden van dagrecreatieve voorzieningen, omdat uitbreiding van de verblijfsrecreatie in Winterswijk politiek gevoelig ligt gezien de grote hoeveelheid belangrijke natuurwaarden in de streek.

Als mogelijk extra taakveld kan ook het ontwikkelen van een gebiedsvisie worden genoemd. Eerder in deze paragraaf is al aangegeven dat het ontwikkelen van agrotourisme op basis van zo'n gebiedsvisie en een gedegen kennis van kansen en knelpunten belangrijke voordelen kan hebben. Een gezamenlijk initiatief van recreatie-boeren kan hierbij een belangrijke schakel zijn.

4.2.2 Het economisch potentieel

In de brochure 'Agrotourisme' van de DLV (1995) wordt een aantal zaken over dit onderwerp op een rijtje gezet. Naast een overzicht van de wettelijke bepalingen en regels waar agrariërs aan moeten voldoen om met agrotourisme te kunnen starten, wordt een aantal rekenvoorbeelden gepresenteerd met schattingen van kosten en opbrengsten. Deze rekenvoorbeelden gaan uit van standaardsituaties. Gebaseerd op een aantal gegevens uit de praktijk laten wij hier zien dat op basis van een uiteenlopende filosofie en vanuit verschillende bedrijfsopzet een vergelijkbaar resultaat kan worden behaald. De berekeningen zijn indicatief en bedoeld om globale vergelijkingen te kunnen maken. Bij de hier beschreven voorbeelden (tabel 4.3 t/m tabel 4.9) wordt uitgegaan van goed draaiende bedrijven met een hoge bezettingsgraad. In de praktijk is dit voornamelijk te verwachten in gebieden met een groot (agro)toeristisch potentieel en waar aanzienlijke inspanningen worden gedaan om het recreatief-toeristisch product te verkopen. Een gezamenlijke aanpak zoals in Winterswijk wordt ontwikkeld kan hieraan bijdragen.

Tabel 4.3 Berekening kosten en opbrengsten camping met standaard voorzieningen (het DLV-voorbeeld)

Er wordt een minicamping opgezet met vijftien plaatsen. Bestaande gebouwen worden door een aannemer verbouwd met degelijke sanitaire voorzieningen en een recreatieruimte. Doelgroep zijn de consumenten die degelijke voorzieningen wensen, zonder de luxe van een driesterrencamping te verlangen.

Investeringskosten:

kosten verbouw gebouwen	f 20.000
sanitair	- 5.000
aanleg plaatsen+elektra	- 15.000
overige investeringen	- <u>3.000</u>
totaal	f 43.000

Jaarlijkse kosten:

vaste kosten (rente/afschrijvingen)	f 4.650
variabele kosten (onderhoud, verzekering, etc.)	- <u>2.750</u>
totaal	f 7.400

Opbrengsten per kampeerplaats (tarief-kosten):

laagseizoen (2 personen+auto+tent/caravan)	f 20
hoogseizoen (4 personen+auto+tent/caravan)	f 28

Bezetting en opbrengsten:

laagseizoen 100 dagen x 6 plaatsen x f 20=	f 12.000
hoogseizoen 40 dagen x 12 plaatsen x f 28=	- <u>13.440</u>
totaal	f 18.040

<i>Saldo</i>	f 18.040
(bij 500 gewerkte uren = f 36 per uur)	

Tabel 4.4 Berekening kosten en opbrengsten luxe camping

Op dit bedrijf worden eerste klas voorzieningen aangelegd om op dit gebied te kunnen concurreren met de reguliere driesterrencampings. Hiermee richt de ondernemer zich in eerste instantie op gasten die een zekere luxe verlangen en bereid zijn een hoger tarief te betalen.

Investerings:

kosten verbouw gebouwen	f 30.000
aanleg sanitair	- 10.000
aanleg plaatsen+elektra	- 15.000
overige investeringen	- <u>5.000</u>
totaal	f 70.000

Jaarlijkse kosten:

vaste kosten (rente/afschrijvingen)	f 10.000
variabele kosten (onderhoud, verzekering,etc.)	- <u>2.000</u>
totaal	f 12.000

Opbrengsten per kampeerplaats (tarief-kosten):

laagseizoen (2 personen+auto+tent/caravan)	f 24
hoogseizoen (4 personen+auto+tent/caravan)	f 34

Bezetting en opbrengsten:

laagseizoen 100 dagen x 6 plaatsen x f 24=	f 14.400
hoogseizoen 40 dagen x 12 plaatsen x f 34=	- <u>16.320</u>
totaal	f 30.720

Saldo

(bij 500 gewerkte uren = f 37 per uur)	f 18.720
--	----------

Tabel 4.5 Berekening kosten en opbrengsten *low-budget* camping

Op deze camping met vijftien plaatsen richt men zich vooral op gasten met een krappe beurs die genoeg nemen met een laag voorzieningenniveau. Om de kosten te drukken worden voorzieningen aangelegd met tweedehands materialen en door zelfwerkzaamheid. Door de relatief lage tarieven is er in het hoogseizoen een hoge bezettingsgraad.

Investeringen:

kosten sanitair etc.	f 5.000
aanleg plaatsen+elektra	- 13.000
overige investeringen	- <u>2.000</u>
totaal	f 20.000

Jaarlijkse kosten:

vaste kosten (rente/afschrijvingen)	f 2.500
variabele kosten (onderhoud, verzekering, etc.)	- <u>1.500</u>
totaal	f 4.000

Opbrengsten per kampeerplaats (tarief-kosten):

laagseizoen (2 personen+auto+tent/caravan)	f 12
hoogseizoen (4 personen+auto+tent/caravan)	f 20

Bezetting en opbrengsten:

laagseizoen 100 dagen x 6 plaatsen x f 12=	f 7.200
hoogseizoen 40 dagen x 15 plaatsen x f 20=	- <u>12.000</u>
totaal	f 19.200

Saldo

	f 15.200
--	----------

(bij 550 gewerkte uren = f 28 per uur)

Tabel 4.6 Berekening kosten en opbrengsten camping met verkoop producten

Op deze camping zijn 25 plaatsen. De ondernemers richten zich voornamelijk op gezinnen met kinderen en daarom wordt de prijs laag gehouden. De camping is relatief sober van aankleding, maar voorzien van alle basisbenodigdheden en een zelf verbouwde recreatieruimte. In het hoogseizoen is de bezetting hoog. In de nieuw ingerichte campingwinkel worden zelf gemaakte producten van het agrarische bedrijf afgezet aan de gasten en passanten.

Investerings:

verbouw recreatieruimte	f 10.000
kosten sanitair etc.	- 5.000
aanleg plaatsen+elektra	- 15.000
verbouw winkel+aankleding	- <u>15.000</u>
totaal	f 45.000

Jaarlijkse kosten:

vaste kosten (rente/afschrijvingen)	f 5.000
variabele kosten (onderhoud, verzekering, etc.)	- <u>2.000</u>
totaal	f 7.000

Opbrengsten per kampeerplaats (tarief-kosten):

laagseizoen (2 personen+auto+tent/caravan)	f 12
hoogseizoen (4 personen+auto+tent/caravan)	f 20

Bezetting en opbrengsten:

laagseizoen 100 dagen x 10 plaatsen x f 12=	f 12.000
hoogseizoen 40 dagen x 25 plaatsen x f 20=	- 20.000
opbrengsten winkel:	- <u>10.000</u>
totaal	f 42.000

<i>Saldo</i>	f 35.000
(bij 1000 gewerkte uren = f 35 per uur)	

Tabel 4.7 Berekening kosten en opbrengsten bedrijf met verhuur trekkershutten

Op dit bedrijf verhuurt de ondernemer twee trekkershutten. Dit zijn eenvoudige houten gebouwtjes met vier slaappleatsen, elektriciteit, stromend water en een kookgelegenheid. De sanitaire voorzieningen zijn op de deel van de boerderij.

Investerings:

bouw trekkershutten (incl. inrichting)	f	30.000
kosten sanitair etc.	-	<u>5.000</u>
totaal	f	35.000

Jaarlijkse kosten:

vaste kosten (rente/afschrijvingen)	f	4.000
variabele kosten (onderhoud, verzekering, etc.)	-	<u>1.500</u>
totaal	f	<u>5.500</u>

<i>Opbrengsten per trekkershut per dag (tarief-kosten):</i>	f	45
---	---	----

Bezetting en opbrengsten:

totaal 150 nachten x f 45	f	6750
---------------------------	---	------

<i>Saldo</i>	f	2250
--------------	---	------

(bij 100 gewerkte uren = f 22,50 per uur)

Tabel 4.8 Berekening kosten en opbrengsten bed and breakfast

Op dit bedrijf is de boerin begonnen met de verhuur van kamers tegen logies en ontbijt. In een deel van de boerderij zijn twee tweepersoons kamers ingericht. 's Ochtends wordt een uitgebreid ontbijt geserveerd.

Investerings:

verbouw kamers	f	30.000
inrichting	-	10.000
overige kosten	-	<u>5.000</u>
totaal	f	45.000

Jaarlijkse kosten:

vaste kosten (rente/afschrijvingen)	f	5.000
variabele kosten (onderhoud, verzekering, etc.)	-	<u>2.000</u>
totaal	f	<u>7.000</u>

Opbrengsten per kamer:

logies (2 personen)	f	35
ontbijt f 7,50 per persoon	f	15
kosten per kamer	f	15
opbrengsten	f	35

<i>Opbrengsten bij een bezetting van ca. 40 procent</i> (= totaal 300 nachten)	f	10.500
---	---	--------

<i>Saldo</i>	f	3.500
--------------	---	-------

(bij 200 gewerkte uren = f 17,50 per uur)

Tabel 4.9 Berekening kosten en opbrengsten huifkar-arrangement

Een aantal leden van de werkgroep zet een arrangement op, waarbij gasten van minicampings deel kunnen nemen aan een huifkartocht van ongeveer twee uur door de omgeving, waarbij een bezoek wordt gebracht aan een kaasboerderij en een herberg/theeschenkerij. Bij voldoende belangstelling (minimaal tien personen) wordt gedurende het hoogseizoen (zes weken) twee keer per week een tocht georganiseerd, waaraan de gasten van steeds drie campings deel kunnen nemen (bij volledige bezetting ca. 150 potentiële klanten). De prijs bedraagt 12,50 gulden per persoon, inclusief een consumptie en het bezoek aan de kaasboerderij. De campingeigenaar krijgt hiervan 1,50 gulden als bemiddelingskosten. Geschatte omzet van de kaasboerderij 5 gulden per persoon.

Omzet bij 12 tochten met een minimumbezetting van 10 personen:

Voor de stalhouder:	$12 \times 10 \times f \ 8,50$	f	1020
Voor de campingeigenaars:	$12 \times 10 \times f \ 1,50$	-	180
Voor de herberg:	$12 \times 10 \times f \ 2,50$	-	300
Voor de kaasboerderij:	$12 \times 10 \times f \ 5$	-	<u>600</u>
totale omzet		f	2100

Uit de bovenstaande resultaatberekeningen kunnen we afleiden dat er langs verschillende wegen een aanvaardbaar resultaat bereikt kan worden met het exploiteren van minicampings en andere vormen van verblijfsrecreatie. Het arbeidsinkomen per uur ligt in veel gevallen zelfs op een vergelijkbaar niveau als het CAO-loon voor de landbouw! Het uitwerken en uitdragen van een duidelijke bedrijfsfilosofie is hierbij naar alle waarschijnlijkheid een cruciale factor. Daarbij is ook duidelijkheid in promotie van belang.

In de berekeningen is uitgegaan van een vrij hoge bezettingsgraad. De bezettingsgraad is doorslaggevend in het economisch resultaat, veel meer dan de gemaakte kosten of de tariefstelling. De investeringskosten drukken meer op het resultaat naarmate de bezettingsgraad lager is. Ook met de tariefstelling is het resultaat te beïnvloeden, maar een te hoog tarief kan de bezettingsgraad negatief beïnvloeden. In het eerste rekenvoorbeeld betekent een volledige bezetting in het hoogseizoen in vergelijking met de 80 procent bezetting zoals nu berekend, een toename van de inkomsten met 3.360 gulden (totaal saldo 21.400/43 gulden per uur), oftewel 18 procent. Juist om een zo hoog mogelijke bezettingsgraad te verkrijgen is een gezamenlijke aanpak op het gebied van promotie/reclame en van het regionale agrotouristische product van groot belang. Hoewel de directe inkomsten uit arrangementen niet overweldigend groot zullen zijn, gezien tenminste het bovenstaande rekenvoorbeeld, dragen dergelijke activiteiten wel degelijk bij aan de promotie van het agrotouristisch product in de regio.

Het regionaal-economisch potentieel

Zoals we hebben gezien kan agrotourisme op bedrijfsniveau een aantrekkelijke inkomstenbron zijn. Zeker een gezamenlijke aanpak op gebiedsniveau kan hierbij een positieve bijdrage leveren en kan specifieke kansen bieden aan ondernemers die in willen springen op kansen in de markt. Juist een gezamenlijke aanpak biedt de mogelijkheden om de sterke punten van individuele ondernemers zo goed mogelijk tot hun recht te laten komen. De vraag rijst nu welke effecten een dergelijke aanpak kan hebben op de regionale plattelandseconomie.

Uitgaande van de situatie in Winterswijk is een rekenvoorbeeld uitgewerkt in tabel 4.10.

Tabel 4.10 Rekenvoorbeeld regionaal-economisch potentieel agrotourisme in Winterswijk

In de huidige situatie zijn er ongeveer twintig ondernemers die op een of andere manier directe inkomsten uit agrotourisme halen. Het betreft minicampings, maar ook zaken als groepsaccommodaties en appartementverhuur. Uitgaande van gemiddeld 3000 overnachtingen – waarmee ongeveer gerekend is in de resultaat-berekeningen – en een besteding van ca 8 gulden per overnachting, komt dat neer op een totale besteding per bedrijf van 24.000 (saldo 18.000) gulden en voor alle bedrijven van 480.000 gulden (60.000 overnachtingen).

De overige bestedingen (eten, drinken, souvenirs, genotmiddelen) bedragen naar schatting ongeveer 15 gulden per persoon per dag¹, hetgeen neer komt op een totale besteding van 900.000 gulden. Het overgrote deel hiervan wordt besteed in de 'stad' en komt ten goede aan de middenstand en reguliere horeca.

Onder invloed van de gezamenlijke aanpak neemt het totaal aantal overnachtingen met 50 procent toe tot 90.000. Dit biedt ruimte voor tien extra minicampings. De totale besteding op de campings bedraagt dan 720.000 gulden.

Door de nieuwe aanpak, het opzetten van arrangementen en dergelijke verlegt het bestedingspatroon van de toeristen zich voor een deel naar het buitengebied. Daar koopt men agrarische producten van de boerderij, neemt deel aan huifkartochten en consumeert in theeschenkerijen en herbergen. De totale bestedingen per persoon per dag nemen met 2,50 gulden toe en het percentage dat besteed wordt op het platteland bedraagt 25 procent. Dat levert een totale besteding op van 1.575.000 gulden, waarvan 393.750 gulden op het platteland. Daarnaast trekken de verschillende arrangementen jaarlijks nog 25.000 dagjesmensen, die per persoon 5 gulden op het platteland besteden = 125.000 gulden.

De totale bestedingen op het platteland bedragen:

kampeergelden etc.	f 720.000
consumpties/arrangementen/boerderijproducten	- 393.750
dagtoerisme	- <u>125.000</u>
totaal	f1.238.750

De totale besteding in de 'stad' bedragen daarnaast f1.181.250

¹ Dit is een vrij voorzichtige schatting. De gemiddelde uitgaven van vakantiegangers in Gelderland bedroegen in 1993 ongeveer 33 gulden per persoon per dag (incl. verblijf) (Provincie Gelderland 1995:58).

We kunnen uit tabel 4.10 concluderen dat een gezamenlijke aanpak van recreatie en toerisme op regionaal niveau naar alle waarschijnlijkheid wel degelijk een belangrijke meerwaarde kan hebben voor de plattelandseconomie. In het rekenvoorbeeld is er sprake van meer dan een verdubbeling van de op het platteland gerealiseerde omzet. Daarnaast is er ook een belangrijke uitstraling naar de 'stad', de middenstand en reguliere horeca. De totale uitgaven in de stad en op het platteland zijn in het rekenvoorbeeld ongeveer gelijk. Wat dat betreft onderscheidt agrotourisme zich in positieve zin van de overige verblijfsrecreatie in Winterswijk, dat sterk wordt gedomineerd door campings met vaste plaatsen voor mensen uit het Ruhrgebied. De uitstraling hiervan naar de omgeving is relatief gering, blijkens het feit dat de bestedingen per dag bij een vakantie op een vaste standplaats circa 40 procent van de bestedingen in een 'gewone' vakantie bedragen (Provincie Gelderland 1995:59).

Wat verder opvalt uit de berekeningen is het feit dat er belangrijke kansen liggen voor de afzet van producten. Dit is een indirecte inkomstenbron uit agrotourisme, maar vertegenwoordigt een aantrekkelijk perspectief voor agrarische bedrijven.

Het is moeilijk om de cijfers te vertalen in termen van werkgelegenheid. Uitgaande van 30 bedrijven met verblijfsrecreatie die een saldo van ongeveer 20.000 gulden realiseren, betekent dat voor deze (agrarische) bedrijven levensvatbaarheid in de nabije toekomst verzekerd is. Hoewel dit nauwelijks nieuwe werkgelegenheid oplevert kunnen we stellen dat de werkgelegenheid van ongeveer 40 arbeidskrachten verzekerd is (1,3 per bedrijf waarvan gemiddeld 0,5 in recreatie en 0,8 in de landbouw).

Het totale saldo op de 30 bedrijven bedraagt 600.000 gulden. Dit betekent in theorie werkgelegenheid voor tien volledige arbeidsplaatsen, uitgaande van een arbeidsopbrengst van 60.000 gulden per jaar.

Daarnaast leveren de minicampings werkgelegenheid aan de toeleverende bedrijven (installateurs, sanitairspecialisten, aannemers). Er van uitgaande dat er een omzet van 100.000 gulden gedraaid moet worden om één volledige arbeidsplaats te bekostigen, kunnen we dit schatten op ongeveer 1,25 volledige arbeidsplaats per jaar (besteding van ca. 4000 gulden per camping per jaar).

Daarnaast wordt er werkgelegenheid gegenereerd op de bedrijven die zich richten op de afzet van producten, deelnemen aan arrangementen en dergelijke. Hiervoor kunnen we uitgaan van 5,25 arbeidsplaatsen op het platteland en ruim tien arbeidsplaatsen in de stad (middenstand, horeca).

De totaal gegenereerde werkgelegenheid bedraagt aldus:

• op agrarische bedrijven	10
• toeleverende bedrijven	1,25
• overig platteland	5,25
• 'stad' (horeca, middenstand)	<u>10</u>
• totaal	24,50 arbeidsplaatsen

4.2.3 Randvoorwaarden

Voor een succesvolle ontwikkeling van agrotourisme op regionaal niveau dient aan een aantal randvoorwaarden voldaan te zijn. Hieronder in het kort een opsomming:

- allereerst dienen er ondernemers te zijn die willen investeren in nieuwe activiteiten, voldoende kennis van zaken hebben en interesse in agrotourisme;
- ondernemers dienen een duidelijk ondernemersplan met bedrijfsfilosofie (op basis van marktverkenning) te maken;
- de regio moet voldoende geschikt zijn voor de ontwikkeling van een recreatief-toeristisch product (aantrekkelijk landschap, voldoende bereikbaar, opengestelde natuurgebieden, etc.) en er dienen voldoende basisvoorzieningen aanwezig te zijn (fietspaden, wandelroutes, etc.);
- voor de ontwikkeling van een regionaal perspectief, dienen uiteenlopende vormen van agrotourisme naast elkaar ontwikkeld te worden. Een gezamenlijke aanpak in de ontwikkeling van het regionaal toeristisch product, op basis van een duidelijke gebiedsvisie, kan een belangrijke meerwaarde hebben;

- er dient voldoende ruimte en flexibiliteit te zijn in bestemmingsplannen voor de ontwikkeling van uiteenlopende vormen van agrotourisme (trekkershutten, minicampings, theeschenkerijen, herberg, bed en breakfast, appartementen, etc.);
- er dienen stimuleringsmaatregelen en starterssubsidies te zijn voor ondernemers die vernieuwende activiteiten op het gebied van agrotourisme willen ontwikkelen, of ondernemers die een belangrijke kwaliteitsverbetering willen realiseren. Bij voorkeur worden deze instrumenten op lokaal/regionaal niveau ingezet door adequaat functionerende instanties (bijvoorbeeld een WCL-bureau).

4.3 Een gezamenlijke aanpak voor de afzet van ambachtelijke producten uit de streek

In discussies over plattelandsontwikkeling of -vernieuwing wordt streekeigen productie of kwaliteitsproductie vaak als een van de oplossingen of mogelijkheden geschetst. In de praktijk zijn reeds veel boeren op een of andere manier bezig met, of hebben interesse in, de productie van ambachtelijke producten of met het opzetten van directe verkoop van hun producten. Het blijkt dat juist aan de afzetzijde knelpunten ontstaan, zeker als het gaat om de afzet van verwerkte producten. Boeren en boerinnen hebben naast de productie en verwerking vaak te weinig tijd en ervaring om de afzet van hun producten goed op poten te zetten. Het uitgangspunt voor hen is vaak de productie (aanbod), terwijl juist aan de kant van de markt (vraag) veel winst te behalen is. Inspelend op een aantal concrete vragen van agrariërs in de Graafschap is gekeken in hoeverre een gezamenlijke aanpak een meerwaarde op kan leveren voor individuele ondernemers en perspectief kan bieden aan een groter aantal bedrijven.

Hiertoe zijn dertien interviews gehouden met agrariërs die bezig zijn met de verwerking en afzet van hun producten. Het blijkt dat de verwerking en afzet van producten van het bedrijf een belangrijke meerwaarde kan hebben. Met name de boeren die reeds lagere tijd bezig zijn met de directe afzet van hun producten, halen hier goede resultaten mee. Zij hebben de afzet over het algemeen goed op orde en hebben hun eigen kanalen ontwikkeld. Vaak geldt dit met name voor producten die zich én goed lenen voor directe vermarkting én een beperkt aanbod vanuit de streek hebben, zoals bijvoorbeeld boeren-zuivel, fruit en een aantal tuinbouwproducten.

Opvallend is dat er al een zekere samenwerking bestaat tussen bedrijven, met name in de AGF-sector (aardappelen, groenten en fruit). Het betreft hier met name een 'uitwisseling' van producten voor de huisverkoop, om zo een breder assortiment samen te stellen. Naast deze samenwerking is de behoefte aan een gezamenlijke aanpak bij deze ondernemers niet zo groot, zeker niet wat betreft het op poten zetten van een afzet. Een gezamenlijke aanpak kan wel ruimte bieden voor bedrijfsuitbreiding. In een aantal gevallen wordt dit wenselijk bevonden om een toekomstige bedrijfsovername te realiseren, in maatschap te gaan werken en om een beter rendement te halen uit investeringen in apparatuur (bijvoorbeeld een installatie voor zure-zuivel/boter). Op korte termijn is hiervoor echter geen arbeid beschikbaar. Een gezamenlijke aanpak zou hiervoor goede aanknopingspunten bieden. In potentie kan dit nieuwe werkgelegenheid genereren.

In de gevallen waarin men nog bezig is om verwerking en afzet op poten te zetten liggen de behoeften duidelijk anders. De afzet loopt in veel gevallen nog stroef en

het rendement van de grote hoeveelheid geïnvesteerde arbeid is – relatief – gering. Uit de voorbeelden waarbij de afzet al goed op poten staat, blijkt echter dat er wel degelijk perspectief zit in zelfverwerking en directe afzet. Een mogelijk gevaar hierbij is dat een toenemend aanbod van producten via bijvoorbeeld huisverkoop nadelig uit zal pakken voor de prijs en het potentieel aan klanten en dientengevolge de bedrijfsresultaten nadelig zal beïnvloeden (door het grotere aanbod van boerenkaas in Zuid-Holland ligt daar de kaasprijs in de huisverkoop over het algemeen lager dan in de rest van het land). Het is daarom de kunst om de juiste (nieuwe) kanalen te vinden en de afzet goed op poten te zetten. Als in de nabije toekomst wellicht meer boeren zich op de afzet van streekproducten richten, dienen er naast huisverkoop meerdere alternatieven voor afzet te zijn.

In hoeverre een gezamenlijke aanpak hier een meerwaarde kan opleveren is voor de geïnterviewde boeren veelal nog onduidelijk. Over het algemeen is men huiverig voor een vorm van samenwerking die ook verplichtingen met zich meebrengt. Daarnaast is men bang voor de onderlinge concurrentie. In tabel 4.11 wordt een aantal mogelijke aanknopingspunten genoemd die uit de interviews naar voren kwamen. Verder wordt een beeld geschetst van de economische meerwaarde van een gezamenlijke aanpak van afzet en vermarkting. Hierbij wordt steeds uitgegaan van bestaande praktijkvoorbeelden.

Tabel 4.11 Aanknopingspunten voor gezamenlijke afzet van producten

- Gezamenlijke promotie van de streek en de producten.
- Arrangementen tussen horeca en landbouw.
Voor een bepaald bedrag krijgt de recreant een fietsroute met fiets, een bedrijfsbezoek, bezoek aan een kasteel en een diner/lunch in een restaurant met daarbij een menu met producten van de deelnemende bedrijven. Dit wordt dit jaar voor het eerst aangeboden in de buurt van Vorden. De deelnemende agrariërs krijgen f 10,- per deelnemer.
- Opzetten van een boerderijwinkel.
Het idee is om als samenwerkingsverband tussen een aantal agrarische producenten een winkel te exploiteren met een breed assortiment aan producten.
- Assortiment met producten uit de streek samenstellen.
Een idee van plattelandsvrouwen uit Lochem is om een assortiment samen te stellen van producten uit de nabije omgeving. Hiermee kunnen dan PR-activiteiten worden ondernomen, bijvoorbeeld door het organiseren van boerenmarkten, informatievoorziening op beurzen, etcetera. Ook is het idee om op basis van het assortiment een lokaal menu op de kaart te krijgen in restaurants.
- Het ontwikkelen van een afzetorganisatie voor streekproducten uit de regio.
Een dergelijke organisatie dient als een vorm om de vraag naar producten uit de regio te ontwikkelen en stimuleren en vervolgens om vraag en aanbod heel direct op elkaar af te stemmen, ook wat betreft de vereiste productkwaliteit en verpakking. De vraag is hierbij de sturende factor, en niet het aanbod. De afzetorganisatie fungeert dan als een 'distributiecentrum' voor streekproducten. Dit kan een oplossing bieden voor de problemen van boeren bij het ontwikkelen van de afzet en tegelijkertijd ruimte creëren voor grotere groepen boeren om met de verwerking van producten aan de gang te gaan. Tevens biedt het perspectieven voor bedrijfsuitbreiding/rendementsverhoging voor boeren die al een verwerking en directe afzet op poten hebben.

✕ Het voorgestelde 'distributiecentrum' zal bemand moeten worden door professionele krachten die de afzet en promotie van ambachtelijke producten uit de regio op

poten kunnen zetten. Dit is een puur zakelijke insteek, waarbij duidelijke afspraken gemaakt dienen te worden gemaakt en nagekomen omtrent productkwaliteit, leveringsvoorwaarden en termijnen, prijsstelling, etcetera. De verschillende genoemde aanknopingspunten kunnen deel uit maken van de gezamenlijke en gecoördineerde aanpak. Dit betreft niet alleen promotie, maar ook het samenstellen van assortimenten, het benaderen van horeca, het opzetten van arrangementen en zelfs het openen en runnen van een winkel. Het distributiecentrum moet zichzelf op termijn kunnen bedruipen uit de gerealiseerde omzet.

Uit een aantal (fictieve) rekenvoorbeelden, opgenomen in de tabel 4.12 tot en met tabel 4.15 blijkt de potentiële meerwaarde van een gezamenlijke afzetorganisatie voor de deelnemende bedrijven. Om twee redenen kan de beschreven gezamenlijke aanpak interessant zijn voor agrarische bedrijven uit de streek. In de eerste plaats biedt het ruimte aan bedrijven om een be- en verwerking van producten op te zetten gericht op de afzet op een regionale markt. Ten tweede biedt het bedrijven die reeds een directe afzet hebben, de ruimte om uit te breiden en een beter rendement op de investeringen te halen. De kosten voor de afzet (provisie) worden op vijftien procent van de gerealiseerde omzet gesteld.

Tabel 4.12 Voorbeeld potentiële meerwaarde gezamenlijke afzetorganisatie voor een schapen-bedrijf

<i>Afzet van zuiglammeren à 20 kilo via horeca en huisverkoop</i>	
Meerprijs f 15,- per kilo t.o.v. reguliere handel	f 300 per lam
Extra kosten voor slachten, portioneren en bewerken	f 100 per lam
saldo	f 200 per lam
Jaarlijkse afzet 80 lammeren x f 200 = f 16.000	
Arbeidsinkomen bij 1000 uur = f 16 per uur	
Wegens hoge kosten voor be- en verwerking en de hoge arbeidsinzet wordt gedacht aan het opzetten van verwerking aan huis, waarbij geclassificeerde slagers worden gehuurd voor bewerking en portioneren. Verder wordt een diepvriescel aangeschaft om jaarrond dezelfde kwaliteit te kunnen leveren aan de horeca:	
Investeringskosten totaal:	f 30.000
Vaste kosten per jaar	f 5.000
Bewerkingskosten per lam	f 70,-
Besparingen per lam	f 30,-
Middels een afzet via het op te zetten distributiecentrum is uitbreiding van 50 procent van de totale omzet te realiseren. De omzet wordt nu 120 lammeren tegen een meerprijs van f230 per lam, oftewel een verschil van f 27.600 ten opzichte van de reguliere afzet.	
Verschil	f 27.600
- vaste kosten	f 5.000
- variabele kosten	f 1.000
- kosten afzet*	f 2.760
Arbeidsinkomen (900 uur)	f 18.850
	= f 21 per uur
* kosten afzet = 15 procent van de gerealiseerde omzet via het distributiecentrum, gerekend op 40 lammeren van 20 kilo tegen een kiloprijs van f 23 = f 18.400	

Tabel 4.13 Voorbeeld potentiële meerwaarde gezamenlijke afzetorganisatie voor tuinbouwproducten

Een jonge boer wil het ouderlijk bedrijf over nemen. Om overname mogelijk te maken zoekt hij/zij extra inkomsten in arbeidsintensieve tuinbouwgewassen. Via het distributiecentrum worden horecaondernemingen en winkeliers/burgers in de nabije omgeving beleverd. Hierdoor is een meerprijs ten opzichte van de veiling te realiseren van 25 procent. De kosten voor de afzet bedragen 15 procent van de omzet.

Totale omzet tuinbouwproducten (bijvoorbeeld 1 ha asperges=7000 kg)	f 70.000
Opbrengst bij afzet via de veiling	f 56.000
Verschil	f 14.000
Kosten afzet (15%)	f 10.500
Extra inkomen	f 3.500

Tabel 4.14 Voorbeeld potentiële meerwaarde gezamenlijke afzetorganisatie voor fruitteelt

Op een fruitbedrijf wordt op kwaliteit gesorteerd. De mindere kwaliteit wordt verwerkt tot sap. Per liter sap is ongeveer 1,6 kilo fruit (appels) nodig. Het sap wordt afgevuld in 0,7 liter flessen en afgezet via het distributiecentrum. De opbrengsten zijn f 2,85 per liter.

- opbrengsten per liter	f 2,85
- kosten appels (40 ct/kg)	f 0,64
- kosten persen	f 1,00
Meeropbrengst per liter	f 1,21

Verwerking 10.000 kilo appels tot 6250 liter appelsap. De afzet wordt georganiseerd door het distributiecentrum.

Totale omzet	f 17.812
- kosten appels	f 4.000
- kosten persen	f 6.250
- kosten afzet (15%)	f 2.672
Meeropbrengst	f 4.890

Opbrengstprijis appels = 89 cent per kilo

Tabel 4.15 Voorbeeld potentiële meerwaarde gezamenlijke afzetorganisatie voor een zuivelboerderij

I. Resultaten verwerking 200.000 kg melk tot boerenkaas en 10.000 kg melk tot boerenzuivel. Verkoop aan huis in eigen boerderijwinkel.

Kaasmakerij:

Opbrengsten kaas	f 260.000	= f 130 per 100 kg melk
- melkgeld fabriek	f 150.000	
Verschil	f 110.000	= f 55 per 100 kg melk
- variabele kosten kaas	f 55.000	
waarvan vreemde arbeid	f 35.000	
- vaste kosten	f 20.000	

Arbeidsinkomen (1000 uur) f 35.000 = ca. f 35 per uur

Zuivelbereiding (boter, karnemelk, kwark):

Verwerking 10.000 kg melk

Opbrengsten	f 28.000	= f 280 per 100 kg melk
- melkgeld fabriek	f 7.500	
Verschil	f 20.500	= f 205 per 100 kg melk
- variabele kosten	f 5.000	
- vaste kosten	f 10.000	

Arbeidsinkomen (500 uur) f 5.500 = f 11 per uur
= f 55,00 per 100 kg melk

Conclusie: Bij de zuivelbereiding drukken de vaste kosten onevenredig zwaar op het resultaat. In vergelijking met de kaasmakerij blijven de resultaten achter, ondanks de hoge opbrengstprijs. Een mogelijke oplossing zou zijn om de omzet te vergroten. Hiervoor zouden nieuwe afzetkanalen ontwikkeld moeten worden. Op bedrijfsniveau is daar niet voldoende arbeid voor aanwezig.

II. Alternatief: de afzet voor zuivelproducten wordt uitbesteed aan het distributiecentrum die een afzet naar supermarkten in de regio opzet en garandeert. In eerste instantie maakt dit een verdubbeling van de zuivelverwerking mogelijk. De kosten voor afzet bedragen 15 procent van de omzet.

Resultaten zuivelbereiding met afzet via distributiecentrum:

Verwerking 20.000 kg melk, waarvan de helft (omzet f 28.000) wordt afgezet via distributiecentrum

Opbrengsten	f 56.000
- melkgeld fabriek	f 15.000
Verschil	f 41.000
- variabele kosten	f 13.000
waarvan	
kosten arbeid (150 uur)	f 6.000
kosten afzet (15%)	f 4.200
kosten verpakking (10%)	f 2.800
- vaste kosten	f 10.000

Arbeidsinkomen (500 uur) f 18.000 = f 36 per uur
= f 90 per 100 kg melk

Zowel het totale inkomen als het arbeidsinkomen per uur of per 100 kg melk stijgen bij het gedeeltelijk uitbesteden van de afzet in combinatie met een productie/omzetverhoging.

Conclusie met betrekking tot een gezamenlijke afzetorganisatie

Uit de hierboven gepresenteerde indicatieve berekeningen kan worden geconcludeerd dat een gezamenlijke afzetorganisatie in eerste instantie loont voor producten die geen duidelijke plaats hebben binnen de gangbare afzetkanalen. Dit geldt bijvoorbeeld voor producten die zich duidelijk onderscheiden door middel van een bijzondere productkwaliteit. Voor bijvoorbeeld gangbare tuinbouwproducten zijn de extra kosten die gemaakt moeten worden voor de inschakeling van het distributiecentrum relatief hoog. Er moet, met andere woorden, een duidelijke meeropbrengst te realiseren zijn. Bij verwerkte producten is dit eerder het geval dan bij verse producten. Het voordeel daarvan is dat de houdbaarheid vaak groter is, waardoor het product minder afhankelijk is van een hoge omloopsnelheid. Voor bedrijven die reeds bezig zijn met directe afzet van meer gangbare producten, zoals bijvoorbeeld huisverkoop van AGF, kan gezamenlijke promotie wellicht een meerwaarde opleveren.'

Er is een dubbel effect op de werkgelegenheid. Niet alleen wordt er op het bedrijf zelf meer arbeid ingezet, in een aantal gevallen ook van buiten het gezin, ook levert het werkgelegenheid op in het distributiecentrum. Er van uitgaande dat zo'n distributiecentrum voor de Achterhoek zou kunnen draaien met een budget van ongeveer 100.000 gulden (80.000 vaste kracht + 20.000 ondersteunend personeel) en dat dit opgebracht wordt uit de 15 procent 'bemiddelingskosten' dan betekent dit dat ongeveer 25 bedrijven zoals beschreven nodig zijn om dit systeem te laten functioneren.

De totale impact op de werkgelegenheid is moeilijk te schatten. Er vanuit gaande dat per bedrijf een additionele werkgelegenheid van 0,5 arbeidskracht gegenereerd wordt bij een gezamenlijke afzet, dan levert het op de bedrijven $25 \times 0,5 = 12,5$ volledige arbeidsplaatsen op (of 25 deeltijdbanen) en in het distributiecentrum 1,25 arbeidsplaats.

De marktpotentie van ambachtelijk geproduceerde producten is moeilijk in te schatten. Allereerst is het ontwikkelen van een markt een zeer belangrijke schakel in het geheel. Dat betekent dat er niet eenvoudigweg ingesprongen kan worden op bestaande 'niches', maar dat deze 'niches' actief ontwikkeld moeten worden. Als men hierin slaagt, dat is de afzet van ambachtelijk geproduceerde landbouwproducten vaak een uit economisch oogpunt aantrekkelijke zaak. Keer op keer blijkt echter dat de factor arbeid de beperkende factor is. Het gebrek aan arbeid is een belemmering om daadwerkelijk werk te maken van het opbouwen van de afzet.

Programma: naar een plan van aanpak

Naast de genoemde aanknopingspunten ligt ook een link met de specifieke vorm van recreatie en toerisme in de Graafschap voor de hand. Veel van de kleinere hotels/restaurants in het gebied (veelal familiebedrijven) kunnen een nieuwe impuls gebruiken. Onderzocht kan worden in hoeverre een menukaart met producten uit de streek – eventueel in combinatie met bedrijfsbezoeken, productvoorlichting, natuurexcursies, etcetera – een dergelijke nieuwe impuls kan opleveren. In ieder

geval sluit het wel aan bij het karakter van de streek en de vele fietstoeristen die de Graafschap jaarlijks bezoeken.

De voorgestelde aanpak dient nader uitgewerkt te worden in een plan van aanpak 'diversificatie en afzet producten'. Voor de Graafschap kan dit bijvoorbeeld uitgevoerd worden onder de vlag van het WCL. Voor het ontwikkelen van een dergelijke organisatie is nader onderzoek noodzakelijk. Dit betreft ten eerste een nauwkeurige inventarisatie van knelpunten en wensen bij mogelijke deelnemende agrarische producenten en ten tweede onderzoek naar mogelijke afzetkanalen en de vraag naar een breder assortiment van Achterhoekse producten. Te denken valt onder meer aan het inventariseren van de interesse bij de horeca voor Achterhoekse producten en voor het ontwikkelen van arrangementen. Ook kan gewerkt worden aan het ontwikkelen van een afzet richting bijvoorbeeld supermarkten en ketens van detaillisten. Om een goede wisselwerking tussen vraag en aanbod te bewerkstelligen kan begonnen worden met het samenstellen van een assortiment van reeds bestaande producten uit de streek.

In het te maken plan van aanpak dienen ook zaken als de beste organisatievorm (coöperatief, particulier), de taakverdeling, de toelating van nieuwe aanbieders en de mogelijkheden tot marktbescherming en dergelijke aan de orde te komen.

4.4 Nieuwe arrangementen in bestaande ketens

Naast het ontwikkelen van een gezamenlijke aanpak voor ambachtelijk geproduceerde producten, is het zinvol te bestuderen welke mogelijkheden er zijn om door middel van 'nieuwe arrangementen' (dat wil zeggen nieuwe afspraken tussen producenten, verwerker, handel, detaillisten en consumenten) in bestaande ketens perspectieven te bieden aan (groepen) boeren. In theorie kan dit een aantal voordelen hebben ten opzichte van de afzet van ambachtelijke producten. De mogelijke voordelen zijn:

- de boer kan zich blijven toeleggen op zijn 'kerntaak': de productie van grondstoffen;
- er kan een grotere afzetgebied worden bestreken;
- door gebruik te maken van bestaande kanalen kan aanzienlijk op de kosten voor afzet, promotie en dergelijke worden bespaard;
- er is een groter omvang mogelijk, hetgeen betekent dat het kansen kan bieden aan grotere groepen boeren;
- er kan worden aangesloten bij reeds bestaande controlesystemen voor kwaliteitsgarantie;
- voor consumenten en afnemers is er meer duidelijkheid, jaarrond levering kan worden gegarandeerd en de afnemers hebben slechts met enkele leveranciers te maken.

In het onderstaande wordt een aantal praktijkvoorbeelden en initiatieven beschreven en besproken die kunnen worden geduid als 'nieuwe arrangementen in bestaande ketens'. Het betreft hier wel voorbeelden die zich duidelijk onderscheiden bij de gangbare initiatieven in de agroindustriële ketens, zoals het IKB en AMK (agromilieukeur). Het onderscheid zit met name in de organisatie van productie, verwerking en afzet en in het feit dat gepoogd wordt een onderscheidend product op de markt te brengen.

Voorbeeld: de afzet van MRIJ-koeien via Albert Heijn

Dit project is begin 1996 ontstaan als een reactie op het besluit van Albert Heijn om alleen nog maar Iers vlees in de winkels te verkopen. Met name onder franchise-winkeliers ontstond hierdoor onrust. Omdat de kwaliteit van het MRIJ-vlees in Nederland meermalen is bewezen, is vanuit MRIJ-Oost contact gezocht met Albert Heijn om de mogelijkheden voor afzet te onderzoeken. Onder de voorwaarde dat dezelfde kwaliteit geleverd werd, kon Albert Heijn hiermee akkoord gaan. Samen met Dumeco is toen dit project opgezet.

De levering van MRIJ-vlees aan franchisewinkels betreft vlees van vrouwelijke dieren (vaarzen en schotten, 1 maal gekalfd). De koeien moeten een minimum geslacht gewicht van 286 kilo hebben en alleen de eerste kwaliteit karkassen worden afgenomen. Verdere eisen zijn dat de koe voor 100 procent MRIJ is en de veehouder lid is van de MRIJ-club Oost.

De veehouder krijgt 65 cent per kilo bonus. Hiertegenover staan geen extra kosten, behalve de gewone slachtkosten en deelname aan een IKB (in ontwikkeling). Het dier moet minimaal drie maanden op het bedrijf geweest zijn en de veehouder moet een verklaring ondertekenen waarin hij garandeert geen hormonen te gebruiken en de normale wachttijden bij het gebruik van medicijnen te respecteren.

Er worden geen speciale eisen aan de voeding gesteld, maar in de regel komt het er op neer dat er goed gevoerd moet worden om de beoogde classificatie te behalen. Dat betekent bijvoorbeeld beperkte mogelijkheden voor het voeren met maïs. In de praktijk wordt er ook wel eens een koe afgekeurd.

Voor de deelnemende boeren levert de bonus ongeveer 200 gulden per koe extra op. Bij een gangbare kiloprijs van rond de 5 gulden is de 65 cent bonus een opbrengstenstijging van ongeveer 15 procent. De interesse voor deelname van de kant van de veehouders is daarom vrij groot, zeker nu de vleesprijzen als gevolg van de BSE-affaire sterk onder druk staan. Het ledenaantal van MRIJ-Oost is sinds het begin van het jaar gestegen van 75 naar ruim 230.

Het MRIJ-project is te karakteriseren als kleinschalig. Het slachten verloopt via Dumeco. Per week worden er enkele tientallen dieren geslacht die aan alle gestelde eisen voldoen, hetgeen een klein aantal van het totaal van ongeveer 20.000 per week is. Volgens informatie van Dumeco (Hermesen, mondelinge mededeling) komt ongeveer een kwart van de aangeboden MRIJ's in aanmerking voor de bonus. Wel kan geconstateerd worden dat de vraag groter is dan het aanbod. Ongeveer 40 franchisewinkels komen in aanmerking voor deelname aan het project. Deze winkels bevinden zich in heel Nederland, voornamelijk op het platteland. De vraag bedraagt ongeveer 50 dieren per week. Ook recente uitlatingen van een woordvoerder van Albert Heijn (Agrarisch Dagblad 20/8/96) wijzen erop dat de vraag momenteel groter is dan het aanbod.

Volgens woordvoerders van Dumeco is het zaak om het project exclusief te houden. Dat kan een probleem opleveren, omdat sinds de BSE-affaire meerdere inkopers interesse hebben in kwalitatief goed Nederlands vlees. Wellicht ontstaan er vergelijkbare projecten en treedt een 'vervaging' in de markt op.

Uitgaande van de huidige vraag van 50 dieren per week, is er ruimte voor 2500 dieren per jaar. Bij een geslacht gewicht van 300 kilo per dier betekent dat een totale bonus van $(2500 \times 300 \times 0,65 =)$ 487.500 gulden.

We gaan ervan uit dat zuivere MRIJ's voornamelijk op de wat kleinschaligere bedrijven gehouden worden. Stel dat per bedrijf zo'n 10 koeien per jaar in aanmerking komen voor een bonus, dan levert dit per bedrijf een bonus op van $(10 \times 300 \times 0,65 =)$ 1950 gulden. Gezien de huidige vraag van 50 dieren per week, kunnen er dan zo'n 250 bedrijven aan het project deelnemen.

In totaal zijn er, naar de schatting van Dumeco, ongeveer 100.000 MRIJ's in Nederland. Er van uitgaande dat iedere koe per jaar één kalf krijgt, worden er dus gemiddeld 50.000 vaarskalveren per jaar geboren. Als daarvan per jaar 25 procent in aanmerking komen voor de bonus (de andere 75 procent wordt onder meer gebruikt voor de normale vervanging van de veestapel), betreft dat dus maximaal 12.500 dieren per jaar, ongeveer 250 per week. Dit zou, bij een geslacht gewicht van 300 kilogram, een totale bonus van $(12.500 \times 300 \times 0,65 =)$ 2.437.500 gulden betekenen. Hiervoor komen dan 1250 bedrijven in aanmerking.

Voorbeeld: Kemper Achterhoekse scharrelkip

De productie van Kempers kwaliteitsscharrelkippen vindt plaats op kleinschalige bedrijven in de Achterhoek. De kuikens worden op contract gemest, waarbij voer en kuikens worden geleverd. Er is een eigen veterinaire controle en begeleidingssysteem, en de kuikens worden op één plaats bij een ambachtelijke pluimveeslachterij geslacht, waardoor het project vrij sterk regionaal gebonden is.

Kemper scharrelkippen worden gehouden in koppels van gemiddeld 2500 stuks. De kuikens hebben twee keer zoveel ruimte in de stal dan bij de gangbare systemen. In een stal voor 5000 'gangbare' kuikens, mogen maximaal 2500 kuikens worden gemest. Vrije uitloop buiten is vereist. De groeisnelheid is lager. De kuikens worden negen weken gemest, tegen zes weken in de gangbare productiewijze. In beide gevallen wordt er een leegstand van dertien dagen tussen de productierondes aangehouden. Uitgaande van een hokcapaciteit van 5000 gangbare kuikens kunnen vergelijkbare resultaten worden behaald, zo blijkt uit de berekening in tabel 4.16.

Tabel 4.16 Vergelijking productie Kemper scharrelkip met gangbare productie

<i>gangbaar</i>	<i>Kemper</i>
voederwinst f0,50 per kuiken ¹	voederwinst f1,25 per kuiken
6,5 rondes per jaar	4,8 rondes per jaar
5000 kuikens per ronde	2500 kuikens per ronde
32.500 kuikens per jaar	12.000 kuikens per jaar
uitval 5% = 1625 kuikens	uitval 5% = 600 kuikens
afgeleverd 30.875 x 50 cent	afgeleverd 11.400 x f 1,25
opbrengst f 15.438	opbrengst f 14.250
kosten uitval 1625 x f 1,00	kosten uitval voor integrator
saldo f 13.813	

- ¹ Berekend volgens gegevens van de KWIN-veehouderij. Hierbij is uitgegaan van een afmestgewicht van 1850 gram en een producentenprijs van 1,76 gulden per kilo. Per kuiken betekent dit een prijs van 3,25 gulden. Hiertegenover staan kosten voor het kuiken (56 cent) en voerkosten (2,04 gulden). Over blijft 65 cent per kuiken. Hier vanaf gaan verder kosten voor gezondheidszorg, aflevering en rente (samen 15 cent), kosten die bij de Kemper scharrelkip door de integrator worden gedragen. Over blijft 50 cent per kuiken.

Op dit moment mesten ongeveer vijftien mesters op contract de Kemper scharrelkip. De jaarlijkse productie is ongeveer 180.000 dieren, hetgeen bij een voederwinst van f 1,25 een totaal arbeidsinkomen voor de mesters gezamenlijk van 225.000 gulden bedraagt. Op korte termijn ligt waarschijnlijk een uitbreiding van de vraag met 130.000 dieren per jaar in het verschiet, hetgeen perspectief en ruimte biedt aan ongeveer tien kleinschalige bedrijven in de Achterhoek.

Voorbeeld: Coberco en streekeigen productie

Vanuit de Jongeren Contact Commissie (JCC) van Coberco is er een onderzoek gedaan naar de kansen als Coberco een streekeigen product op de markt te brengen om zo perspectief te bieden aan gebieden met een kleinschalig landschap en bedrijfsstructuur. Het gaat dus in concreto om streekgebonden producten uit bijvoorbeeld WCL-gebieden.

Aan de hand van een aantal voorbeelden van bestaande streekeigen producten (Zeeuwse Vlegel, Veenweidekaas, Drentse Aa-kaas) is gekeken in hoeverre een dergelijke opzet past bij Coberco. Een van de conclusies naar aanleiding van de bestudering van de Veenweidekaas en Zeeuwse Vlegel is dat er een duidelijke meerprijs gerealiseerd moet worden om de extra kosten te dekken en dat er specifieke afzetkanalen voor streekeigen producten zijn (horeca, toerisme, huisverkoop).

Vervolgens is gekeken welke gebieden in het werkgebied van Coberco in aanmerking zouden kunnen komen. Hiervoor zijn een aantal criteria gehanteerd: naamsbekendheid, bijzondere natuur- en landschapswaarden, afgebakend gebied, aanwezigheid van Coberco-leden. Voor Gelderland werd met name gedacht aan de WCL-gebieden (Winterswijk, Graafschap, Veluwe). Volgens de gehanteerde criteria kwam alleen Winterswijk als mogelijk productiegebied van streekeigen producten uit de bus, mede vanwege de kaasfabriek in het gebied. In tegenstelling tot bijvoorbeeld

de Veluwe zitten er in Winterswijk verder veel Coberco-leden (totaal 120 miljoen kilo melk).

De conclusies van de JCC luiden als volgt:

- door de omvang van de productie kan er geen positieve bijdrage aan de melk-prijs verwacht worden;
- gezien de relatieve grootschaligheid van verwerking op gebiedsniveau (120 miljoen kilo) en het feit dat de productie ondergebracht zou worden binnen de grootschalige organisatie van Coberco, is het moeilijk een geloofwaardig streek-product in de markt te zetten (het blijft een fabriekskaas);
- Coberco heeft geen ingangen in de typische afzetmarkt van streekproducten (horeca, toerisme);
- het ontwikkelen van een nieuw product vraagt hoge introductiekosten. Ervaringen met de introductie van bijzondere fabriekskazen als de Kernhemmer en Subenhara leert dat de kosten erg hoog zijn. Het duurt erg lang voordat het 'break-even point' is bereikt (als het al ooit bereikt wordt). Een streekeigen product zal kleinschaliger van opzet moeten zijn, anders komt het op dezelfde markt als deze bijzondere fabriekskazen. Daarvoor leent de grootschalige organisatie van Coberco zich niet.

De algemene conclusie is dat streekeigen productie en Coberco niet bij elkaar passen en het advies aan het Coberco-bestuur is dan ook om hier verder geen energie in te steken.

Wel wordt geconstateerd dat streekeigen productie kansen kan bieden aan (groepen van) individuele ondernemers die kiezen voor een meer kleinschalige opzet en produceren voor specifieke afzetkanalen.

Conclusies ten aanzien van nieuwe arrangementen in bestaande ketens

Nieuwe arrangementen in bestaande ketens bieden wel degelijk kansen voor agrarische bedrijven, maar de meerwaarde mag duidelijk niet worden overschat. Op individueel bedrijfsniveau liggen er duidelijk meer kansen in de ambachtelijke verwerking van producten, maar dit is lang niet voor ieder bedrijf bereikbaar.

Willen nieuwe arrangementen kans van slagen hebben, dan dienen de producten duidelijk onderscheidend te zijn van de bulkproducten in gangbare ketens. Hiertoe is een meer kleinschalige en in zekere zin ambachtelijke opzet een vereiste. Dit vertegenwoordigt duidelijk een meerwaarde, maar ook een beperking betreffende de kwantiteit en het potentieel voor de sector als geheel. Nieuwe arrangementen kunnen gezien worden als 'iets extra's' voor middelgrote groepen bedrijven.

In de praktijk blijkt dat binnen een grootschalige ketenorganisatie weinig ruimte is voor nieuwe arrangementen (Pohlmann 1995, mondelinge mededeling marketing-manager Coveco). Voorwaarden waaronder enige vernieuwing plaats kan vinden zijn:

- geen aparte productielijnen,
- het eindproduct moet duidelijk onderscheidend zijn van de standaardproducten,
- de grondstof moet duidelijk en eenvoudig te onderscheiden zijn van de rest van de aanvoer (bijvoorbeeld ras),
- gangbare classificaties dienen te worden gehanteerd,
- er dienen arrangementen met afnemers te bestaan (zoals bij het MRIJ-voorbeeld).

4.5 Particulier natuurbeheer en landschapsonderhoud door boeren

Particulier of agrarisch natuurbeheer is een van de speerpunten in het overheidsbeleid in het kader van plattelandsontwikkeling of -vernieuwing. Dit geldt zowel voor het beleid van de Rijksoverheid, als voor de provincie Gelderland. Met name met de nota's 'Maatwerk in Groen' en 'Particulier Natuurbeheer' kiest GS voor agrarisch of particulier natuurbeheer als speerpunt in het beleid. Tevens wordt ruimte geboden aan nieuwe organisatievormen en een veelvormige natuurontwikkeling.

Er is derhalve veel voor te zeggen om dieper in te gaan op particulier natuurbeheer als actiepoint voor plattelandsvernieuwing. Een concrete mogelijkheid om met het onderzoek aan te sluiten bij bestaande processen deed zich voor na contact met het WCL-projectbureau op de Agrarische Enclave Uddel-Elspeet. Op verzoek van het projectbureau worden de mogelijkheden en het draagvlak voor een gebiedseigen aanpak voor agrarisch natuurbeheer onderzocht. Om de patstelling tussen landbouw en natuur omtrent de invulling van het resterend areaal relatienotagebied (EHS) te doorbreken is het voorstel van de georganiseerde landbouw om voor het gehele gebied in te zetten op agrarisch natuurbeheer. Gezien het grote aandeel grondongebonden landbouw in het gebied bieden de gangbare vormen van agrarisch natuurbeheer te weinig aanknopingspunten. Uit een eerste inventarisatie van opvattingen van boeren en de praktische mogelijkheden om agrarisch natuur en landschapsbeheer in te passen op de bedrijven is gebleken dat er wel degelijk een zeker draagvlak is voor een gebiedseigen aanpak. Een nadere invulling en uitwerking van de randvoorwaarden wordt met betrokkenen uit het gebied ter hand genomen.

Probleemschets

De Enclave Uddel-Elspeet omvat circa 5500 ha, waarvan 2800 ha cultuurgrond. Hiervan is ongeveer 400 ha ongeregistreerd (in bezit van burgers). Het gebied ligt midden in het Centraal Veluws Natuurgebied en wordt omgeven en doorsneden door natuurgebieden van de Kroondomeinen, Natuurmonumenten, SBB en het Gelders Landschap. Centraal in de Agrarische Enclave ligt de Hierdense Beek. De Enclave maakt deel uit van het Waardevolle Cultuurlandschap (WCL) Veluwe.

De agrarische bedrijvigheid in de Enclave wordt gekenmerkt door een groot aandeel intensieve veehouderij (vleeskalveren) en een relatieve kleinschaligheid. Het aandeel grondgebonden veehouderij is gering en de veebezetting in het gebied is met circa 1,5 GVE (grootvee-eenheden) per ha relatief laag.

In het kader van het relatienotabeleid is in het gebied 1600 ha gereserveerd voor natuur. Hiervan is reeds ongeveer 800 ha ingevuld, voornamelijk gronden die reeds in het bezit waren van de natuurbeschermingsorganisaties. Er dient dus nog een invulling gezocht te worden voor de resterende 800 ha. Gezien de relatief lage veebezetting zou er theoretisch gezien nog grond beschikbaar zijn voor de ontwikkeling van natuurwaarden. Door de lage grondmobiliteit, de te verwachten behoefte aan maïs in de vleeskalverhouderij en het aanscherpen van de milieu-eisen is het onwaarschijnlijk dat er voldoende grond in het gebied vrijkomt voor natuurontwikkeling. De insteek van de georganiseerde landbouw is dan ook om geen gronden meer te onttrekken aan de landbouw.

Een mogelijke oplossing zou zijn om door middel van agrarisch natuurbeheer een deel van de gewenste natuurontwikkeling te realiseren. Door het grote aandeel van de vleeskalverhouderij is de relatie met de grond voor veel agrariërs echter gering, hetgeen een belemmering kan zijn voor agrarisch natuurbeheer. Van oudsher is er echter wel een zekere binding tussen landbouw en natuur: tot in de jaren vijftig werkten veel boeren in de hun omringende natuurgebieden.

Een gebiedseigen aanpak voor natuurbeheer is een mogelijke oplossing voor het geschetste probleem. Dit houdt in dat er gekozen wordt voor vormen van natuurbeheer die passen bij het karakter van de streek, zowel in ecologische als in sociaal-economische zin. De gebiedseigen aanpak moet tegemoet komen aan de maatschappelijke vraag naar natuur, maar ook draagvlak hebben onder de bewoners van het gebied. De te hanteren natuurvisie en beheersdoelen worden geformuleerd in onderling overleg tussen de belanghebbende organisaties en de bewoners/grondgebruikers van de Enclave. De bewoners worden waar mogelijk ook betrokken bij de uitvoering van de gekozen aanpak, hetgeen mogelijkerwijs kan bijdragen aan de inkomensvorming in het gebied.

Het onderzoek

In het kader van de lopende gebiedsprocessen in de Enclave is het noodzakelijk een oplossing te vinden voor de geschetste problematiek. Om het draagvlak in de Agrarische Enclave voor een gebiedseigen aanpak van agrarisch natuurbeheer te peilen werden twintig interviews met boeren in het gebied gehouden¹⁶. Zij zijn zo geselecteerd dat in ieder geval de verschillende bedrijfssituaties en ook een verscheidenheid aan opvattingen vertegenwoordigd waren. Naast grondgebonden melkveehouders zijn intensieve veehouders, gemengde bedrijven, akkerbouwers, tuinders, grote bedrijven, kleine bedrijven, jonge boeren en oudere boeren geïnterviewd.

Uit de interviews bleek dat er wel degelijk een draagvlak voor het principe van een gebiedseigen aanpak van agrarisch natuurbeheer te onderkennen valt. Dit draagvlak stoelt op verschillende punten:

- De natuurbeleving van de mensen in de streek. Over het algemeen verschilt de visie van boeren op natuur op veel punten met die van overheden en natuurbeschermers aangaande natuurdoelen en beheersdoelen van relatienotagebieden. Volgens de boeren is natuur op de Enclave in eerste instantie 'boerennatuur', natuur kenmerkt zich mede door een economisch gebruik (ook voor bossen), natuur is afwisselend (diversiteit) en natuur is in principe toegankelijk en open voor recreatief medegebruik¹⁷.
- Er bestaan veel misverstanden over het natuurbeleid en over agrarisch natuurbeheer. Boeren weten vaak niet wat wel en niet mogelijk is, in hoeverre er sprake is van vrijwilligheid ofwel in hoeverre maatregelen dwingend opgelegd kunnen worden. Genoemde misverstanden hebben onder andere te maken met het volgende punt.
- De geringe betrokkenheid van boeren bij de planvorming in het gebied. De ervaring is dat de plannen en de invulling van het relatienotabeleid van bovenaf worden opgelegd. Inspraak wordt als een 'wassen neus' ervaren omdat de planvorming dan al voor het grootste deel afgerond is.

- De natuurplannen worden als tegenstrijdig aan de wens tot extensivering van de grondgebonden landbouw gezien.
- Mensen in de streek hebben slechte ervaringen met de natuurbeschermingsorganisaties. Daarbij is er een groot wantrouwen tegenover de overheden.

In grote lijnen wordt een aanpak die recht doet aan de verscheidenheid in het cultuurlandschap en tegemoet komt aan de belangen en wensen van de bewoners en boeren als een duidelijke verbetering ten opzichte van de bestaande invulling van het natuurbeleid gezien. De bewoners dienen reeds in een vroeg stadium betrokken te zijn bij de planvorming en een volwaardige stem hebben bij de invulling van het natuurbeleid. Hierbij is te verwachten dat de bewoners in eerste instantie uit zullen gaan van natuurwaarden die verbonden zijn aan het agrarisch cultuurlandschap.

Ondanks de vrij grote verscheidenheid aan opvattingen en bedrijfssituaties, kwam een aantal concrete aanknopingspunten voor een verdere invulling en concretisering van de gebiedseigen aanpak naar voren. Een gedeelte van de geïnterviewde boeren doet reeds mee aan beheersovereenkomsten, terwijl anderen hiervoor wel interesse hebben, maar de hiervoor geschikte gronden niet voor beheersovereenkomsten in aanmerking komen. Daarnaast worden ook gronden van natuurbeschermingsorganisaties gehuurd, voornamelijk in losse pacht. Hiervoor is de wens om meer continuïteit en zekerheid te garanderen, opdat agrarisch natuurbeheer een integraal onderdeel van de bedrijfsvoering uit kan gaan maken.

Een eerste lijst met aanknopingspunten voor de invulling van een gebiedseigen aanpak van agrarisch natuurbeheer luidt als volgt:

- flexibele invulling relatienotagebieden:
 - ruime jas,
 - integratie natuur en landschap;
- extensiveren grondgebonden landbouw, toewijzing vrijkomende gronden aan grondgebonden veehouderij;
- gezamenlijk onderhoud van landschapselementen en bos (arbeidspool/onderhoudsploeg);
- contractpartner natuurbeschermingsorganisaties voor beweiden en maaien;
- zelf werken als NV organisatie;
- bedrijfsverplaatsing om knelpunten op te lossen, vrijkomende gronden onder agrarisch natuurbeheer;
- landschapselementen in erfpacht van eigenaren.

Voorlopig kan een aantal randvoorwaarden geformuleerd worden:

- vrijwillig en inpasbaar;
- continuïteit in overeenkomsten;
- niet bureaucratisch;
- voldoende financiële middelen;
- goede regeling ten aanzien van mestaanwending;
- geen verlies milieuvergunning/mestrechten bij tijdelijke extensivering;
- goede regeling eigendom/pachtsituatie landschapselementen en gronden in eigendom gemeenten.

De uitwerking van het actiepunt Agrarisch Natuurbeheer en Landschapsonderhoud door boeren spitst zich toe op twee punten. Ten eerste een bestuurlijk experiment. In overleg met de Provincie en het ministerie LNV wordt gekeken wat de beleidsruimte is voor een gebiedseigen aanpak en welke financiële middelen hiervoor gereserveerd kunnen worden. Het betreft hier het aanbieden van beleidsruimte. De concrete vraag hiervoor dient vanuit het gebied zelf te komen. Tot nu toe is er een aantal stappen in het gebied gemaakt om een proces op gang te brengen, waaronder een presentatie voor boeren en een excursie naar Enschede (Eschmarke, Boekelerhoek, etcetera). Op dit moment is het wachten op volgende stappen. Dit kan zijn het formeren van werkgroepen om een gebiedsperspectief op agrarisch natuur en landschapsbeheer nader uit te werken.

Ten tweede nieuwe vormen van natuurproductie en landschapsonderhoud als inkomstenbron. Uit de interviews is gebleken dat er bij een aantal boeren op de Enclave interesse is om – met name in de wintermaanden – onderhoudswerkzaamheden en beheerstaken op terreinen van natuurbeschermingsorganisaties uit te voeren, of landschapselementen te beheren. Op dit moment wordt er ook reeds jongvee ingeschaard op een heidegebied. Onderzocht wordt welke mogelijkheden en nieuwe organisatievormen mogelijk zijn en wat de mogelijke economische impact is van dergelijke nieuwe vormen van agrarisch natuurbeheer.

In het onderstaande wordt een aantal mogelijke nieuwe vormen van agrarisch natuur en landschapsbeheer belicht in de vorm van projecten. Per project wordt een aantal randvoorwaarden omschreven.

Project 1: Bosploeg

Allereerst maken we een berekening van de kosten/opbrengsten van landschapsonderhoud¹⁸. We gaan uit van een 'bosploeg' van zes personen die gedurende de wintermaanden onderhoudswerkzaamheden doen aan landschapselementen en bos. Dit doen zij voor twintig uur per week naast de reguliere bezigheden op het agrarisch bedrijf. De inkomsten uit het landschapsonderhoud vormen een extra economische poot onder het agrarisch bedrijf. De werkzaamheden worden uitgevoerd in de wintermaanden, grofweg december tot en met februari, tegen een uurloon volgens de CAO-bosbouw (f 50 per uur).

Om zes personen gedurende drie maanden (dertien weken) voor twintig uur per persoon (totaal 1560 uur) werkzaamheden te bieden in landschapsonderhoud dient jaarlijks betaald onderhoud gegarandeerd te zijn voor bijvoorbeeld:

- 5195 meter houtwal voor groot onderhoud
(afzetten houtwal, afvoeren hout, verbranden takhout en tweezijdig herstellen van rasters: 0,33 meter per uur), of
- 78.000 meter houtwal voor klein onderhoud
(verzorgen houtwal met zeis/bosmaaier: 50 meter per uur), of
- 31.200 m² bos/bosjes voor groot onderhoud
(afzetten bos, inclusief afvoer hout, verbranden takhout: 20 m² per uur), of
- 62.400 m² bos/bosjes voor klein onderhoud
(dunnen, inclusief verbranden takhout: 40 m² per uur).

Het betreft hier meerjaarlijks uit te voeren werkzaamheden. Een combinatie tussen verschillende vormen van onderhoud ligt daarom voor de hand.

De arbeidsopbrengst van het landschapsonderhoud bedraagt voor de leden van de bosploeg ($13 \times f 1000 =$) $f 13.000$ gulden gedurende een winter (voor zes personen totaal $f 78.000$). Daarnaast dienen er materiaalkosten in rekening te worden gebracht. Afhankelijk van de organisatievorm – een punt dat nog nadere uitwerking behoeft – dient ook rekening te worden gehouden met 30 procent werkgeverslasten en 8 procent vakantietoeslag.

Ter vergelijking: In de agrarische Enclave is rond de 1200 hectare bos en landschapselementen aanwezig, waarvan slechts een klein deel (3 procent) bosreservaat (Integraal Deelplan deel 2: 35). Dat betekent dat in het merendeel van de bossen onderhoudswerkzaamheden en houtoogst plaatsvindt of plaats moet vinden. Er wordt geconstateerd dat er sprake is van veel achterstallig onderhoud, zeker wat betreft de kleinere landschapselementen en bosjes. Er lijkt dus voldoende ruimte en bos aanwezig voor het inzetten van een 'bosploeg' zoals boven beschreven. Een dergelijke ruimte is er zeker ook in de andere Waardevolle Cultuurlandschappen De Graafschap en Winterswijk. In Winterswijk is er in ieder geval een groep boeren die na het volgen van een cursus landschapsonderhoud te kennen heeft gegeven als 'bosploeg' te willen opereren. De concrete invulling hiervan is vooralsnog echter achterwege gebleven.

Het ligt voor de hand dat dergelijke bosploegen voornamelijk actief zijn in bossen en landschapselementen in eigendom van anderen: boeren, burgers, overheden en natuurbeschermingsorganisaties. De eigenaren zouden vergoedingen voor landschapsonderhoud bij gemeente/provincie aan kunnen vragen om hieruit de onderhoudskosten door de bosploeg te bekostigen. Hier doet zich het probleem voor dat vergoedingen voor landschapsonderhoud niet gelden voor gronden in eigendom van overheden en natuurbeschermingsorganisaties, voor de laatste groep hebben de overheden reeds in de buidel getast bij verwerving van de gronden. Met name in gebieden waar veel gronden aan de landbouw zijn of worden onttrokken, en veel landschapselementen in eigendom zijn van de natuurbeschermingsorganisaties, zijn er dus relatief weinig mogelijkheden om vergoedingen te krijgen om landschapsonderhoud, laat staan om onderhoudswerkzaamheden door derden te bekostigen. Slechts een gering deel van de kosten kunnen gedekt worden door de opbrengsten van hout, ongeveer $f 20,-$ per kuub¹⁹. Dat valt in het niet bij de kosten voor arbeid.

Om het project 'Bosploeg' te laten slagen dient derhalve aan een aantal randvoorwaarden te worden voldaan:

- Er dienen voldoende financiële middelen te zijn om landschapsonderhoud te bekostigen;
- Eigendomsrechten dienen zo te zijn georganiseerd dat onderhoudsovereenkomsten op de landschapselementen afgesloten kunnen worden. Dit kan bijvoorbeeld door de elementen in erfpacht uit te geven aan particulieren of een speciaal hiervoor in het leven geroepen particuliere beheersorganisatie;
- Er dient afstemming te komen van het landschapsbeleid tussen gemeenten (zie ook hoofdstuk zes over de 'Bestuurlijke aspecten').

Project 1b: Biomassa en energie (Bosploeg II)

In het verlengde van het project Bosploeg kan een gezamenlijke oplossing ontwikkeld worden voor het probleem van het takhout. Vroeger had het takhout een zekere economische waarde, het diende bijvoorbeeld als brandhout voor bakkersovens. Hedentendage heeft het takhout deze functie verloren en wordt nu in de regel in de buitenlucht verbrand. Dit is een allerminst 'duurzame' gang van zaken.

Een gezamenlijke inzameling en bewerking van het takhout biedt mogelijkheden om een duurzame oplossing voor het takhoutprobleem te vinden. Hierbij valt bijvoorbeeld te denken aan vergassing en verbranding voor de opwekking van energie (warmte, gas, elektriciteit).

Op dit moment wordt er door verschillende instanties onderzoek gedaan naar duurzame energie uit biomassa uit de land- en bosbouw. Het betreft met name kleinschalige installaties. Hoewel er nog weinig bekend lijkt te zijn over de economische haalbaarheid, dienen deze opties zeker nader bestudeerd te worden. Waarschijnlijk is een dergelijke installatie op individueel bedrijfsniveau niet haalbaar. Bij de evaluatie van een vergasser bleek bij de opwekking van 50 kilowatt per uur ongeveer 50 tot 100 kilo brandstof per uur noodzakelijk. Zeker als in een gebied collectief wordt gewerkt aan het onderhoud van landschap en een inzameling en bewerking van takhout kan worden gerealiseerd (eventueel aangevuld met onverkoopbaar reservaatshooi of snoeihout uit de fruitteelt) is het niet onwaarschijnlijk dat energiewinning door de landbouw als een nieuwe vorm van plattelandsonwikkeling kan worden gezien²⁰.

Project 2: Beheersbedrijf/jongveeopfokbedrijf

Er van uitgaande dat er in het gebied een aantal bedrijven zit met melkvee die te kampen hebben met mestoverschotten op bedrijfsniveau, worden de mogelijkheden onderzocht om via (gezamenlijk) beheer van reservaatgebieden / heideterreinen de veebezetting op bedrijfsniveau te verlagen en zo de kosten voor mestafvoer of de te betalen heffingen op mineralenoverschotten te reduceren (zie ook het bijgevoegde IKC-rapport). De meest voor de hand liggende oplossing is het uitscharen van jongvee in natuurgebieden. Hiertoe zijn verschillende mogelijkheden:

Variant A: gespecialiseerd jongveeopfokbedrijf.

Een boer gaat zich specialiseren op de jongveeopfok. Hij pacht grond van een terreinbeherende instantie en schaart daar gedurende de zomermaanden jongvee op in. Gedurende de wintermaanden wordt het jongvee opgesteld en wordt de verzorging door het gespecialiseerde jongveeopfokbedrijf gedaan. De melkveehouders blijven eigenaar van het vee en betalen een vast bedrag per dag.

Variant B: gezamenlijk beheer natuurgebieden.

Een groep boeren beheert gezamenlijk een natuurgebied. Hiertoe wordt een stichting of vereniging opgericht. De stichting/vereniging pacht grond van een terreinbeherende instantie, of treedt zelf op als terreinbeherende instantie, en vraagt vervolgens aan de deelnemers een vast bedrag voor het inscharen van het vee. De verzorging vindt plaats door de eigenaren van het vee zelf, die tevens zorgen voor het opstallen gedurende de wintermaanden.

Variant C: individueel beheer.

Een bestaand natuurgebied wordt in pacht uitgegeven aan boeren. Boeren kunnen afzonderlijk en individueel pachtcontracten afsluiten met de terreinbeherende instantie. Volgens berekeningen van het IKC zijn er ongeveer vijf ha nodig om acht pinken gedurende de zomermaanden te weiden. Deze vijf hectare kunnen meegenomen worden bij de bedrijfsoppervlakte aangaande het mineralenaangiftesysteem (Minas).

Het principe om natuurgebieden te benutten voor de extensivering van agrarische bedrijven is waardevol om nader te bestuderen. Enerzijds biedt het mogelijkheden om de 'druk' op intensieve bedrijven te verlichten en hoge kosten voor mestafvoer en mineralenheffingen te voorkomen. Daarnaast biedt met name variant A mogelijkheden voor de hernieuwde ontwikkeling van een bedrijfstype dat in de jaren zeventig opgang maakte, het jongveeopfokbedrijf. Dit kan voor (een beperkte groep) individuele ondernemers een bron van inkomsten zijn.

Variant A heeft daarbij als nadeel dat het een vrij grote bedrijfsomvang veronderstelt. De marge per dier zal vrij laag zijn, waardoor er al gauw enkele honderden dieren verzorgd moeten worden om een volwaardig inkomen te realiseren. Hiervoor is vrij veel grond nodig, zijn investeringen in stallen en dergelijke noodzakelijk, en dienen er voldoende melkveehouders te zijn die met hun jongvee omhoog zitten. Het voordeel van variant A is dat het niet aan een bepaalde regio gebonden is. Het jongveeopfokbedrijf kan het beste gesitueerd zijn in een regio met veel beschikbare natuurgebieden, terwijl de klanten in de intensieve gebieden kunnen zitten.

De varianten B en C zijn waarschijnlijk in de praktijk makkelijker realiseerbaar, omdat ze niet zo zeer aan een bepaalde omvang gebonden zijn. Als de gepachte en beheerde oppervlakte inderdaad bij de bedrijfsoppervlakte geteld kan worden voor de Minas, dan is deze optie voor individuele bedrijven zelfs uitermate aantrekkelijk. Dat zou in veel gevallen, met name in de intensieve gebieden als de Enclave en de Vallei, betekenen dat de oppervlakte aanzienlijk toeneemt en de overschotten per hectare zullen dalen. Dit is natuurlijk voornamelijk aantrekkelijk als de overschotten hierdoor onder de vastgestelde normen komen.

De randvoorwaarden zijn voor alle drie de varianten min of meer hetzelfde:

- In de eerste plaats dienen de beheersdoelen voor bestaande en nieuw te ontwikkelen natuurgebieden zo gesteld te worden dat beweiding met (jong-)vee mogelijk is;
- Daarnaast dient er voldoende gelegenheid te zijn voor boeren om groepsgewijs of individueel betrokken te worden bij het beheer van natuurgebieden, bijvoorbeeld door als groep (stichting/vereniging) boeren als contractpartner van een natuurbeschermingsorganisatie te gaan opereren;
- Er dient voldoende continuïteit in de overeenkomsten gegarandeerd te zijn;
- In het geval van de varianten B en C is het noodzakelijk dat de gepachte oppervlakte natuurgroonden meegenomen kunnen worden in de Minas.

Project 3: Contractpartner beheer reservaatgronden

Boeren worden als groep (vereniging/stichting) ingeschakeld bij het beheer van bestaande en toekomstig te verwerven reservaatgebieden. Voor het uitvoeren van bepaalde werkzaamheden op reservaatgebieden, bijvoorbeeld met aangepaste apparatuur, worden zij betaald tegen een van te voren afgesproken tarief. Afhankelijk van de beheersdoelstelling wordt begraasd en/of gemaaid. Het product komt ten goede aan de uitvoerende contractpartner. Mogelijke opbrengsten zijn het tarief voor onderhoud ($\pm$ f400/ha) en/of de verkoop van paardenhooi ($\pm$ f200/ha).

Project 4: Uitwerking experiment particulier natuurbeheer

In de Enclave dient nog een aanzienlijke hoeveelheid grond verworven te worden voor reservaatvorming en natuurontwikkeling. Bij wijze van experiment worden deze gronden nu niet door de overheid verworven en aan een eindbeherende instantie overgedragen, maar blijven in agrarisch gebruik. De eigenaren zullen door middel van aangepast beheer er naar streven om vooraf overeengekomen resultaten te boeken. De gelden die anders door de overheden dienen te worden gereserveerd, worden in een fonds gestort en van de rente worden de beheersmaatregelen bekostigd.

Van de jaarlijkse rente (5 procent) worden overeenkomsten met boeren afgesloten voor gemiddeld 1500 gulden per ha. Indien er inrichtingsmaatregelen worden uitgevoerd dient de eigenaar een eenmalige uitkering te krijgen om de waardevermindering van de grond te compenseren. Na vijf jaar wordt het experiment geëvalueerd op deelname, organisatie en dergelijke, na 10 jaar worden de resultaten geëvalueerd en vergeleken met de resultaten bij verwerving en overdracht aan eindbeherende instanties. In tabel 4.17 wordt deze opzet doorgetrokken.

Tabel 4.17 Financiële opzet experiment particulier natuurbeheer

Stel: geplande verwerving van 500 ha tegen een grondprijs van f 40.000/ha over een periode van 15 jaar. De overheid dient te reserveren: 1,33 miljoen gulden per jaar. Ieder jaar wordt dit bedrag gestort in een fonds.			
jaar	omvang fonds (milj.)	rente (f)	aantal ha
1	f 1,33	66.600	44
2	f 2,66	133.300	89
3	f 4	200.000	133
4	f 5,33	266.600	178
5	f 6,66	333.300	222
.	.	.	.
.	.	.	.
12	f 16	800.000	533

De hierboven beschreven opzet brengt een aanzienlijke jaarlijkse geldstroom naar het platteland op gang en kan een wezenlijke bijdrage betekenen voor de sociaal-economische versterking van het platteland. Daarbij is het in theorie mogelijk dat

het nagestreefde areaal aan nieuwe natuur sneller en tegen lagere kosten worden gerealiseerd.

Conclusies ten aanzien van agrarisch natuurbeheer en landschapsonderhoud door boeren

- Er bestaan voldoende aanknopingspunten voor nieuwe vormen van agrarisch natuurbeheer, die ook in de praktijk te realiseren zijn in gebieden met een hoge gronddruk en grote natuurclaims;
- Een belangrijke succesfactor is hierbij een gezamenlijke aanpak vanuit de streek, waarbij boeren gezamenlijk afspraken maken met terreinbeherende instanties, of zelf als eindbeherende instantie op gaan treden;
- Om nieuwe vormen van agrarisch natuurbeheer in de praktijk te realiseren is er de nodige beleidsruimte noodzakelijk en dient de aanwijzing van gronden en de toedeling aan terreinbeherende instanties via andere procedures te verlopen. Een gebiedseigen aanpak, waarbij de betrokken boeren nauw betrokken zijn is hierbij een voorwaarde;
- Indien een gebiedseigen aanpak van agrarisch natuurbeheer in de praktijk gestalte krijgt, dan liggen er ook kansen voor nieuwe vormen van inkomsten voor boeren en kan agrarisch natuurbeheer bijdragen aan het behoud van het sociaal economisch fundament onder het platteland.

4.6 Waterhuishouding en verdroging

Afgelopen jaren is in Gelderland veel werk verricht aan het denken over en het uitstippelen van beleid ten aanzien van de waterhuishouding en de bestrijding van de verdroging. Dit heeft onder meer geresulteerd in het 'Ontwerp Waterhuishoudingsplan Gelderland voor de jaren 1996-2000' (Provincie Gelderland 1996c) en het 'Plan van Aanpak en Intentieverklaring Bestrijding Verdroging' (Provincie Gelderland 1996a). De Intentieverklaring is inmiddels door de verschillende betrokken belangengroeperingen en instellingen ondertekend²¹ en bevat de hoofdlijnen van de aanpak van de verdrogingsbestrijding in Gelderland. Een aantal projecten is al volop in uitvoering terwijl er andere worden voorbereid.

Wat hebben de concrete projecten in het kader van het provinciale waterhuishoudingsbeleid te maken met plattelandsvernieuwing? Er is, tot nog toe althans, weinig reden om ze onder de noemer plattelandsvernieuwing te plaatsen (hoewel een aantal er wat betreft aanpak wel aan raakt). Plattelandsvernieuwing beoogt in eerste instantie een sociaal-economische versterking van het platteland door het ontwikkelen van nieuwe activiteiten die met name door de direct betrokkenen zelf worden gedragen, ontworpen en uitgevoerd. Goede voorbeelden van initiatieven en projecten op het terrein van de waterhuishouding die daar aan voldoen en waarbij overheden (en mogelijk andere groeperingen) kunnen aansluiten zijn er niet of nauwelijks. De bestaande waterhuishoudingsprojecten zijn daar ook niet op gericht. De anti-verdrogingsprojecten hebben een natuur-(hoofd)doelstelling²². Dat neemt natuurlijk niet weg dat het voor de landbouw van belang is dat deze projecten goed lopen en op een goede wijze worden uitgevoerd²³.

Toch kan het waterhuishoudingsbeleid (met inbegrip van de daaruit voortkomende projecten, verordeningen en andere activiteiten) van groot belang zijn voor platte-

landsvernieuwing. Het is zeer wel denkbaar dat voor een aantal toekomstige uit de praktijk opkomende initiatieven die gericht zijn op sociaal-economische versterking, aspecten van waterhuishouding een belangrijke rol zullen spelen. Het huidige beleid en de bestuurlijke- en projectaanpak zoals die zich nu aan het ontwikkelen zijn, lijken goede en noodzakelijke randvoorwaarden te creëren voor dergelijke initiatieven. In de gekozen aanpak lijkt er een vrij goed uitgebalanceerd geheel tot stand te komen; er is een vrij goed evenwicht aan het ontstaan tussen het algemene provinciale waterhuishoudingsbeleid (beleidsuitgangspunten, doelen), de opstelling van de betrokken overheden en belangengroeperingen en de (deelnemers aan) praktijkprojecten. Hierdoor worden voorwaarden geschapen waarbinnen ruimte is voor nieuwe initiatieven en wordt een bestuurlijke werkwijze (door de Provincie samen met andere partners) ontwikkeld die ook geëigend is voor die nieuwe initiatieven.

In bijlage vijf wordt het provinciale waterhuishoudingsbeleid kort besproken en becommentarieerd. Met name wordt ingegaan op het verder ontwikkelen van de projectaanpak, het creëren van draagvlak, het belang van het instandhouden van beregeningsmogelijkheden voor de landbouw en het verder ontwikkelen van de beregeningsplanner. Conclusies en aanbevelingen zijn:

- De hoofdlijnen van het Waterhuishoudingsplan bieden een goede basis voor integraal waterbeheer;
- De ingezette herbeoordeling en aanpassing van het waterhuishoudkundige systeem in samenwerking met ingelanden moet volop worden voortgezet;
- Anti-verdrogingsprojecten vragen veelal om een stap-voor-stap uitwerking waarbij 'de keukentafel-aanpak' en kleinschalige proeven (pilot-projecten) een voorname rol spelen. Opbouwen van praktische en adequate technische expertise als ook van expertise van het proceskarakter van dergelijke projecten kan hiermee goed samengaan. Het zelfde geldt voor de invulling van Ecologische Verbindingszones;
- Het verdrogingsbeleid moet actief worden uitgelegd en uitgedragen (door waterschappen, provincie en landbouworganisaties);
- De effecten op de natuur van verdroging moet aanschouwelijk worden gemaakt voor de landbouwpraktijk;
- Het werken met de beregeningsplanner ten behoeve van grondwaterbesparing moet flexibel worden uitgebouwd zonder in een star technocratisch en duur systeem te belanden. Het op zeer korte termijn verplicht stellen van de beregeningsplanner middels de grondwaterverordening kan mogelijk een beperkend effect hebben op uiteindelijke waterbesparingseffect en dient te worden uitgesteld;
- De droogteschade van de landbouw moet in beeld worden gebracht. (Om zo het anti-verdrogingsbeleid en -projecten ook op de landbouw te kunnen richten).

Projecten in het kader van plattelandsvernieuwing

Zoals gezegd is het voorstelbaar dat uit de praktijk een aantal initiatieven, die gericht zijn op sociaal-economische versterking en waarin waterhuishouding een belangrijke element zal zijn, naar voren zal komen. Voor de totstandkoming en rijping van ideeën en plannen is het cruciaal te onderkennen dat de inzet van overheden, voorlichtingsdiensten, onderzoekers en anderen in principe moet

aansluiten bij de aard en de concrete karakteristieken ervan. Globale ideeën en aanzetten voor platteland vernieuwingsprojecten, waarvan er hieronder enkele zullen worden weergegeven, zullen stap-voor-stap samen met betrokken relevante groeperingen en personen moeten worden uitgewerkt en op hun merites beoordeeld. De verleiding - die we bij verschillende (semi)-overheidsinstanties nogal eens zijn tegen gekomen - om 'extern' gehele plannen te bedenken en technisch, organisatorisch en financieel geheel uit te werken (of, als andere mogelijkheid, op voorhand te stellen dat er toch geen perspectief in zit) kan soms groot zijn, maar er mag niet voor bezwaken worden. Stimuleren en katalyseren kan daarentegen gewenst en vruchtbaar zijn.

Hieronder geven we enkele ideeën weer die door verschillende personen (overheden, boeren, waterschappen e.d.) naar voren zijn gebracht en die eventueel kunnen uitgroeien tot nieuwe initiatieven met een positief sociaal-economische effect.

We zijn een tweetal nieuwe ideeën voor een meer structurele financiering (van anti-verdrogingsbeleid en drinkwatervoorziening) op de langere termijn tegengekomen die direct dan wel indirect resulteren in een extra inkomensstroom naar het platteland en die de moeite waard zijn om eens goed op hun mogelijkheden te onderzoeken, namelijk:

- 1 Een drinkwaterheffing. Een drinkwaterheffing heeft de voorkeur boven politiek gevoelige subsidies. In Oost-Gelderland wordt het drinkwater vier maal zo goedkoop gewonnen als elders. Het gebied zou daar in principe best wat van mogen terugzien onder voorwaarde dat een wezenlijke bijdrage wordt geleverd aan de verdrogingsbestrijding door het aanvullen en conserveren van grondwater. In verband met de verdroging wil men de drinkwaterwinning in Oost-Gelderland inperken en die in de Betuwe intensiveren. Het drinkwater dat in Oost-Gelderland wordt gewonnen is echter hoogwaardiger dan dat van de Betuwe en mede daardoor veel goedkoper. Als het waterschap samen met de landbouw de drinkwaterwinning in Oost-Gelderland op een goede wijze in stand zouden kunnen houden, dan is een heffing op drinkwater, bestaande uit een deel van het financiële voordeel (bijvoorbeeld f0,40/m³), reëel. Dat geld kan in een fonds worden gestort dat gericht is op het in stand houden van drinkwaterwinning in Oost-Gelderland, op anti-verdroging, op het voorkomen van schade bij boeren en dus ook op het instandhouden van beregeningsmogelijkheden. Een dergelijk systeem financiert zichzelf en is niet afhankelijk van de grilligheid van de politiek (subsidies e.d.).
- 2 Productie van drinkwater als inkomensbron voor boeren (mogelijk in samenhang met punt 1). Boeren zouden door gerichte activiteiten een extra groot deel van het neerslagoverschot ($\pm 3500 \text{ m}^3/\text{ha}$) kunnen vasthouden ten behoeve van de drinkwaterwinning. Gezien de complexe organisatie van een dergelijk systeem is dit op korte termijn moeilijk uitvoerbaar. Het lijkt op zijn minst de moeite waard en aanbevelenswaardig om dit perspectief voor de langere termijn gedegen te onderzoeken. Ook is er een aantal juridische problemen te overwinnen: wie heeft bijvoorbeeld het eigendomsrecht over regen en oppervlaktewater?

Er zijn wellicht meer mogelijkheden om water te sparen en grondwater aan te vullen en zo een bijdrage aan de bestrijding van de verdroging en eventueel aan de (kosten van) drinkwaterwinning te leveren dan waar nu concreet aan gewerkt

gaat worden. Dergelijke mogelijkheden zullen steeds opnieuw moeten worden opgezocht en uitgewerkt; sommige zullen op niets uitlopen, andere mogelijk wel. Punten die wij zijn tegengekomen zijn:

- 3 'Effluent-boeren', dat wil zeggen dat gezuiverd water uit waterzuiveringsinstallaties wordt geïnfiltreerd op landbouwgrond en zo gebruikt wordt om het grondwater aan te vullen. Hier zijn reeds enkele studies naar verricht. Deze mogelijkheid lijkt niet iets voor de korte termijn, maar eventueel wel voor de iets langere termijn. Niet alleen technisch, maar ook organisatorisch, juridisch en vooral financieel (kosten-baten) moet nog veel worden uitgewerkt.
- 4 Waterzuivering op het eigen erf door middel van helofytenfilters, bacteriologische reinigingssystemen, mechanische reiniging en dergelijke. Indien huishoudelijk afvalwater en bedrijfsafvalwater op het eigen bedrijf wordt gezuiverd, is minder leidingwater vereist (gebruik gezuiverd water als drinkwater voor het vee, reiniging erf, besproeien van de moestuin, etc.), kan mogelijk een deel zodanig worden gebruikt dat het uiteindelijk aan het grondwater wordt toegevoegd en kan het kostenbesparing voor het bedrijf betekenen (onder andere minder leidingwatergebruik, geen kosten voor riolering). Momenteel wordt op veel plaatsen met uiteenlopende systemen geëxperimenteerd. Deze experimenten dienen nauwkeurig te worden gevolgd; er zal bijvoorbeeld een inschatting van het cumulatieve effect moeten worden gemaakt indien dergelijke systemen op het platteland steeds meer toegepast gaan worden.
- 5 Voor veel boeren en anderen op het platteland lijkt, zeker bij een verder stijgende waterprijs, het overwegen van een eigen drinkwaterbron steeds meer de moeite waard. Een eigen watervoorziening zou momenteel al voor ongeveer de helft van de rundvee- en varkensbedrijven rendabel zijn (Bodde 1995). Wellicht kan door middel van samenwerking een extra kostenvoordeel worden verkregen. Beperkingen vanuit de regelgeving zijn er momenteel nauwelijks. Veel bedrijven hebben een dergelijke voorziening niet. Het moet worden onderzocht wat het mogelijke (regionaal gedifferentieerde) cumulatieve effect van een veel groter aantal eigen watervoorzieningen dan nu is op de gehele waterhuishouding; er wordt minder leidingwater gebruikt, maar meer grondwater onttrokken. Voorkomen moet worden dat wordt geïnvesteerd in een dergelijke voorziening en dat enige tijd later, vanwege negatieve effecten op de waterhuishouding (verdroging) beperkende bepalingen worden ingevoerd. Volgens schattingen in Brabant²⁴ is het aandeel van kleine particulieren in het grondwatergebruik veel hoger dan vaak wordt verondersteld.
- 6 In delen van de Achterhoek, onder andere Winterswijk, is het niet mogelijk te beregenen onder andere omdat het grondwater te diep zit. Omdat er in grote delen van het gebied leemplateaus in de bodem zitten met daarop ongeveer twee meter grond, is het van belang op die plateaus water vast te houden. In het verleden realiseerden boeren dat middels zelf beheerde systemen. Het is denkbaar dat boeren dat weer gaan doen: gedifferentieerd naar gebruiksdoel de waterstand optimaal vaststellen in kleine beheerseenheden.
- 7 Boeren die systematisch beregenen hebben vaak hun hele bedrijfsvoering hierop afgestemd. Vaak gebeurt dit in combinatie met zomerstalvoeding om het dure, beregende gras niet te laten vertrappen door het vee (m.n. in de omgeving van Aalten). Wellicht zijn hier experimenten met minder droogtegevoelige gewassen (zoals luzerne) op zijn plaats. Of, zoals in Italië vaak te zien is,

- mengteelten van gras en luzerne. Op de proefboerderij van de LUW, de Minderhoudshoeve, worden sinds kort experimenten uitgevoerd met dergelijke mengteelten. Mogelijke effecten kunnen zijn waterbesparing en kostenbesparing.
- 8 Het is aanbevelenswaardig om systematisch kennis te verzamelen omtrent de bedrijfsvoering van boeren die beregenen of juist niet kunnen beregenen. In het kader van het thema 'leren uit de praktijk' (zie ook actiepunt 8) valt er voor veel boeren waarschijnlijk een aanzienlijke winst te behalen. Daarbij is kennis over bodemprocessen met of zonder beregening van groot belang.
 - 9 De invulling van de Ecologische Verbindingszone langs de Leigraaf kan samen met Milieucoöperatie Didam ter hand worden genomen en als 'pilot'-project fungeren voor volgende projecten.

Naast de genoemde directe mogelijkheid om via de productie van schoon drinkwater extra inkomsten naar het platteland te laten vloeien, zijn er ook mogelijkheden om via meer indirecte weg een financieel economische meerwaarde aan integraal waterbeheer te koppelen. Hierbij valt te denken aan:

- 10 Speciale beheersvergoedingen voor een hoog grondwaterpeil. In het kader van de Relatienota zouden beheerspakketten op maat ontwikkeld moeten worden;
- 11 Integraal waterbeheer zou deel uit kunnen maken van integrale milieuvergunningen op bedrijfs- of gebiedsniveau, en gecompenseerd kunnen worden door bijvoorbeeld extra mogelijkheden voor bedrijfsuitbreiding.

4.7 Lokale antwoorden op de landbouw-milieuproblematiek

Zoals reeds meerdere keren uiteengezet levert de landbouw-milieuproblematiek een aantal knelpunten voor de sociaal-economische ontwikkeling van het platteland. De aard van de problematiek is dusdanig dat het enerzijds een aantal reële beperkingen oplegt aan de ontwikkeling van de landbouw in zijn algemeenheid en individuele bedrijven in het bijzonder. Daarnaast is de landbouw-milieuproblematiek één van de oorzaken voor de 'citroenpers' (zoals uitgelegd in hoofdstuk één): de verslechterende verhouding tussen kosten en opbrengsten in de landbouw. Mestafzet, emissiearme aanwending, groenlabelstallen en dergelijke zijn hier debet aan. Oplossingen voor de problematiek vallen in twee categorieën uiteen. In de eerste plaats zijn er bestuurlijke oplossingen nodig, met name om de belemmeringen die direct samenhangen met wet- en regelgeving op te lossen. Hierbij valt te denken aan gemeentelijke Ammoniak Reductieplannen (ARP's) en de oplossingen van de stankcirkelproblematiek. Vanuit de praktijk wordt hierbij gevraagd om aanvullende maatregelen, zoals bijvoorbeeld het instellen van een ammoniakbank op lokaal niveau, om zo de uitvoering van een ARP te versoepelen en versnellen. Ook kan gedacht worden aan het implementeren van Integrale Milieuvergunningen. Naast de meer bestuurlijke oplossingen kan er in de praktijk gewerkt worden aan verbeteren van de verhouding tussen kosten en opbrengsten. Hierbij kan gedacht worden aan het ontwikkelen van nieuwe bronnen van inkomsten – in de voorgaande actiepunten is hier al uitgebreid bij stilgestaan. Maar ook kan gedacht worden aan nieuwe antwoorden op de landbouw-milieuproblematiek. Hierbij gaat het dan vooral om lokaal inzetbare, eenvoudige en goedkope maatregelen die de kosten-opbrengsten verhouding positief beïnvloeden.

Het is om twee redenen relevant om in het kader van plattelandsvernieuwing te werken aan dergelijke lokale antwoorden op de milieuproblematiek. Ten eerste is en blijft de landbouw een belangrijke economische drager van het platteland. Het voortbestaan van een vitale en pluriforme agrarische sector is juiste een van de voorwaarden voor de ontwikkeling van nieuwe economische dragers op het platteland. Ten tweede is plattelandsvernieuwing en de ontwikkeling van nieuwe economische dragers niet in alle regio's mogelijk en voor alle bedrijven een oplossing. Dit hangt onder meer samen met het (landschappelijke) karakter van de gebieden, de potentiële markt voor nieuwe economische activiteiten, het gebiedenbeleid, de mate van verstedelijking, de bestaande infrastructuur, etcetera. Dat betekent dus dat er ook oplossingen ontwikkeld dienen te worden die bijdragen aan de sociaal-economische versterking van landbouw en platteland in de 'witte' gebieden, in die gebieden waar minder kansen liggen voor een breed palet aan nieuwe economische activiteiten. Een van de mogelijke oplossingen is gelegen in het verlagen van de kosten die gepaard gaan met een ecologisch duurzame productiewijze.

In het onderstaande worden twee mogelijke kansen besproken om door middel van een alternatieve, gezamenlijke aanpak antwoorden te formuleren op de geschetste problematiek. Het betreft het optimaliseren van de lokale mestdistributie en de kleinschalige be- en verwerking van mest. Beide voorbeelden kunnen in de toekomst een aanzienlijke besparing voor de reguliere landbouwbedrijven in overschotgebieden betekenen. Omdat dit bij kan dragen aan de sociaal-economische versterking van het platteland, is het waard om deze of vergelijkbare voorbeelden uit te werken tot actiepunten voor plattelandsontwikkeling.

Optimalisering lokale mestdistributie

Onder veehouders in overschotgebieden heerst nogal wat onvrede over de bestaande praktijken inzake mestafzet en -transport. Men heeft de indruk dat de kosten voor mestafzet onnodig hoog zijn. Dit zou te maken hebben met a. het beheersen van de markt door de mesttransporteurs, die gebaat zijn bij zoveel mogelijk transacties en bewegingen en b. het niet optimaal benutten van de lokale plaatsingsruimte voor mest.

- ad a. Een aantal, gunstig gelegen, overschotgebieden in Gelderland zijn belangrijke doorvoergebieden voor mest uit Brabant en Limburg. Het beeld bij veehouders is dat er veel mest wordt geïmporteerd, terwijl de mest uit het gebied zelf tegen hoge kosten moet worden afgezet. Op basis van cijfers van de Mestbank Oost wordt dit beeld bevestigd. In het IKC-verslag (bijlage 1) wordt dit nader gespecificeerd voor de gemeente Didam.
- ad b. Daarnaast blijkt dat de plaatsingsruimte in de overschotgebieden zelf niet optimaal wordt benut. Op bedrijven zonder mestoverschot wordt organische mest vaak vervangen door kunstmest of wordt mest van elders aangevoerd. Voor de gemeente Didam is berekend dat er nog plaatsingsruimte is voor 7.500 tot 15.000 ton mest. Wordt deze mest daadwerkelijk in het gebied zelf geplaatst – bijvoorbeeld op grond van akkerbouwers in het gebied – dan kan dit een besparing opleveren van ongeveer 300.000 gulden per jaar (zie bijlage 1).

Middels een gezamenlijke aanpak op gebiedsniveau kan de lokale mestdistributie worden geoptimaliseerd. Dit heeft twee voordelen: de veehouders zelf krijgen meer grip op de markt voor de afzet van mest en het levert een aanzienlijke kostenbesparing op gebiedsniveau op. Daarnaast heeft een veel gerichtere plaatsing/uitwisseling van bijvoorbeeld varkensmest op rundveebedrijven ook een gunstig effect op de mineralenbalans.

Door middel van een startproject kan ervaring worden opgedaan met het optimaliseren van de lokale mestafzet. Belangrijke succesfactoren voor het slagen van een dergelijk project zijn:

- Er dienen voldoende geïnteresseerde producenten en afnemers van mest zich te conformeren aan een gezamenlijke aanpak;
- Het project dient ondersteund te worden door de relevante instanties (Mestbank Oost) die ook de coördinatie van meststromen organiseren.

Daarnaast dienen antwoorden te worden geformuleerd op een groot aantal vragen:

- welke (kwaliteit) mest kan het best worden geplaatst en waar bevindt zich deze plaatsingsruimte;
- wat is de omvang van de plaatsingsruimte;
- welke voorwaarden zijn er om de markt te bedienen: opslagfaciliteiten, organisatie, afstemming vraag en aanbod, leveringsrechten en plichten etcetera;
- in hoeverre kan kwaliteitsverbetering een bijdrage leveren aan het optimaliseren van de afzet (zie verder);
- wat is het economische rendement van een gezamenlijke aanpak;
- wat is het milieurendement;
- etcetera.

Naar een experiment met kleinschalige mestbewerking

In het onderstaande wordt toegewerkt naar een voorstel voor het experimenteren met kleinschalige mestbewerking. Het is voor een groot deel gebaseerd op ideeën en plannen van de Milieucoöperatie Didam. Een praktijkexperiment met mestbewerking op bedrijfsniveau kan enkel zinvol zijn, een voorbeeldfunctie hebben en goed van de grond komen als het wordt gedragen, uitgevoerd en aangestuurd door de betrokken zelf. Wellicht kan worden aangesloten bij activiteiten van de Milieucoöperatie Didam.

In de inleiding van deze paragraaf werd reeds ingegaan op de verslechterende verhouding tussen kosten en opbrengsten op agrarische bedrijven. In veel overschotgebieden is mestafzet een belangrijke kostenpost op de bedrijven. Naar verwachting zal dit in de nabije toekomst alleen nog maar toenemen. Door het aanscherpen van de normen ontstaan er meer overschotten en wordt het steeds moeilijker om de mest tegen een redelijke prijs af te zetten. Het optimaliseren van de mestdistributie en het benutten van alle lokale plaatsingsruimte kan wel degelijk enig soelaas bieden, maar kan de problemen niet geheel oplossen.

Als er mest dient te worden afgezet buiten een gebied, dan brengt dit (hoge) kosten met zich mee. De kosten worden voor een belangrijk deel bepaald door het transport (van de waterige fractie) en door het feit dat mest als zodanig geen economische waarde heeft. Dit geldt tenminste voor de varkenshouderij en rundveehouderij.

Door het be- en verwerken van mest kan de kwaliteit dusdanig worden verbeterd dat de transportkosten omlaag gaan en dat de mest een economische waarde krijgt.

Zoals het er nu naar uitziet zijn grootschalige centrale mestbewerkingssystemen te duur. Kleinschalige bewerkingssystemen – bijvoorbeeld op bedrijfsniveau – lijken meer mogelijkheden te bieden om op een relatief goedkope manier mest te bewerken. De voornaamste reden daarvoor is dat het transport van de mest naar een grootschalige bewerkingseenheid te veel geld kost. Het lijkt veel kostenefficiënter om daar waar de mest wordt geproduceerd de dikke en dunne fractie te scheiden, de dikke fractie te verwerken en te transporteren en de dunne fractie op het eigen bedrijf of in ieder geval in het gebied aan te wenden. Daarnaast worden bij bewerking op bedrijfsniveau directiekosten, overheadkosten en dergelijke vermeden. Tevens is het bewerkingssysteem wellicht zo te ontwikkelen en te organiseren dat het (ten opzichte van gangbare stal- en mestopslagsystemen) nauwelijks of weinig extra arbeid vraagt en dat de betreffende werkzaamheden goed zijn in te passen in de dagelijkse loop van het bedrijf. Daardoor kunnen de arbeidskosten veel geringer zijn dan bij grootschalige mestverwerking. Mestbewerking op boerderijniveau lijkt vooral interessant indien niet met een 'ingewikkeld technisch systeem' wordt gewerkt waarbij de veehouder sterk afhankelijk is van externe technische expertise, maar met een systeem waarbij hij alles in eigen hand kan houden.

Overigens wil bovenstaande niet zeggen dat grootschalige mestverwerking per definitie nooit wat kan worden; indien zich nieuwe goede systemen aanbieden moeten die uiteraard elk op hun mogelijkheden en merites worden beoordeeld. Ook 'intermediaire' systemen die op regionale schaal kunnen werken, zouden kunnen worden ontwikkeld. Maar ook hierbij blijft het nadeel dat er eerst transport van mest moet plaatsvinden.

Tevens moet worden vermeld dat het gebruik van dunne fractie op het eigen bedrijf of bij bedrijven in de buurt enigszins wordt beperkt door de huidige regelgeving. De regelgeving wordt binnen afzienbare tijd versoepeld; hoever die versoepeling reikt en of dat in de ogen van intensieve veehouders en (potentiële) leveranciers van mestbewerkingssystemen voldoende ruimte biedt is nog zeer de vraag.

Uiteraard is mestbewerking met name interessant in overschotgebieden. Bij stapsgewijze invoering van strengere overschotnormen zal het 'overschotgebied' groeien en zal de omvang van het 'tekortgebied' afnemen. Mestbewerking dient uiteraard in eerste instantie op het individuele bedrijf, of voor een kleine groep bedrijven gezamenlijk, interessant te zijn, maar ook het hele overschotgebied en de veehouderijsector als geheel heeft belang bij een goede mestbewerking. Er wordt vaak gezegd dat de dikke fractie altijd goed afgezet zal kunnen worden. Maar daar is nog niet alles mee gezegd; als bijvoorbeeld door het kunnen leveren van een goede (en specifieke) kwaliteit product akkerbouwers, fruittelers, tuinders, boomtelers en/of anderen minder kunstmest en meer bewerkte organische mest gebruiken, dan is het collectieve probleem (de totale plaatsingsruimte) weer iets afgenomen. (Emissiearme aanwending van drijfmest in de boomteelt, fruitteelt, vaste plantenteelt, etc. is niet goed mogelijk). Uiteraard hoeft niet iedereen aan mestbewerking mee te doen. Mest die op eigen grond of bij de buurman kan worden uitgereden vraagt niet om bewerking. Het gaat met name om het bewerken van het gebieds-overschot; als de 'kop' van het overschot wordt bewerkt en een goede afzet vindt,

dan heeft dat zeer waarschijnlijk ook positieve effecten op de afzetprijs van de niet-bewerkte mest.

Het is raadzaam om met meerdere systemen in de praktijk te experimenteren. Het zou goed zijn een praktijkexperiment met mestverwerking op boerderijniveau op te zetten in een overschotgebied dat gedragen wordt door georganiseerde groep boeren. Dat is wellicht mogelijk bij de Milieucoöperatie Didam²⁵. Een dergelijk experiment moet stap voor stap worden opgebouwd; beginnen met één bedrijf maar wel met de intentie dat er meer volgen. In eerste instantie is het afdekken van financiële risico's gewenst (een garantiesubsidie in geval mislukken).

Bij een dergelijk experiment is het van belang dat ook de afzet wordt verkend en georganiseerd. Met potentiële afnemers van de verwerkte dikke fractie moet worden gesproken over welke kwaliteit en vorm gewenst is, door wie, hoe omvangrijk de vraag is, etcetera. Mogelijk kunnen afnemers op hun bedrijven ook experimenteren met het verwerkte product. De omvang van de afzet bepaalt mede voor hoeveel boeren in het gebied de betreffende vorm van mestverwerking perspectief biedt.

Ook de organisatie van de afzet moet onderdeel van het experiment gaan worden en moet afgestemd zijn op de organisatie van de vraag. Als stap voor stap meerdere bedrijven aan het experiment gaan meedoen (dat moet de intentie zijn) is dit van groot belang. Voor hoeveel bedrijven er uiteindelijk mogelijkheden zullen zijn is op voorhand niet te zeggen, dat is mede afhankelijk van de uitkomst van het experiment.

Potentiële afnemers zullen hoe dan ook in de loop van de rit bij het experiment betrokken moeten worden. Het vernieuwende zal, naast de verwerking op de boerderij zelf, voor een groot deel in het creëren van de nieuwe schakel met afnemers zitten. Wie dat kunnen zijn? Het is verstandig eerst zo dicht mogelijk in de buurt te zoeken bij akkerbouwers (kunnen ook het stro leveren), tuinders, fruittelers, boomtelers en dergelijke. Maar ook 'uitbesteden' van de afzet aan daarvoor gespecialiseerde bedrijven (voor specifieke toepassingen, transport over grote afstanden, etc.) kan tot de mogelijkheden behoren. Welke afzetvorm en welke afnemer (of meerdere) het meest aantrekkelijk is, dat zal in het kader van het experiment bekeken moeten worden.

De verantwoordelijkheid en de activiteiten komen meer bij de individuele veehouder te liggen, maar dan neemt niet weg dat gezamenlijke verkenning van en afspraken tussen boeren over de afzet (het leveren van een voldoende hoeveelheid van een product met en bepaalde kwaliteit e.d.) noodzakelijk zijn. De organisatievorm 'milieucoöperatie' lijkt daarvoor geschikt.

Voor het uitwerken van een experiment voor kleinschalige mestbewerking dienen in eerste instantie twee stappen te worden ondernomen:

- Instelling van een informatiepunt mestverwerking in Gelderland; in principe door het bedrijfsleven zelf, mogelijk met een ondersteunende en katalyserende rol voor de overheid.
- Het maken van een concrete opzet voor een experiment met mestverwerking op bedrijfsniveau in combinatie met oriëntatie op afzet en afnemers. Het experiment zou gedragen, uitgevoerd en verder ontwikkeld kunnen worden door de Milieu-

coöperatie Didam en (op vraag van de Milieucoöperatie) te worden ondersteund door overheden en landbouworganisaties.

Afhankelijk van de voortgang van het experiment en de gekozen methodes kan het project worden uitgebouwd en ingekleed in een meer integrale aanpak, waarbij bijvoorbeeld de productie van stro voor strobefilters gecombineerd kan worden met een 'graan voor mest' deelproject. Ook dienen nieuwe afzetmogelijkheden voor mest – bijvoorbeeld over de grens – te worden onderzocht.

Bij bovenstaande punten komt direct de vraag naar voren 'wie wat moet doen'. Het leidt geen twijfel dat de deelnemende boeren in principe zelf de kar moeten trekken. Dat neemt niet weg dat ondersteuning is vereist. Er is een 'katalysator' nodig om een start te kunnen maken, om de eerste organisatie op poten te zetten en om de Milieucoöperatie te ondersteunen bij het opstellen van een concreet Plan van Aanpak voor het experiment.

In de loop van het experiment kunnen zo goed als zeker veel meer instanties en organisaties (overheden, agribusiness, landbouworganisaties), op basis van een gericht verzoek daartoe van de Milieucoöperatie, een goede ondersteunende rol spelen. Daarbij kan onder andere worden gedacht aan regelgevings- en juridische problemen (bijvoorbeeld vergunningverlening, voorwaarden voor projecten over de grens heen e.d.), aan het aanboren van de juiste kanalen voor financiële ondersteuning (welke mogelijke bronnen zijn er, aan welke voorwaarden moet worden voldaan, wat is het 'juiste jargon' voor een aanvraag e.d.) en aan andere specifieke activiteiten die niet typisch tot het boerenvak behoren. De huidige indruk is dat veel partijen 'wel wat willen'.

4.8 Leren uit de praktijk

Bij de beschrijving van de voorgaande actiepunten voor plattelandsontwikkeling hebben we een groot aantal kansen en mogelijke belemmeringen de revue laten passeren. Hierbij is uitgegaan van twee globale hoofdlijnen van plattelandsvernieuwing: ten eerste de sociaal-economische versterking van het platteland en ten tweede een verantwoord beheer van milieu, natuur en landschap²⁶.

De uitwerking van de verschillende actiepunten is voornamelijk toegespitst op de meerwaarde van een gezamenlijke aanpak van kansen en problemen. Hiervan zijn verschillende voorbeelden aan de orde geweest. Daarnaast werkt een groot aantal individuele ondernemers op hun eigen bedrijf aan een duurzame (plattelands-)ontwikkeling. Veel van de vernieuwende activiteiten staan vooralsnog in de kinderschoenen. Op velerlei gebied wordt ervaring opgedaan, worden fouten gemaakt en worden successen behaald. Wat op dit moment echter ontbreekt zijn een meer systematische uitwisseling van al deze ervaringen en een gedegen kennisontwikkeling op het gebied van plattelandsvernieuwing. Een van de gevolgen hiervan is dat er veel misverstanden en vooroordelen over de kansen van plattelandsvernieuwing (blijven) bestaan: aan de ene kant zijn er te hoge verwachtingen en aan de andere kant is er wellicht onterechte scepsis en terughoudendheid. Om plattelandsvernieuwing daadwerkelijk te ondersteunen en op waarde te beoordelen is een bundeling en uitwisseling van ervaringen een belangrijke randvoorwaarde. In het onderstaande zullen we een aantal aspecten hiervan nader toelichten.

Veel van de innovaties in de landbouw en op het platteland vinden hun oorsprong op de bedrijven zelf. Dit betreft bijvoorbeeld technologische ontwikkeling, maar ook nieuwe organisatievormen, productontwikkeling en dergelijke. In paragraaf 4.1 werd al gesproken over het platteland als broedplaats voor nieuwe ontwikkelingen. Soms blijven de innovaties beperkt tot individuele bedrijven, maar vaker nog worden ze opgepakt en verder uitgewerkt door anderen. Er is een aanzienlijk aantal voorbeelden waarin in samenwerking tussen boeren en mechanisatiebedrijven of loonwerkers nieuwe apparatuur wordt ontwikkeld, die vervolgens verspreiding vindt via de meer gangbare kanalen. In andere gevallen worden signalen door de wetenschap opgepikt, worden de ideeën en kennis nader ontwikkeld om vervolgens weer in de sector zelf te worden toegepast.

In het verleden waren studieclubs van boeren vaak een belangrijke motor achter de verspreiding van innovaties op het platteland. In studieclubs werden ervaringen uitgewisseld, werden nieuwe ontwikkelingen besproken en was er een vrij nauwe en directe interactie met de landbouwvoorlichting en meer indirect met het landbouwkundig onderzoek. Zo hebben studieclubs een belangrijke rol gespeeld bij de modernisatie van de landbouw in de jaren zestig en zeventig. In de Achterhoek bijvoorbeeld, waren de verenigingen voor bedrijfsvoorlichting een actieve motor achter de modernisering van de landbouw en de introductie van de ligboxenstal. In latere periodes uitte dit zich in een relatief grote deelname aan de DELAR en andere managementondersteunende programma's. De onderlinge uitwisseling van ervaringen, de bedrijfsvergelijkingen en de geregelde bedrijfsbezoeken werden over het algemeen als zeer positief gewaardeerd (Leeuwis 1993). Een bijkomend effect hiervan is dat boeren werden getraind om te luisteren en zich in te leven in de verhalen van anderen en om hun eigen strategische keuzes te verduidelijken en erop te reflecteren.

De huidige situatie in de landbouw en op het platteland noopt tot een aantal ingrijpende veranderingen en vernieuwingen, zowel wat betreft de sociaal-economische versterking van het platteland als de omgang met en het beheer van de groene ruimte en het milieu. In hoofdstuk één is dit reeds uit de doeken gedaan. Ook werd daar gewezen op de vrij grote bereidheid onder agrariërs in de provincie Gelderland om daadwerkelijk te werken aan de noodzakelijke vernieuwing. Het is daarom des te opmerkelijker dat het fenomeen van studieclubs en onderlinge kennisuitwisseling de laatste jaren sterk aan erosie onderhevig is. Zo is bijvoorbeeld het aantal DELAR-studieclubs aanzienlijk afgenomen en behoren de mineralenstudieclubs, na een korte opleving enkele jaren geleden, vrijwel tot het verleden. Hiermee dreigt een belangrijk innovatief potentieel van het platteland verloren te gaan.

Natuurlijk wordt er wel kennis omtrent plattelandsontwikkeling verzameld. Veel instanties die zich bezighouden met plattelandsvernieuwing houden hun eigen inventarisaties, verzamelen ervaringen, gegevens en vooral ook adressen, om zo in staat te zijn tot het geven van voorlichting en advies op dit terrein. In veel gevallen steekt hier een direct economisch belang achter: voor het voortbestaan van deze organisaties zelf is het noodzakelijk dat zij zich begeven op de 'markt' voor plattelandsvernieuwing. Deze instanties blijken vooral achter de ontwikkelingen aan te lopen en ook zij verzamelen hun informatie in de praktijk. Daarbij is het vooralsnog de vraag in hoeverre deze kennis ook daadwerkelijk ten goede komt aan en

aansluit bij boeren en andere plattelandsondernemers. In de praktijk blijken de gevestigde instanties steeds minder in staat om het innoverend vermogen in de sector te activeren.

Een actiepoint voor plattelandsvernieuwing

De hierboven geschetste recente ontwikkelingen op het gebied van kennisontwikkeling en -overdracht rechtvaardigen een extra inspanning op dit terrein. Hierbij is het niet de bedoeling om de vroegere succesvolle methoden klakkeloos te kopiëren naar de huidige situatie. Waar ten tijde van de moderniseringsgolf in de jaren zestig en zeventig één model van landbouwontwikkeling richtinggevend was, is nu juist behoefte aan een meer diverse en verbrede plattelandsontwikkeling. Ook is er een breed scala aan oplossingen van de bestaande problemen. Maar, zoals ook de deelstudie van het IKC aangeeft (bijlage 1) neemt dit niet weg dat er behoefte is om, veel meer dan nu het geval is, gebruik te maken van de kennis en ervaringen van mensen in de praktijk. Dit betreft ook de manier waarop wordt omgegaan met adviezen en kennisondersteunende technologie zoals management- en adviesprogramma's. De manier waarop gewerkt kan worden aan het bundelen en uitwisselen van ervaringen, het ontwikkelen van nieuwe kennis en het activeren van het innoverend vermogen van de agrarische sector en het platteland verschilt afhankelijk van het onderwerp. Ook hierbij dient een onderscheid te worden gemaakt tussen de sociaal-economische versterking van het platteland en een verantwoord beheer en onderhoud van de groene ruimte en het milieu.

In de beschrijving van de betreffende actiepunten hebben we gezien dat het succes van activiteiten op het gebied van bijvoorbeeld agrotourisme en de productie en verwerking van streekproducten van veel factoren afhankelijk is. Een van deze factoren is de vraag in hoeverre de ondernemer zich met zijn product weet te onderscheiden van anderen en dit onderscheid ook als zodanig kenbaar weet te maken aan de consument. Om te voorkomen dat iedereen op hetzelfde paard wedt en met een vergelijkbaar product komt, is het zaak dat ondernemers zicht krijgen op de activiteiten van anderen en de 'niches' in de markt. Een in zekere zin 'doorzichtige' markt kan een belangrijk richtpunt zijn bij het bepalen van een bedrijfsstrategie. Daarnaast kunnen de ervaringen van anderen op velerlei gebied van nut zijn in de eigen bedrijfsvoering.

Een van de problemen hierbij is dat boeren en andere ondernemers met vernieuwende activiteiten te maken hebben met een aanzienlijke concurrentie. Er zijn voorbeelden van bedrijven met een goed lopende neventak die hiermee gestopt zijn omdat in de directe omgeving andere ondernemers met hetzelfde product op de markt kwamen en hierdoor de toch al krappe markt ingrijpend verstoorden. Deze vorm van concurrentie en deze specifieke voorbeelden belemmeren een uitwisseling van ervaringen op het gebied van plattelandsontwikkeling, terwijl juist een uitwisseling van ideeën en ervaringen dergelijke problemen kan voorkomen. Als ondernemers onderling hun eigen bedrijfsstrategie en filosofie aan elkaar kenbaar maken is er minder risico op 'plagiaat' en lopen zij minder het gevaar elkaars markt te verstoren. Als plattelandsondernemers meer bij elkaar te rade gaan kan dit een positief effect hebben op de kwaliteit van het product en kan het helpen strategische keuzes te maken ten aanzien van de bedrijfsontwikkeling.

Er zijn verschillende manieren waarop een dergelijke uitwisseling van ervaringen en ideeën gestalte kan krijgen. Een gezamenlijke aanpak van recreatie en toerisme zoals in Winterswijk (zie 4.2) is daar een van. Ook een gezamenlijke afzet van streekproducten of het ontwikkelen van producten in studieclubverband zijn voorbeelden waarbij een gemeenschappelijk doel wordt nagestreefd, en er dus ook een zekere sociale controle of code is dat plagiaat kan voorkomen. Maar ook zonder direct gezamenlijk doel kan een uitwisseling worden georganiseerd, bijvoorbeeld in het kader van open dagen, cursussen en dergelijke.

'Leren uit de praktijk' voor wat betreft een verantwoord beheer van milieu, natuur, landschap en water verschilt van het voorgaande. In de eerste plaats zijn boeren in dit opzicht nauwelijks als elkaars concurrenten te zien. Daarnaast hangt de motivatie om hieraan mee te doen voor een belangrijk deel samen met de regelgeving en concrete mogelijkheden voor het afsluiten van beheers- en onderhoudsovereenkomsten.

Binnen enkele jaren wordt het voor grote groepen veehouders in Gelderland verplicht een mineralenboekhouding bij te houden. Deze veehouders worden dan afgerekend op de mineralenoverschotten. Daarnaast is het te verwachten dat er ook verplichtende maatregelen genomen zullen worden om het watergebruik terug te dringen en de efficiëntie van beregening te vergroten. Voor agrariërs is het zaak om hier op voorbereid te zijn. Op basis van deze constatering is in het IKC-deelonderzoek reeds een kort onderzoek gedaan naar de mogelijkheden voor veehouders om in de praktijk te leren van de bedrijven die verhoudingsgewijs reeds goede resultaten, dat wil zeggen lage mineralenoverschotten – realiseren. Hiertoe werden een aantal veehouders met 'goede' resultaten uitvoerig geïnterviewd over de bedrijfsvoering en het gebruik van voorlichting, managementprogramma's en dergelijke. Allereerst bleek dat er aanzienlijke verschillen in bedrijfsvoering zijn tussen de bedrijven, terwijl er toch vergelijkbare resultaten werden behaald. De geïnterviewde veehouders hebben gemeenschappelijk dat zij heel 'kien' boeren. Hierbij wordt gebruik gemaakt van managementondersteunende technologie en voorlichting. In de meeste gevallen werden de adviezen echter wel met een zekere veiligheidsmarge overgenomen: het advies werd aangepast aan de eigen bedrijfssituatie.

Geconstateerd werd dat het waardevol is om de kennis en ervaringen van boeren met lage overschotten te benutten, maar dat er ook grote belemmeringen zijn. Met name het feit dat grote groepen geen gebruik maken van voorlichting en geen vakbladen lezen belemmert de verspreiding via deze kanalen. Dit heeft ook te maken met het feit dat er geen standaardoplossing is om de mineralenoverschotten terug te dringen. Uit eerder onderzoek (De Bruin 1993, Renting *et al.* 1994) bleek al dat het gebruik van managementondersteunende programma's slechts voor een deel van de veehouders de eerste aangewezen keuze is om mineralenoverschotten terug te dringen. Over het algemeen hebben boeren meer vertrouwen in bijvoorbeeld demonstratiebedrijven.

Hierbij kunnen we nog aanvullen dat er op dit moment ook een soort taboe ligt op lage mineralenoverschotten. Boeren die reeds lage overschotten realiseren zijn bang dat hun gegevens gebruikt worden om de normen van het mineralenbeleid aan te scherpen. Er ligt derhalve een taboe op het openlijk naar buiten aangeven dat er

wel degelijk een aanzienlijke reductie van overschotten is te realiseren. Dit belemmert uiteraard ook de communicatie en de uitwisseling van ervaringen.

Wat dient er ons inziens te gebeuren? Allereerst zal er meer dan nu het geval is een systematische registratie van gegevens uit de praktijk moeten worden opgezet. Dit betreft dan een aantal voorbeeld- of proefbedrijven waarop in de praktijk gewerkt wordt aan een verantwoord milieubeheer (mest, mineralen, bestrijdingsmiddelen, water, etc.). Hierbij dient een integrale werkwijze te worden gehanteerd, waarbij de verschillende aspecten aan elkaar worden gerelateerd. Op dit moment is de verzamelde kennis vaak zeer gefragmenteerd en is er weinig bekend over de onderlinge samenhang. Dat bleek bijvoorbeeld ook uit paragraaf 4.6 over waterhuishouding en verdroging. Daarom zou bijvoorbeeld kennis verzameld moeten worden over de relatie tussen beregening, bodemprocessen en mineralenbeheer. Ook dienen er vergelijkingen te worden gemaakt met bedrijven waar, om welke reden dan ook, niet wordt beregend. De kennis en ervaringen van boeren die zonder beregening goede opbrengsten weten te behalen van zandgronden zijn uitermate relevant bij het bestrijden van de verdrogingsproblematiek. Deze kennis dient dan ook gerelateerd te worden aan de strategische bedrijfsbeslissingen van agrariërs in relatie tot de natuurlijke omgeving. Zo is het bijvoorbeeld bekend dat veel boeren op droogtegevoelige zandgronden die geen mogelijkheden tot beregening hebben, er naar streven een extra zware eerste snee te produceren. Over de effecten hiervan op het mineralenbeheer, de ruwvoeropbrengsten en dergelijke is echter weinig bekend.

In het kader van plattelandsvernieuwing klinkt het wellicht wat achterhaald, maar ook bijna verloren gegane kennis en ervaringen uit de periode voor de grote modernisering en rationalisatie van de landbouw kunnen waardevol zijn. Hierbij valt bijvoorbeeld te denken aan door boeren beheerde watersystemen en bevoeiingstechnieken, die tot in deze eeuw in de Achterhoek voorkwamen. Deze kennis kan, in aangepaste en vernieuwde vorm, hedentendage van belang zijn bij het ontwikkelen van nieuwe vormen van integraal waterbeheer.

Een volgend aanknopingspunt wordt gevormd door de biologische landbouwbedrijven. In de praktijk wordt daar vaak al sinds jaren op een natuur- en milieuvriendelijke wijze geboerd, en zoals steeds meer blijkt, met goede resultaten en onverwacht hoge opbrengstniveaus. Op dit moment is er echter nog geen kanaal waarin de kennis en ervaringen van biologische boeren beschikbaar komt en wordt vertaald naar de gangbare landbouw. Er is op dit terrein zeker nog veel te leren van de biologische boeren.

Een ander punt van aandacht is de manier waarop adviezen van bijvoorbeeld voorlichters, bemestingsadviesprogramma's, de beregeningsplanner, etcetera. in de praktijk worden gebruikt. In hoeverre voldoen de programma's en zijn ze toegesneden op de dagelijkse praktijk op agrarische bedrijven. Een van de constatering uit het IKC-onderzoek is dat de managementondersteunende adviesprogramma's uitgaan van landbouwkundige normen. Er wordt geen rekening gehouden met milieukundige randvoorwaarden. De vraag is derhalve gerechtvaardigd in hoeverre deze programma's voldoen bij het streven naar een duurzame landbouwontwikkeling. Geadviseerd wordt om in ieder geval ook milieukundige aspecten te integreren in de adviesprogramma's.

Naast de systematische integrale gegevensregistratie dient er een procesmatige aanpak ontwikkeld te worden, waarmee de kennis en ervaringen beschikbaar komen aan de overige agrariërs. Ervaringen wijzen uit dat boeren over het algemeen het best te interesseren en te overtuigen zijn door collega's. Hierbij speelt juist de mogelijkheid tot het uitwisselen van ervaringen een belangrijke rol, in tegenstelling tot een contact met een voorlichter, is er in contact tussen boeren onderling veel meer sprake van een gelijkwaardige positie en een tweerichtingsverkeer. Als boeren onderling van gedachten wisselen is er ook sprake van een leereffect, dat juist de ontwikkeling van kennis en de integratie van nieuwe ervaringen bespoedigt (Leeuwis 1993). Met een goede begeleiding zouden studieclubs opgezet kunnen worden rond deze thema's.

5 DE KAART VAN GELDERLAND: KANSEN VOOR PLATTELANDS-ONTWIKKELING EN HET SOCIAAL ECONOMISCH POTENTIEEL

In dit hoofdstuk wordt een aantal zaken nog eens op een rijtje gezet. Allereerst gaan we verder in op de kaart van Gelderland. De in hoofdstuk vier beschreven actiepunten voor plattelandsontwikkeling worden nu verbonden aan de regionale verscheidenheid en de specifieke regionale kansen. Dit wordt gepresenteerd in een overzichtsmatrix. Na een korte toelichting volgt een beschouwing over de uiteenlopende kansen voor plattelandsontwikkeling. Hierbij wordt vooral ingegaan op de samenhang tussen de verschillende actiepunten. Vervolgens proberen we voor een aantal regio's waar duidelijke kansen voor plattelandsontwikkeling liggen, en waar dit als zodanig ook vrij hard nodig is, het sociaal-economisch potentieel in kaart te brengen.

5.1 Een algemeen overzicht over de gebieden

Een algemeen overzicht over de onderscheiden gebieden is te vinden in een overzichtsmatrix (tabel 5.1). Voor de invulling ervan grijpen we voor een belangrijk deel terug op de gegevens uit hoofdstuk twee. Daar bleek onder andere dat de noodzaak tot plattelandsontwikkeling in veel regio's wel degelijk aanwezig is. Dit betreft bijvoorbeeld de Noordwest-Veluwe, Gelderse Vallei, de Agrarische Enclave, de Graafschap, Winterswijk, Zuid-Achterhoek, Oost-Betuwe en ten dele het Land van Maas en Waal en de Bommelerwaard²⁷. De noodzaak tot plattelandsontwikkeling heeft onder meer te maken met de bedrijfsstructuur, de landbouw-milieuproblematiek, de opvolgingssituatie en de leefbaarheidsproblematiek. Ook hebben we gezien dat in een aantal regio's in principe kansen liggen voor nieuwe ontwikkelingen (bijvoorbeeld agrotourisme en het beheer van natuur en landschap), maar dat deze kansen lang niet optimaal worden benut.

Inmiddels zijn we een stuk verder. Bij de uitwerking van de actiepunten voor plattelandsvernieuwing hebben we laten zien hoe bepaalde vernieuwingen in de praktijk vorm kunnen krijgen. Vaak is daarbij al een aantal mogelijke succesfactoren en randvoorwaarden geformuleerd. In de matrix worden zeven vormen van plattelandsontwikkeling onderscheiden, die in belangrijke mate overeenkomen met de actiepunten. De actiepunten uit hoofdstuk vier die betrekking hebben op het oplossen van het landbouw-milieuprobleem hebben we niet als zodanig in de matrix opgenomen, omdat het niet direct een nieuwe bron van inkomsten betekent. We hebben echter wel een kolom 'reguliere' landbouwonwikkeling opgenomen, waarmee bedoeld wordt dat in de betreffende regio's goede randvoorwaarden voorhanden zijn voor de verdere ontwikkeling van de reguliere landbouw, waarbij alle eisen ten aanzien van milieu, dierenwelzijn en dergelijke in acht worden genomen. De actiepunten 'lokale antwoorden op de landbouw-milieuproblematiek' en 'leren uit de praktijk' kunnen hier net als in alle andere regio's, een belangrijke bijdrage leveren aan de ontwikkeling van een duurzame landbouw. Het feit dat een aantal regio's niet is aangekruist bij 'reguliere landbouwonwikkeling' wil niet zeggen dat daar geen ruimte of kansen zouden zijn voor de landbouw. Het betekent vooral dat er naast de landbouw ook heel bewust naar andere kansen moet worden gezocht.

Tabel 5.1 Overzichtsmatrix belangrijkste kansen voor plattelandontwikkeling in Gelderland

	'reguliere' landbouwont- wikkeling	afzet ambachtelijke producten	beheer natuur, landschap en water (N/L/W)	agrotourisme VR=verblijf DR=dagrecr.	kleinschalige bedrijvigheid	nieuwe woonfuncties	benutten stedelijke ontwikkeling
NW Veluwe*			N+L		+		
IJsselvallei	+ \-		N+L	VR		+	+
Gelderse Vallei*	+ \-		L		++		
Enclave* Veluwe			N+L+W		+		
Graafschap *		++	N+L+W	VR+DR		++	
Oost-Achterhoek	+		W	VR		+	
Winterswijk*		++	N+L+W	VR		++	
Zuid-Achterhoek*	+ \-		W	VR		+	
Ooy en Liemers			N	DR			+
Veluwezoom	+			?			
Oost-Betuwe*	+ \-				+		++
Neder Betuwe	+						
Maas en Waal*				DR	+		+
Bommelerwaard*	+ \-				+		

Voor de met een * gemerkte gebieden geldt dat er een aanzienlijke behoefte aan plattelandsvernieuwing/ontwikkeling wordt geconstateerd (zie hoofdstuk 2).

De resultaten uit het actiepunt 'nieuwe arrangementen in bestaande ketens' is in de matrix buiten beschouwing gelaten omdat deze mogelijke vorm van plattelandsontwikkeling niet direct regionaal gebonden is – maar in de praktijk kan het dat wel degelijk zijn zo bleek uit de beschrijving van het actiepunt.

Het actiepunt 'nieuwe economische dragers' is onderverdeeld in een aantal kolommen. Recreatie en toerisme valt samen met het actiepunt over dat onderwerp. Verder wordt ingegaan op kansen voor kleinschalige bedrijvigheid en nieuwe woonfuncties.

Tenslotte is er een kolom 'benutten stedelijke ontwikkeling'. Dit onderwerp wordt in het actiepunt NED's niet als zodanig uitgewerkt, maar het heeft betrekking op alle activiteiten die aan de rand van de stad plaats kunnen vinden en waarmee consumenten uit de stad bediend worden op het platteland. Daar waar de andere mogelijke vernieuwingen voornamelijk kansen hebben in het landelijk gebied zelf, biedt de stadsrand juist kansen voor kleinschalige initiatieven als huisverkoop, dagrecreatie (picknick in de bongerd), kinderopvang, besteldiensten, handel, horeca, nijverheid, volkstuinen, stadslandbouw, etcetera.

Het actiepunt integraal waterbeheer is verder opgenomen in een kolom samen met beheer van natuur en landschap, omdat het direct te maken heeft met de relatie tussen landbouw en de omgang met de externe productieomstandigheden.

Een aantal regio's nader belicht

Laten we een aantal van de regio's systematisch nalopen. Hiervoor kiezen we vier verschillende regio's met elk hun eigen specifieke kansen en beperkingen. Voor drie van de vier regio's is in hoofdstuk twee geconstateerd dat er behoefte is aan plattelandsvernieuwing.

Kijken we bijvoorbeeld naar de Gelderse Vallei, waarvan we eerder hebben geconstateerd dat daar behoefte is aan plattelandsvernieuwing, dan zien we dat er in de eerste plaats ook wel degelijk kansen liggen voor de landbouw. Deze kansen gelden echter lang niet alle bedrijven en niet alle delen van de Vallei, daarom wordt een +/- ingevuld. In het rapport van het IKC wordt verder ingegaan op de mogelijke oplossingen voor het landbouw-milieuvraagstuk en meer specifiek op de toekomst-kansen voor een aantal kenmerkende bedrijfstypen in de Vallei.

Verder zien we in de Vallei kansen op het gebied van landschapsbeheer, maar vooral ook op het gebied van kleinschalige bedrijvigheid buiten de landbouw. Dit is bij uitstek een alternatief voor de Vallei, dat van oudsher reeds een belangrijk onderdeel uitmaakt van de dynamiek op het platteland. Het past goed bij de ondernemersmentaliteit in de Vallei en bij de drang naar vrijheid en zelfstandigheid van veel jongeren op het platteland. Wat dat betreft zou een gezamenlijke aanpak van bijvoorbeeld agrotourisme ook duidelijk minder bij de Vallei passen dan bijvoorbeeld bij de Achterhoek²⁸.

De naar verwachting vrij veel vrijkomende agrarische gebouwen in de Vallei bieden uitgelezen mogelijkheden voor het beginnen van nieuwe bedrijven. Dit kan tegen lage kosten en zonder grote risico's. Daarnaast heeft de Vallei het voordeel ten opzichte van andere Gelderse regio's van een centrale ligging in het land en een vrij goede bereikbaarheid.

In de uitwerking van het actiepunt 'nieuwe economische dragers' is al verder ingegaan op de randvoorwaarden voor het benutten van het potentieel van de broedplaatsfunctie van het platteland. De grijze zone tussen landbouw en andere kleinschalige bedrijvigheid biedt daarnaast juist kansen voor het relatief grote aantal jongeren dat zich in de landbouw of op het platteland wil vestigen.

In de Graafschap liggen de zaken toch wel duidelijk anders dan in de Vallei. Ook voor de Graafschap werd geconstateerd dat er een belangrijke vraag naar plattelandsvernieuwing is. Dit heeft te maken met een combinatie van milieuproblematiek en de relatief slechte bedrijfsstructuur. Daarnaast zijn er relatief weinig opvolgers, waardoor ook de leefbaarheidsproblematiek in de nabije toekomst een belangrijk thema kan worden.

Door de ligging en het specifieke landschappelijke en cultuurhistorische karakter van het gebied zijn de kansen voor plattelandsvernieuwing van heel andere orde. Dit betreft in de eerste plaats het beheer van natuur, landschap en water. Juist op het gebied van natuur en landschap liggen er op dit moment al de nodige aanknopingspunten, maar gebeurt er in de praktijk nog vrij weinig mee (zie hoofdstuk twee). Het verdient aanbeveling om in het kader van het WCL het beheer van natuur en landschap door agrariërs als speerpunt verder op te pakken en uit te werken.

Ook de verdere kansen in de Graafschap hangen samen met het specifieke karakter van de streek. Door de vrij unieke combinatie van landschap en cultuurhistorie trekt het gebied veel toeristen, veelal hotelgasten en dagtoeristen. Daarnaast zijn er relatief veel kwalitatief goede restaurants in de streek. Vanuit het platteland kan hier op verschillende manier op worden ingespeeld. Het ligt voor de hand te denken aan verschillende vormen van agrotourisme, en dan met name combinaties van verblijf- en dagrecreatie. Maar wellicht biedt het voor het platteland net zoveel perspectief om aan te sluiten bij de bestaande voorzieningen (horeca) en door de afzet van kwaliteitsproducten uit de streek een extra toegevoegde waarde op agrarische bedrijven te realiseren.

Tenslotte biedt de Graafschap, mede door naar verwachting veel vrijkomende agrarische gebouwen, kansen voor nieuwe woonfuncties op het platteland. Zoals beschreven bij het betreffende actiepunt in hoofdstuk vier dienen deze woonfuncties dan te worden geïntegreerd met de ontwikkeling van de andere actiepunten voor plattelandsvernieuwing.

Voor de Graafschap kunnen we concluderen dat er een aantal kansrijke actiepunten voor plattelandsvernieuwing bestaat. Net als voor bijvoorbeeld Winterswijk, een ander WCL gebied, geldt dat de actiepunten met name succesvol zullen zijn bij een geïntegreerde en gebiedspecifieke aanpak, waarbij de verschillende functies elkaar aanvullen en versterken²⁹. Hoewel in Winterswijk vergelijkbare problemen bestaan en ook dezelfde actiepunten kansrijk zijn, dient de manier waarop de kansen benut worden toegesneden te zijn op de specifieke eigenschappen van het gebied. Het 'model' Winterswijk' kan als zodanig niet gekopieerd worden naar de Graafschap en vice-versa.

Een derde mogelijk 'probleemgebied' dat we hier kort toe lichten is de Oost-Betuwe. In hoofdstuk twee is geconstateerd dat hier in de nabije toekomst waarschijnlijk behoefte is aan plattelandsvernieuwing. Knelpunten in de landbouw doen

zich met name voor door een groot aandeel kleine bedrijven en problemen in de fruitteelt en tuinbouw. Er is wel degelijk een noodzaak tot bedrijfsontwikkeling en door het geringe aantal opvolgers staat ook de leefbaarheid van het platteland onder druk. De milieuproblematiek in het gebied is, wat de veehouderij betreft, relatief gering. Verder wordt het gebied gekenmerkt door een sterke verstedelijking en de ontwikkeling van transportcorridors en industrie. Deze specifieke combinatie van factoren maakt het niet makkelijk een koers voor plattelandsvernieuwing uit te stippelen.

Allereerst de landbouw. Door de grote vraag naar grond en de druk vanuit de steden is een grootschalige ontwikkeling van grondgebonden landbouw niet voor de hand liggend. De grondgebonden landbouw kan wel een rol spelen in de handhaving van het open karakter van het landelijk gebied als contrast met de stadsontwikkeling. Door de gunstige ligging van het gebied ten opzichte van transportcorridors ligt een verdere ontwikkeling van bijvoorbeeld de tuinbouw voor de hand. Op dit gebied worden al de nodige initiatieven ontplooid.

Kansrijke vernieuwingen doen zich waarschijnlijk vooral voor 'aan de stadsrand'. Door het benutten van de toenemende verstedelijking in het KAN door middel van allerlei activiteiten in de nabije omgeving van de stad kan een geldstroom van de stad naar het platteland op gang gebracht worden.

Daarnaast liggen er in de Oost-Betuwe waarschijnlijk ook kansen voor het ontwikkelen van kleinschalige bedrijvigheid. Dit past vrij goed bij het toch al vrij diverse karakter van de landbouw en het platteland in het gebied.

Vergelijkbare kansen als in de Oost-Betuwe doen zich deels voor het land van Maas en Waal. Hoewel de verstedelijking hier minder is, liggen er wel degelijk kansen om de stad te benutten. Daarnaast biedt hier de afzet van producten en het ontwikkelen van dagrecreatieve activiteiten kansen. Daarbij dient ingespeeld te worden op de kansen die er liggen in het Rijk van Nijmegen, dat met een aantal themaparken en musea tot een toeristisch trekpleister gerekend mag worden. In relatie hiermee treffen we vrij veel restaurants en horeca-gelegenheden aan. Wellicht kan er vanuit een breed aanbod aan agrarische producten uit de streek ingespeeld worden op deze potentiële markt.

Als vierde regio willen we hier de Oost-Achterhoek bespreken. In de Oost-Achterhoek bestaat, net als in de andere regio's op het zand, een vrij sterke landbouw-milieuproblematiek. Dit gebied onderscheidt zich echter van die andere regio's door een vrij sterke landbouw (goede bedrijfsstructuur, een redelijke opvolgingssituatie). Behalve de oplossing van het landbouw-milieuvraagstuk is de behoefte aan plattelandsvernieuwing hier duidelijk minder dan elders. Wel is bijvoorbeeld de verdrogingsproblematiek hier een belangrijk punt van aandacht en dienen de mogelijkheden voor integraal waterbeheer nader te worden onderzocht en uitgewerkt.

Voor de Oost-Achterhoek ligt het belangrijkste perspectief in de ontwikkeling van de reguliere landbouw tot een duurzame landbouw. De randvoorwaarden zijn hiervoor aanwezig en ook een aantal oplossingsmogelijkheden is voorhanden, zo blijkt onder meer uit hoofdstuk drie. In delen van de Oost-Achterhoek liggen er daarnaast nog kansen voor de ontwikkeling van andere functies, zoals recreatie en toerisme, nieuwe woonfuncties en het beheer van natuur en landschap. Dit betreft

met name het noordelijk gedeelte van het deelgebied, de streek boven Borculo en Neede.

Vergelijkbaar met de Oost-Achterhoek liggen de kansen in de Neder-Betuwe. Door de vrij goede bedrijfsstructuur en het ontbreken van grote milieuproblemen is de situatie relatief gunstig voor de landbouw. Natuurlijk zijn er ook kansen voor andere functies – bijvoorbeeld het beheer van natuur en landschap in uiterwaarden, het onderhoud van eendenkooien en bongerds – maar die zijn voor de ontwikkeling van het gebied zeker niet richtinggevend.

5.2 Het sociaal-economisch potentieel voor het Gelderse platteland

Zoals we gezien hebben liggen er tal van kansen voor vernieuwing van het Gelderse platteland; met andere woorden, er zijn mogelijkheden om op verschillende manieren de marge tussen kosten en opbrengsten in de landbouw te vergroten en de 'citroenpers' (deels) te vermijden. Een aantal kansen ligt heel duidelijk in het vergroten van de opbrengsten op bedrijfsniveau. Hierbij kunnen we denken aan agrotourisme, productie en vermarkting van streekproducten, agrarisch natuur en landschapsbeheer en dergelijke. Andere kansen liggen meer buiten de landbouw, maar kunnen wel bijdragen aan het oplossen van problemen in de landbouw. Zo biedt kleinschalige bedrijvigheid op het platteland enerzijds kansen om buiten de landbouw een inkomen te verwerven, maar kan het ook een manier zijn om tijdelijk extra inkomsten te verwerven om bijvoorbeeld bedrijfsovername mogelijk te maken of om milieu-investeringen te bekostigen. Op die manier worden dan ook de structureel stijgende kosten verlaagd. Net als bijvoorbeeld een gezamenlijke be- of verwerking van mest en het verbeteren van de mestdistributie op lokaal niveau draagt ook dit bij aan het vergroten van de marge tussen kosten en opbrengsten. In dit perspectief moet ook een actiepoint als 'leren uit de praktijk' gezien worden.

Integrale gebiedsaanpak: een voorbeeld

Voorspellingen doen omtrent het sociaal-economisch potentieel van de verschillende actiepunten voor plattelandsvernieuwing in Gelderland is een hachelijke zaak. Per actiepoint is er wel een aantal indicatieve berekeningen uitgevoerd, die er steeds op wijzen dat er wel degelijk resultaat te behalen is, maar ook dat de randvoorwaarden waaronder vernieuwing in de praktijk wordt gebracht van doorslaggevend belang zijn. Een van de constatering is verder dat vernieuwende activiteiten beter niet geïsoleerd uitgevoerd kunnen worden: een integrale gebiedsaanpak verdient duidelijk de voorkeur.

Om toch een inschatting van het sociaal-economisch potentieel te maken gaan we in eerste instantie uit van zo'n integrale gebiedsaanpak. In het WCL-gebied Winterswijk is men hiermee al vrij ver gevorderd. We nemen daarom de gemeente Winterswijk³⁰ als voorbeeld voor een globale en indicatieve schatting. We gaan er daarbij vanuit dat in de nul-situatie (zeg 1990) naast de pure landbouwbeoefening nog vrijwel niets gebeurd om nieuwe of extra inkomsten te verwerven. Voor het jaar 2000 berekenen we wat de impact van de integrale aanpak kan zijn. Randvoorwaarde hierbij is dat er een groep 'dragere' van plattelandsvernieuwing actief is in het gebied om enerzijds ruimte te scheppen voor vernieuwende activiteiten, en

hiervoor ook fondsen weet los te krijgen, en anderzijds een aanzienlijke groep boeren weet te mobiliseren om nieuwe initiatieven van de grond te tillen. De berekening staat in tabel 5.2.

Tabel 5.2 Het sociaal-economisch potentieel van plattelandsvernieuwing in Winterswijk

<i>Situatie 0 (1990):</i>		
- aantal bedrijven 600 meitellingplichtig (op gemeentelijk niveau), waarvan ca. 300 commerciële landbouwbedrijven (geen hobbyboeren)		
- geschatte werkgelegenheid 1,3 vak per bedrijf = circa 400 vak		
<i>Jaar 2000</i>		
Gedurende de periode 0 (1990) tot 2000 stoppen er gemiddeld 3 procent bedrijven per jaar, hetgeen neerkomt op ongeveer 75 commercieel gevoerde bedrijven. Het verlies aan werkgelegenheid bedraagt ongeveer 75 vak.		
Extra inkomsten worden gegenereerd uit verschillende activiteiten die passen in de integrale aanpak. Voor een groot deel betreft dit 'nieuwe' activiteiten, deels ook reeds lang bestaande kansen die middels een nieuwe integrale aanpak optimaal worden benut.		
- 30 minicampings	(30 x f 20.000)	f 600.000
- 10 bedrijven met dag- en verblijfsaccomodatie	(10 x f 10.000)	f 100.000
- 15 bedrijven met verwerking en afzet producten	(15 x f 20.000)	f 300.000
- 10 bedrijven met afzet MRIJ via Albert Heijn	(10 x f 2.000 bonus)	f 20.000
- 5 bedrijven met productie scharrekippen	(5 x f 14.000 extra)	f 70.000
- 6 boeren nemen deel aan 'bosploeg'	(6 x f 13.000)	f 78.000
- gezamenlijk beheer reservaatgronden (500 ha)		
beheersvergoeding f400 per hectare		
afzet paardenhooi f200 per hectare	(500 x f 600)	f 300.000
- reguliere beheersovereenkomsten	(500 ha x f 1.200)	f 600.000
- regulier landsch.onderh. & perceelsrandenbeheer	(500 ha x f 700)	f 350.000
- experiment fonds voor agrarisch natuurbeheer		f 200.000
- uitgifte bouw kavels door boeren	(4 x f 75.000)	f 300.000
- optimalisering lokale mestdistributie		p.m.
- nieuwe woonfuncties		p.m.
- kleinschalige bedrijvigheid		p.m.
- integraal waterbeheer		p.m.
- Totaal		f 2.918.000

Het totale extra gegenereerde inkomen voor het buitengebied van Winterswijk bedraagt volgens een ruwe schatting, en een aantal mogelijke inkomsten en besparingen niet inbegrepen, ongeveer 2,9 miljoen gulden. In verhouding tot de Netto Toegevoegde Waarde (NTW)³¹ van de primaire agrarische sector in de gemeente Winterswijk (1995: 46,4 miljoen gulden³²) is dit een vrij gering bedrag (6,25 procent). Dit duidt erop dat de activiteiten in het kader van plattelandsvernieuwing voornamelijk niet de rol van de primaire sector over kunnen nemen. Dit maakt ook duidelijk hoe belangrijk een verdere deblokkering voor de ontwikkeling van nieuwe economische dragers van binnenuit is. De broedplaatsfunctie van het platteland kan een belangrijke extra impuls geven aan de vitaliteit van dat platteland.

Toch dient ook de bijdrage van plattelandsvernieuwing op gebiedsniveau niet te worden onderschat. Allereerst is er een belangrijk effect op de regionale werkgelegenheid. Extra inkomsten van 2,9 miljoen gulden per jaar komt neer op ongeveer

48 volledige arbeidsplaatsen bij een arbeidsinkomen van 60.000 per persoon per jaar. Hiermee wordt een belangrijk deel van de verloren gegane werkgelegenheid door de afvloeiing en schaalvergroting teniet gedaan.

In totaal kunnen echter al gauw zo'n 130 bedrijven profiteren van een of meer van de uitgewerkte mogelijkheden, voor Winterswijk komt dat neer op ongeveer éénderde van de voltijdsbedrijven! Per bedrijf kan er dan een extra inkomen van meer dan 20.000 gulden worden gegenereerd. Dit betekent een aanzienlijke versteviging van de economische basis van de landbouw in het gebied. Ervan uitgaande dat activiteiten op het gebied van platteland vernieuwing aantrekkelijk zullen zijn voor een vrij grote groep 'middenbedrijven', en dat deze bedrijven ongeveer de helft van de totale NTW in Winterswijk voor hun rekening nemen, dan loopt het aandeel van de 'nieuwe' inkomsten ten opzichte van de NTW van deze groep op tot zo'n 12 procent. En dat zijn wel inkomsten die voor een groot deel in het gebied zelf besteed worden. We mogen derhalve ook de uitstraling naar de plattelandseconomie als geheel niet uit het oog verliezen. In hoofdstuk vier zijn we hier al op ingegaan.

Het sociaal-economisch potentieel op provinciaal niveau

Hoewel een groot deel van de agrarische ondernemers in Gelderland interesse heeft in de productie en afzet van streekproducten, agrotourisme en agrarisch natuurbeheer (zie hoofdstuk één) hebben dergelijke alternatieven lang niet overal kans van slagen. Het voorbeeld 'Winterswijk' is zeer specifiek en zeker niet zonder meer door te vertalen naar andere regio's of de provincie als geheel. Wat dat betreft mogen we geen valse hoop geven. Kijken we welke regio's nog meer voor een vergelijkbare integrale gebiedsaanpak in aanmerking komen, dan is de lijst beperkt. In eerste instantie valt te denken aan de Graafschap en het noordelijk deel van Oost-Achterhoek (Neede/Borculo). Qua kansen – landschap, recreatief potentieel, cultuurhistorie, etcetera – zijn deze gebieden in zekere zin vergelijkbaar met Winterswijk, maar de gebiedsprocessen zijn hier bij lange na nog niet zover ontwikkeld om een integrale aanpak mogelijk te maken. Verder valt te denken aan bepaalde delen van de Veluwe, met name de oostelijke rand en delen van de Zuid-Achterhoek.

Voor bijvoorbeeld het Rijk van Nijmegen in het Land van Maas en Waal liggen er ook bepaalde kansen, bijvoorbeeld in de productie en lokale afzet van producten gekoppeld aan vormen van dagrecreatie en arrangementen. De impact hiervan is vooralsnog moeilijk in te schatten.

In hoofdstuk vier is de prognose gedaan dat in Gelderland als geheel in het jaar 2000 ruimte zou zijn voor circa 400 goed draaiende minicampings. In het voorbeeld Winterswijk zijn we uitgegaan van 30 minicampings en tien overige accommodaties voor verblijfsrecreatie, dus ongeveer ééntiende van het totaal.

We gaan er vanuit dat na een aantal gerichte inspanningen en bij aanwezigheid van de juiste randvoorwaarden, beleidsruimte en flexibiliteit in gebiedsbeleid tot het jaar 2005 in verschillende andere gebieden een dergelijke integrale gebiedsaanpak mogelijk wordt. Voor de provincie als geheel komt dat neer op ongeveer '10 keer Winterswijk', dus 10 keer het effect van de Winterswijkse aanpak op de sociaal-economische basis van het platteland. Gezien de mogelijke markt voor agrotourisme

is dit een reële schatting, maar ook voor de andere functies (natuur, landschap, etc.) is er voldoende 'ruimte' om 10 keer Winterswijk in te vullen. Daarnaast zijn er ook andere kansen te benutten, bijvoorbeeld in de verstedelijkte gebieden. Ook de productie van schoon drinkwater zou een belangrijke bron van inkomsten voor regio's buiten Winterswijk kunnen zijn. Daarnaast liggen er juist in andere regio's ook uitgelezen mogelijkheden om door bijvoorbeeld de optimalisering van de mestdistributie en de be- en verwerking van mest aanzienlijke kostenbesparingen te realiseren.

Kortom: 10 keer Winterswijk is dus een alleszins reële schatting. Dat zou dus neerkomen op een totaal extra inkomen voor het platteland van 29 miljoen gulden per jaar, oftewel in theorie een additionele werkgelegenheid van 480 arbeidsplaatsen. In vergelijking met de totale NTW van de Gelderse landbouw (1995: 1,75 miljard) is dit wederom een gering bedrag (1,7 procent). Deze vergelijking gaat echter grotendeels mank omdat plattelandsvernieuwing niet voor alle bedrijven en alle regio's noodzakelijk is. Het merendeel van de NTW wordt juist gerealiseerd op bedrijven die minder behoefte hebben aan vernieuwende activiteiten. Dat zijn de grote groep hobbyboeren en de grotere sterk gemoderniseerde bedrijven.

In de praktijk kan de impact voor het sociaal-economisch fundament van het platteland aanzienlijk zijn. Plattelandsvernieuwing kan een economische impuls van 20.000 gulden per jaar betekenen voor circa 1450 agrarische bedrijven in Gelderland. De impact hiervan is niet eenvoudig in te schatten. Allereerst kan een aantal uit landbouwkundig oogpunt 'zwakkere' regio's versterkt worden, zo leert ons het voorbeeld Winterswijk. Daarnaast is het aantal van 1450 bedrijven dat mogelijk kan profiteren zeker de moeite waard. Dat komt namelijk neer op ongeveer 40 procent van alle bedrijven tussen 40 en 70 NGE (een groep bedrijven die met het ook op de toekomst een extra impuls kunnen gebruiken), danwel meer dan 10 procent van alle bedrijven met opvolgers in Gelderland. Als plattelandsvernieuwing bij kan dragen aan het overneembaar maken van agrarische bedrijven, dan heeft het naast een zekere economisch potentieel, zeker ook een belangrijk sociaal-psychisch effect op de Gelderse landbouw in zijn geheel. Het kan bijdrage aan het nuanceren en doorbreken van een al te pessimistische stemming over de toekomst van de landbouw en (jonge) ondernemers vertrouwen geven in de toekomst. Een vertrouwen dat juist hard nodig is om de problemen die er wel degelijk zijn het hoofd te bieden.

5.3 Conclusies

Uit het bovenstaande mogen we concluderen dat plattelandsvernieuwing – gezien als een palet aan nieuwe activiteiten – wel degelijk een substantiële bijdrage kan leveren aan de duurzame ontwikkeling van het Gelderse platteland. In een aantal regio's zijn hiervoor de kansen – maar zeker ook de vraag – aanwezig. Tegelijkertijd moeten we concluderen dat de primaire landbouw een belangrijke, zo niet de belangrijkste, peiler onder de plattelandseconomie zal blijven. Plattelandsvernieuwing zal in belangrijke mate voort bouwen op en ontspruiten aan de landbouw. De uiteenlopende vernieuwende activiteiten die zijn beschreven in dit rapport kunnen elk afzonderlijk kansen bieden aan (individuele) ondernemers. Wat echter ook duidelijk is geworden, is dat een integrale en gezamenlijke aanpak op gebieds-

niveau een belangrijke meerwaarde kan hebben ten opzichte van een individuele aanpak. Hierbij is het essentieel dat er in de gebieden adequate 'dragers' van plattelandsvernieuwing aanwezig zijn.

Om plattelandsvernieuwing in de praktijk tot een succes te maken dient er een aantal randvoorwaarden te worden vervuld. Zo vraagt plattelandsvernieuwing op vele terreinen ook om bestuurlijke vernieuwing, op een veranderende relatie tussen burgers en overheden. Alom wordt gevraagd om een faciliterende overheid die daadkrachtig en flexibel inspeelt op de maatschappelijke vragen. Plattelandsvernieuwing vraagt om nieuwe institutionele arrangementen, om een inéénklikken van de 'projecten' van overheden en particulieren en van particulieren onderling. Dergelijke nieuwe institutionele arrangementen kunnen fungeren als motor achter de noodzakelijke vernieuwing. In het volgende afsluitende hoofdstuk wordt hier nader op ingegaan.

6 INNOVEREN IN BELEID EN PRAKTIJK

In de provincie Gelderland is een aanzienlijk aantal nieuwe initiatieven op het platteland in kaart te brengen. Daarnaast is er een nog groter aantal kansen dat nog niet als zodanig wordt benut. Zoals we in het voorgaande hoofdstuk hebben gezien kunnen deze kansen een belangrijke nieuwe dynamiek betekenen die bijdraagt aan het sociaal-economische fundament onder het platteland. In de praktijk wordt dit sociaal-economisch potentieel verre van optimaal benut. Plattelandsvernieuwing uit zich nog onvoldoende in nieuwe economische of bestuurlijke arrangementen.

Plattelandsvernieuwing draait grofweg rond drie 'factoren': overheid, markt en particulieren (boeren, burgers, industrie, belangengroepen). Dit zijn geen statische begrippen of gegeven grootheden: de overheid, markt en particulieren beïnvloeden elkaar voortdurend en zijn constant aan verandering onderhevig. Daarnaast spelen ook andere zaken, die op hun beurt ook weer aan veranderingen onderhevig zijn, een rol, zoals bijvoorbeeld de ecologische gesteldheid, landschap en natuur in verschillende deelgebieden.

Doorslaggevend voor het succes van plattelandsvernieuwing is de mate waarin er coalities gesloten kunnen worden tussen overheid, markt en particulieren. Bij alle in hoofdstuk vier beschreven speerpunten spelen ze een belangrijke maar steeds wisselende rol. Bij zaken als agrarisch natuurbeheer en integraal waterbeheer zijn overheid en particulieren de belangrijkste partners, terwijl bij bijvoorbeeld agrotoe-risme en de ontwikkeling van nieuwe arrangementen in bestaande ketens particulieren interacteren met de markt en met andere particulieren.

Hoewel we het moderniseringsproject in de landbouw uit de jaren zestig/zeventig niet als voorbeeld willen nemen, kunnen we er wel iets van leren. Modernisering van land- en tuinbouw was in die jaren het gemeenschappelijke doel van overheden, voorlichting, onderwijs, onderzoek en het landbouwbedrijfsleven en paste uitermate goed in de heersende macro-economische verhoudingen. Dat impliceerde een gemeenschappelijk beeld van waar het in de landbouw naar toe moest. Het functioneren van overheden en instanties was daar op een adequate manier op toegesneden en paste heel goed bij de opvattingen van grote groepen boeren. Er was een duidelijke taakverdeling tussen overheden, instanties en het landbouwbedrijfsleven en iedereen wist in grote lijnen waar hij aan toe was.

Een van de constatering in het onderzoek in Gelderland is dat deze duidelijkheid en consensus met betrekking tot plattelandsvernieuwing ontbreekt. In een aantal gebieden is er wel degelijk een aanbod van nieuwe activiteiten op het platteland, maar ontbreekt de 'markt' of de maatschappelijke vraag vanuit overheden. Elders is de markt wel aanwezig, maar komt het aanbod niet op gang. Er is in vele opzichten nog sprake van een gat tussen overheid, particulieren en markt.

De rol van de overheid is hierbij – het moet gezegd – op verschillende niveaus lang niet altijd een stimulans voor plattelandsvernieuwing. Positief ten opzichte van het verleden is dat er veel meer aandacht is gekomen voor verscheidenheid in ontwikkelingsmogelijkheden, voor verweving van functies en voor gebiedsgericht beleid. Daarnaast vinden er processen van decentralisatie en verschuiving van verantwoor-

delijkheden plaats, terwijl aan de andere kant ook elementen van oude beleidstradities blijven bestaan. Dit brengt veel onduidelijkheden met zich mee. Tijdens het onderzoek konden we meermalen constateren dat zowel de burgers/boeren als ambtenaren/beleidmakers/bestuurders niet goed weten waar ze aan toe zijn. Besluitvorming verloopt traag en vaak versnipperd en de initiatieven van particulieren verzanden in de stroperigheid van het apparaat. Daarnaast vindt er een opeenstapeling van plannen en beleid plaats, hetgeen veel particulieren kopschuwt en vernieuwende initiatieven frustreert. Wat dit betreft kunnen we stellen dat plattelandsvernieuwing al een hele geschiedenis heeft.

Voorbeeld van bestuurlijke problemen:

In de ontwerpen van de bestemmingsplannen (Agrarisch Buitengebied en Veluwe) stelt de gemeente Ede voor om functiewisseling in de agrarische gebieden mogelijk te maken. Het betreft met name de enclave Driesprong en de 'blauwe zone' in de Gelderse Vallei – de rand langs de Veluwe waar de landbouw dient te worden geëxtensiverd.

De gemeente (B&W) heeft een verschil van mening met GS van Gelderland over de juridische formulering in het bestemmingsplan. Het betreft met name een bevoegdheidsprobleem.

In de praktijk zijn er twee vormen waarlangs functiewisseling gestalte kan krijgen:

- via artikel 11, dan beslist B&W over de functiewisseling,
- via een partiële bestemmingsplanwijziging, dan beslist GS.

De gemeente stelt voor om de functiewisseling via artikel 11 te laten lopen. Voor het bestemmingsplan Veluwe is dit afgewezen, voor het bestemmingsplan Agrarisch Buitengebied is dit wel goedgekeurd bij wisseling naar niet agrarische bedrijven kleiner dan 300 kuub. Voor functiewisseling naar grotere niet-agrarische bedrijven dient de functiewisseling via GS te lopen (aldus GS). Gemeente Ede heeft bezwaar aangetekend tegen het GS-besluit. De procedure van een partiële bestemmingsplanwijziging neemt veel meer tijd in beslag dan een B&W-besluit – en werkt bureaucratisering in de hand – en ook de scheiding tussen bedrijven kleiner en groter dan 300 kuub is volgens de gemeente niet reëel (300 kuub is de inhoud van een standaard burgerwoning).

Verder bestaat er verschil van mening over welke bedrijven voor functiewisseling in aanmerking komen. GS stuurt aan op een limiterende lijst met bedrijven (waarop dus precies wordt aangegeven welk bedrijf wel en welk bedrijf niet). De gemeente is het hier niet mee eens. Zij wil door het scherp formuleren van de randvoorwaarden sturing geven aan de functiewisseling. Principieel is het geen juiste keuze om vast te leggen wie wel en wie niet. Zeker in een gebied als de Vallei werk je dan onoorbare praktijken in de hand.

Plattelandsvernieuwing en institutionele vernieuwing

Een van de constatering kan dan ook zijn dat plattelandsvernieuwing ook om bestuurlijke of institutionele vernieuwing vraagt. Daarmee wordt bedoeld dat bestuur, beleid en de praktijken op het platteland meer in lijn gebracht worden. Om vernieuwing van de grond te krijgen is samenwerking tussen verschillende niveaus noodzakelijk, samenwerking en afspraken waarbij een gemeenschappelijk idee over de toekomstige ontwikkeling als uitgangspunt dient. Daarbij dienen duidelijke afspraken te worden gemaakt en dienen de onderlinge verhoudingen duidelijk te zijn, zodat iedereen weet waar hij/zij aan toe is.

Het uitgangspunt hierbij is dat er voldoende ruimte is voor ontwikkelingen vanaf de basis en voor diversificatie van ontwikkelingsrichtingen. De boeren en burgers dienen meer dan nu bij de vormgeving van hun platteland te worden betrokken.

Daarin schuilt juist het vernieuwende, dat is plattelandsvernieuwing pur sang. Daarbij dient te worden beseft dat juist zo'n flexibele aanpak van plattelandsvernieuwing meer inzicht in de bestaande en toekomstige dynamiek op het platteland veronderstelt, en een groot inlevingsvermogen van de betrokken partijen verlangt.

Bottom-up: innoveren aan de basis

Plattelandsvernieuwing dient gedragen te worden door de direct betrokkenen op het platteland. Bekijken we het eens van deze kant, dan moeten we constateren dat vernieuwen geen sinecure is. Het realiseren van vernieuwingen draagt een aantal, niet onaanzienlijke moeilijkheden in zich. Het lijkt ons van belang daar iets dieper op in te gaan, met name ook om aan te kunnen geven op welke wijze het vernieuwingsproces ondersteund ('gefaciliteerd') kan worden.

Om te beginnen moet er op worden gewezen dat vernieuwen veel verder reikt, veel meer omvat, dan alleen maar 'iets nieuws doen'. Innoveren in de landbouw betreft niet alleen het maken van een nieuw product en/of het aanbieden van een nieuwe dienst. Het innoveren betekent ook en vooral dat de randvoorwaarden waaronder en waarbinnen dat nieuwe product en/of die nieuwe dienst worden gerealiseerd, verzekerd moeten worden. Er zijn bijvoorbeeld nieuwe kanalen voor de vermarkting noodzakelijk, er zijn nieuwe kundigheden nodig, er moeten nieuwe onderlinge afspraken (nieuwe organisatorische patronen) worden gecreëerd, enzovoorts, enzovoorts.

Elke innovatie begint met een betrekkelijk vaag idee. Dat idee moet worden uitgewerkt: het hoe, wat, waar, wanneer, wie, op welke wijze, moet nauwkeuriger worden gespecificeerd. Er zijn twee manieren om dat te doen. De eerste manier is kijken hoe het idee 'inpasbaar' is te maken. Dan wordt het nieuwe idee naar de bestaande randvoorwaarden toe vertaald (waarbij het er niet toe doet of het nu om financiële kaders, om wettelijke kaders, om commerciële kaders en/of om institutionele kaders gaat). Meestal, zo niet vrijwel altijd, betekent dit dat de vernieuwing wordt gesmoord. Het nieuwe idee past niet bij de bestaande randvoorwaarden of kaders. Het gaat er juist om die kaders op althans een aantal punten te wijzigen, om met andere woorden nieuwe randvoorwaarden te creëren. Dat is de tweede manier van kijken, en precies die kijk is essentieel bij het innoveren.

Als enigszins duidelijk is om welke nieuwe randvoorwaarden het gaat (inzake de vermarkting, inzake institutionele arrangementen, inzake de regelgeving, inzake interne organisatie, etc.), dan wordt het zaak om op de daarbij behorende niveaus actief te opereren teneinde ruimte voor de gewenste innovatie te bewerkstelligen. Een bijkomende complicatie is dat de benodigde ruimte op elke der onderscheiden niveaus *gelijktijdig* moet worden geboden.

Is deze ruimte eenmaal verworven dan moet tenslotte de innovatie daadwerkelijk worden gerealiseerd. Dit betreft zowel de randvoorwaarden als de eigenlijke kern van de vernieuwing. Voor deze daadwerkelijke realisatie geldt dat ze mede als leerproces verloopt. Dat betekent onder meer dat noch het proces noch de afloop (dat zijn onder meer de resultaten) niet exact voorspelbaar zijn. Men moet rekening houden met onvoorziene zaken.

Innoveren is, kortom, een bij uitstek complex en ook veelomvattend proces. Dit geldt temeer naarmate innovatieprocessen zich méér afspelen in het hart van de driehoek gevormd door overheid, markt en maatschappelijke partners.

Voor alle mogelijke vernieuwingen die in hoofdstuk vier zijn uitgewerkt gelden de hiervoor aangestipte moeilijkheden. De goede ideeën zijn er, er zijn geïnteresseerde boeren en tuinders. Kortom: het vertrekpunt (het beginpunt) is er. Maar tevens geldt dat de ideeën verder moeten worden uitgewerkt. De randvoorwaarden moeten worden verbijzonderd. Daartoe moet ruimte worden gecreëerd, meestal op uiteenlopende niveaus. En tenslotte zal het veranderingsproces daadwerkelijk moeten worden doorlopen en tot een succes moeten worden gesmeed. In elk concreet geval van vernieuwing in Gelderland zullen met andere worden de geduide moeilijkheden moeten worden overwonnen. Zo niet dan blijven ze geblokkeerd.

Hoe kan de provincie daar een helpende hand bij bieden?

Het zal duidelijk zijn dat de geschetste moeilijkheden slechts ten dele binnen Gelderland zijn op te lossen. Het zal ook duidelijk zijn dat de provincie als zodanig niet de oplossingen kan bieden. De provincie kan hooguit een helpende hand bieden. Dat is: het werk van de vernieuwende groepen op bepaalde punten faciliteren. Die ondersteuning kan echter in bepaalde situaties wél cruciaal zijn.

- 1 Om te beginnen dient de sociaal-economische ontwikkeling van het platteland centraal komen te staan in het provinciaal beleid. Vervolgens dient er veel meer duidelijkheid te komen omtrent de kansen voor plattelandsvernieuwing. Er dienen duidelijke kaders geschapen te worden, waarbij het voor de actoren op verschillende niveaus in grote lijnen duidelijk is wat de doelstellingen van het beleid zijn en welke globale doelen worden nagestreefd. Dat betekent ook dat er een betere afstemming plaats zal moeten vinden tussen de verschillende bestuurslagen en dat ook het beleid en de uitvoering ervan op gemeentelijk niveau beter gecoördineerd dient te worden. Bij de uitvoering van bijvoorbeeld het landschapsbeleid en het ammoniakbeleid zijn er grote verschillen tussen de gemeenten. Het is voor particulieren onbegrijpelijk waarom binnen een vrij homogeen gebied, bepaalde afspraken in de ene gemeente wel en de andere gemeente niet zijn te maken. Dit frustreert samenwerkingsverbanden tussen ondernemers, die nu eenmaal niet ophouden te bestaan bij gemeentegrenzen. De uitvoering van het beleid zou meer afgestemd moeten worden op de specifieke kansen en knelpunten voor plattelandsontwikkeling in logische sociaal-geografische eenheden. Dit rapport biedt hiertoe een aantal aanknopingspunten en handvatten.
- 2 Voor de verschillende deelgebieden kan in overleg met en op basis van bestaande initiatieven van particulieren, belangengroeperingen en dergelijke gekeken worden in hoeverre de bestaande gebiedsvisies adequaat zijn toegesneden op het thema plattelandsvernieuwing. Indien nodig zou een nieuwe integrale gebiedsvisie voor plattelandsvernieuwing ontwikkeld kunnen worden, die als leidraad dient bij de uitvoering van (gemeentelijk) beleid. Dit zou bijvoorbeeld door moeten klinken in de gemeentelijke bestemmingsplannen buitengebied, en ruimte

moeten bieden aan de spontane ontwikkeling van nieuwe economische dragers van de plattelandseconomie. In plaats van ontwikkelingen planologisch vast te leggen en te limiteren, dient er juist een stimulerende werking vanuit te gaan.

- 3 Het lijkt ons daarbij zinvol om op gebiedsniveau kundige medewerkers aan te stellen die ten dienste staan aan innoverende groepen en individuele ondernemers in de gebieden. Dit geldt niet alleen voor de bekende WCL- en ROM-gebieden, maar ook voor de 'witte' gebieden. Zij kunnen assisteren bij het verder uitwerken van de beoogde plannen. Hun verantwoordelijkheid is niet om vooral te kijken of iets wel of niet 'inpasbaar' is. Het gaat erom de levende ideeën nader uit te werken en de noodzakelijke randvoorwaarden te preciseren. Met een soortgelijke aanpak heeft de provincie reeds waardevolle ervaring opgedaan. Het lijkt ons zaak om die ervaringen door te trekken en over te gaan tot een feitelijke 'detachering' (hetgeen betekent dat de innoverende groep of ondernemer aanstuurt).
- 4 Op de vierde plaats kan binnen de provincie systematisch met een 'experiment'-formule worden gewerkt. Dit houdt in dat in bepaalde gevallen de nodige beleidsruimte gecreëerd kan worden op de verschillende niveaus om vernieuwingen op experimentele basis door te voeren. Dit heeft voornamelijk betrekking op de relatie tussen particulieren en overheden. De benodigde ruimte (de uitzondering, de ontheffing, de afwijking van de regel) wordt *alleen* geboden voor de vernieuwende ondernemers in kwestie en kan niet worden gehanteerd als precedent voor anderen (het is immers een experiment). Slaagt het experiment, dan is verdere institutionalisering te overwegen.
- 5 Op de vijfde plaats zullen vernieuwende groepen en ondernemers tijdelijk de nodige middelen (financiële ondersteuning) behoeven. Omdat innoveren een zoekproces is dat niet geheel formaliseerbaar is, botst deze financieringsbehoefte voortdurend met de gangbare voorwaarden waaronder financiële ondersteuning wordt geleverd. Er is met andere woorden een fonds nodig waarvoor aangepaste, meer geëigende criteria gelden.

Bij de genoemde punten ligt ons inziens de grote uitdaging en verantwoordelijkheid voor de provincie. Analooq aan de voorgestelde experimentele aanpak voor plattelandsvernieuwing, kan er ook voor een experimentele aanpak voor bestuurlijke vernieuwing worden gekozen. Voortbouwend op de resultaten van het onderzoek tot nu toe, zou voor een aantal deelgebieden en/of praktijkvoorbeelden samen met de betrokkenen (particulieren, ambtenaren, beleidmakers, bestuurders) concreet een aantal kansen en knelpunten voor plattelandsvernieuwing in kaart gebracht kunnen worden en gericht naar oplossingen worden gezocht. Gezamenlijk kan dan gewerkt worden aan een integrale gebiedsvisie voor plattelandsontwikkeling.

NOTEN

1. Genoemde IKC-studie is getiteld 'Milieuproblematiek in Gelderland, Kijk van veehouderij op de problematiek, het milieubeleid, en de mogelijke oplossingen'.
2. Er is gebruik gemaakt van een steekproef van 106 boeren en tuinders uit Gelderland. Deze steekproef maakte deel uit van een groter onderzoek op nationaal niveau. Van de 106 bedrijven uit Gelderland was 26 procent een melkveehouderijbedrijf, 24 procent kwam uit de intensieve veehouderijsector, 12 procent uit de tuinbouw en de rest was over de overige sectoren verdeeld.
3. Met deze verdeling wijkt Gelderland enigszins af van het landelijke beeld. Landelijk opteert 16 procent voor een concentratie van de productie op een beperkt aantal grote bedrijven. Gezien de bedrijfsstructuur en traditie in Gelderland is deze 'afwijking' niet verbazingwekkend.
4. Natuurlijk spelen slechte economische perspectieven en de milieuwetgeving wel een belangrijke rol bij het keuzeproces dat potentiële opvolgers doormaken alvorens al dan niet tot bedrijfsovername te besluiten. Hierbij dient ook het sociaal-psychische effect van de negatieve berichten over de toekomst van de landbouw niet te worden onderschat.
5. In het IKC-verslag wordt een overzicht gegeven van het huidige en toekomstige milieubeleid.
6. De ROL is in Gelderland niet meer operationeel. Het wordt vervangen door een regeling op basis van de gemeentelijke landschapsbeleidsplannen.
7. Het betreft hier een analyse over het boekjaar 1994. De gegevens zijn beschikbaar gesteld door het CBTB-accountantskantoor.
8. Deze redenering wordt ook gehanteerd in een publicatie van het Proefstation voor de Varkenshouderij in een studie naar de haalbaarheid van productie en afzet van zwaardere afgemeste varkens (Huiskes *et al.* 1996).
9. In Italië is hier meer systematisch onderzoek naar gedaan. In de Italiaanse regio's Emilia Romagna en Toscana gaat de thans wijdverbreide en zeer dynamische sector van het midden en kleinbedrijf, terug op de innoverende activiteiten van de vroegere mezzadri (deelpachters). Juist in deze regio's is het midden- en kleinbedrijf de motor achter de economische ontwikkeling en, daarmee samenhangend, de groei van de werkgelegenheid.
10. In Nederland is sprake van een groeiende groep oudere consumenten, die over veel tijd en over veel middelen beschikken en die, tenslotte, nog een actieve periode voor zich hebben van gemiddeld een 20 jaar, waarin niet het produceren maar het consumeren en genieten centraal staan. Het is opvallend dat juist deze koopkrachtige groep een deel van het 'aankoopgedrag' verlegt naar het platteland: naar boerderijwinkels bijvoorbeeld. Men heeft tijd genoeg om van het winkelen (en het daarna volgende consumeren) een aantrekkelijke activiteit te maken. Bovendien wil men graag iets bijzonders. Overigens is dit ook de groep die qua wonen weer gedeeltelijk naar het platteland trekt.

11. De resultaten van deze gesprekken waren teleurstellend. Bij het KAN is geen visie ontworpen omtrent de ontwikkeling van het platteland en de relatie stad platteland, behalve dat het open karakter van het platteland gehandhaafd moet blijven ter accentuering van het verschil tussen stad en platteland. Ook bij het SOG/SEO is nog geen visie op plattelandsontwikkeling ontwikkeld; het is de bedoeling dat in de nabije toekomst wel te doen. Bij de Euregio bestaat een beleidsvisie recreatie en toerisme. Alleen de SKG hebben een duidelijke visie op de ontwikkeling van de plattelandseconomie. In samenwerking met het bedrijfsleven is dit verwoord in een beleidsvisie en in een inspraaknotitie op het ontwerp streekplan.

12. Een voorbeeld hiervan in Gelderland is het plan voor de Driesprong.

13. Uitgaande van een grondprijs voor bouw kavels van 300.000 gulden per hectare en een omvang per kavel van 2500 m² betekent dit een financiële injectie voor de betreffende bedrijven van 75.000 gulden.

14. Deze constatering worden gedeeld door de SKG.

15. Op zich lijkt dit een grote toename, maar gezien de bestaande tendensen en het feit dat in de eerste jaren na 1992 het aantal vakanties (dus niet het aantal overnachtingen) met meer dan 10 procent per jaar is gestegen, is deze schatting te verdedigen.

16. Het verwachtingsniveau betreffende de resultaten van het onderzoek is bescheiden. Het betreft hier een experimentele opzet die met beperkte tijd en middelen is uitgevoerd. Het onderzoek moet gezien worden als een verkenning van kansen en knelpunten voor de voorgestelde aanpak.

17. Dit beeld komt overeen met constatering uit een aantal recente paneldiscussies over natuurontwikkeling, georganiseerd door het Rathenau Instituut. Hierbij werd onder andere geconcludeerd dat Nederland gebaat is bij een veelvormige natuur en een gevarieerd cultuurlandschap. Natuurontwikkeling moet geïntegreerd worden met agrarische, recreatieve en stedelijke ontwikkeling en er moet afstemming zijn met milieumaatregelen en andere maatschappelijke ontwikkelingen.

18. Deze berekeningen zijn gebaseerd op het SBB-normenboek en verschillende landschapsbeleidsplannen.

19. De opbrengsten aan hout zijn bij groot onderhoud van landschapselementen ongeveer 100-150 m³ per hectare.

20. Voor verdere informatie: ECN Petten, BTG (Biomass Technology Group) Enschede en NOVEM (Nederlandse Onderneming voor Energie en Milieu).

21. Namelijk door de Provincie, de Gelderse Waterschapsbond, de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (afdeling Gelderland), het ministerie van LNV, de drinkwaterwinningsbedrijven (NUON, WMG en WOG), de Samenwerkende Kamers van Koophandel in Gelderland, de Gewestelijk Raad voor Gelderland van het Landbouwschap en de belangrijkste natuur- en milieubeschermingsorganisaties (Natuurmonumenten, Gelders Landschap, Staatsbosbeheer, Gelderse particuliere bos- en landgoedeigenaren en GMF).

22. Dit zit al in definitie van verdroging opgesloten; verdroging wordt namelijk geheel gedefinieerd vanuit effecten op de natuur (Provincie Gelderland 1996a: 1).

23. In eerste instantie is het belang van de landbouw te voorkomen dat door middel van deze projecten financiële schade wordt geleden. In enkele situaties kan mogelijk voordeel optreden door een betere waterbeheersing. Daarnaast is het voor de landbouw van belang dat berekeningsmogelijkheden in tact blijven; dat is meer een beleidskwestie.

24. Helaas zijn hier geen publikaties met onderzoeksgegevens over bekend.

25. Bij de Milieucoöperatie Didam leeft het idee om met het HELERBO-systeem te experimenteren. Dit systeem werkt met een strobedfilter om de dikke en dunne fractie te scheiden waarna de dikke fractie wordt gecomposteerd. De dunne fractie zou middels een rietfilter ook kunnen worden gezuiverd zodat het op het land uitgereden kan worden (eventueel verregend). Overigens zal de oplossing voor de dunne fractie per bedrijf en gebied kunnen verschillen, afhankelijk van beschikbare grond om het effluent uit te rijden (heb je zelf wat grond, dan is een rietveld/wellicht niet nodig, bedrijven zonder of met weinig grond kunnen d.m.v. het rietfilter een zo schoon mogelijk product leveren; ook afhankelijk van komende regelgeving). De verwachting is dat bij de bewerking van 1000 kuub zeugemest het voordeel ongeveer 7000 tot 8000 gulden per bedrijf bedraagt. Voor een bedrijf met 1500 kuub zou dat kunnen oplopen tot mogelijk 15.000 gulden. Het voordeel voor niet deelnemende bedrijven, door een iets lagere afzetprijs, zal per bedrijf uiteraard geringer zijn (enkele guldens per kuub?), is ongewis, maar kan in zijn totaliteit mogelijk fors zijn.

26. Een derde hoofdlijn van plattelandsvernieuwing, de bestuurlijke vernieuwing, is vooralsnog grotendeels buiten beeld gebleven. In hoofdstuk zes wordt hier enige aandacht aan besteed.

27. Voor de hier genoemde deelgebieden geldt dat er tenminste drie aanzienlijke knelpunten in de landbouw zijn onderscheiden in de betreffende overzichtsmatrix in hoofdstuk twee.

28. De specifieke verschijningsvorm van ondernemerschap in de Gelderse Vallei is nader omschreven door De Bruin *et al.* (1991).

29. Een dergelijke integrale aanpak waarbij de verschillende functies elkaar versterken en in onderlinge samenhang worden ontwikkeld heeft een belangrijke meerwaarde ten opzichte van een sectorale aanpak. Voor het welslagen dienen op verschillende niveaus een aantal randvoorwaarden vervuld te zijn: bij overheden en instanties dient de nodige 'ontschotting' plaats te vinden maar ook in de gebieden zelf dient deze aanpak gedragen te worden door groepen boeren en belangrijke sleutelfiguren. Samenwerkingsverbanden op het gebied van plattelandsontwikkeling zijn cruciale dragers voor een geïntegreerde gebiedsaanpak. Zie: Renting *et al.* 1994; De Bruin 1995.

30. Hoewel het WCL-gebied groter is dan de gemeente Winterswijk alleen, rekenen we in het voorbeeld om praktische redenen met cijfers op gemeentelijk niveau.

31. Een vergelijking met de NTW (normaal uitgedrukt in SBE) is hier het meest op zijn plaats, omdat de berekende inkomsten uit vernieuwende activiteiten hier het meest mee overeenkomen. De tegenwoordig meer gangbare aanduiding in NGE's betreft de Bruto Toegevoegde Waarde.

32. Dit bedrag is een omrekening van het totale aantal SBE's in Winterswijk van alle meitellingplichtige bedrijven. Dit betreft dus ook een groot aantal hobbyboeren en overige grondgebruikers/eigenaren.

LITERATUUR

- BODDE, R. (1996), Een eigen bron is snel rendabel. *Boerderij* 28-6-1996
- BRUIN, R. DE (1993), *Bont of Blauw. Bedrijfsstijlen en koersbepaling landelijke gebieden*. Provincie Friesland en Landbouwuniversiteit Wageningen
- BRUIN, R. DE (1995), Local Cooperatives as Carriers of Endogenous Development: on the Socio-Economic Impact of Institutional Innovation. In: J.D. van der Ploeg and G. van Dijk (eds): *Beyond Modernization*, Van Gorcum, Assen
- BRUIN, R. DE, H. OOSTINDIE en J.D. VAN DER PLOEG (1991), *Niet Klein te Krijgen, bedrijfsstijlen in de Gelderse Vallei*. Gelderse Valleiproject en Vakgroep Agrarische Ontwikkelingssociologie van de Landbouwuniversiteit, Wageningen
- DLV (1995), *Brochure Agrotourisme*. Wageningen
- FROUWS, J. et al. (1996), *Naar de geest of naar de letter. Een onderzoek over knellende regelgeving in de agrarische sector*. Vakgroep Sociologie Landbouwuniversiteit Wageningen
- HUISKES, J.H. et al. (1996), *Zware vleesvarkens en luchtgedroogde ham*. Proefstation Varkenshouderij, Rosmalen
- KLOEZE, J.W. TE (1996), *Agritourism in Europe: theory, benefits, the role of women and the aspects of training and cooperation*. Paper for the Agritouristic Conference Walbrzych, Poland
- LEEUWIS, C. (1993), *Of Computers, Myths and Modelling. The social construction of diversity, knowledge, information and communication technologies in Dutch horticulture and agricultural extension*. Wageningen
- MINISTERIE VAN LNV (1995), *Dynamiek en Vernieuwing*. Den Haag
- MINISTERIE VAN VROM (1994), *Nieuwe economische impulsen voor het landelijk gebied, een inventarisatie*. Den Haag, Rijksplanologische Dienst
- OOSTINDIE, H. & K. PETERS (1994), *Perspectief voor Afbouwers, Aanbiedsters of Verbreders? Een onderzoek naar de potentie van de combinatie landbouw en recreatie in de blauwe koers gebieden Zuidwest-Friesland en Midden-Brabant*. Vakgroep Rurale Sociologie en Werkgroep Recreatie & Toerisme. Wageningen
- POHLMANN, E (1995), *Streek eigen productie in Waterland deelrapport V: het vermarkten van streek eigen producten, een aanzet voor kaas, vlees en biologische zuivel*. WLTO, Haarlem
- PROVINCIE GELDERLAND (1993), *Ontwerp Uitvoeringsplan De Driesprong*. Ede/Arnhem
- PROVINCIE GELDERLAND (1994), *Integraal Deelplan Agrarische Enclave*. Arnhem
- PROVINCIE GELDERLAND (1995), *Verkenning Toerisme en Recreatie*. Arnhem
- PROVINCIE GELDERLAND (1995), *Beleidsplan Recreatie en Toerisme*. Arnhem
- PROVINCIE GELDERLAND (1996a), *Plan van Aanpak en Intentieverklaring Bestrijding Verdroging*. Arnhem
- PROVINCIE GELDERLAND (1996b), *Ontwerp Streekplan*. Arnhem
- PROVINCIE GELDERLAND (1996c), *Ontwerp Waterhuishoudingsplan Gelderland voor de jaren 1996-2000*. Arnhem
- RENTING, H., R. DE BRUIN & E. POHLMANN (1994), *Bruggen Bouwen: Een integrale aanpak van landbouw, milieu, natuur en landschap in Eastermar's Lânsdouw*. Vakgroep Sociologie Landbouwuniversiteit Wageningen
- VRIES, W. de (1995), *Pluri-activiteit in de Nederlandse landbouw*. Vakgroep Sociologie Landbouwuniversiteit Wageningen

BIJLAGE 1 IKC-STUDIE

Achtergrondstudie, uitgevoerd door het IKC-Landbouw. De resultaten van de IKC-studie zijn opgenomen in bijlage 1 en dienden als *input* voor de analyses in dit onderhavige rapport. Deze bijlage is niet in dit rapport opgenomen, maar is een losstaand rapport. De titel is *'Milieuproblematiek in Gelderland, Kijk van veehouderij op de problematiek, het milieubeleid, en de mogelijke oplossingen'*.

BIJLAGE 2 ACHTERGRONDSGEGEVENS BIJ HOOFDSTUK 2

Tabel 1 Relatieve bedrijfsgrootte per deelgebied

	< 20 nge	20-40 nge	40-70 nge	70-100 nge	> 100 nge
NW Veluwe	++	+	0	-	-
IJsselvallei	0	0	0	-	0
Gelderse Vallei	0	+	+	-	-
Graafschap	0	-	+	+	0
Oost-Achterhoek	-	-	+	+	+
Winterswijk	0	+	-	0	-
Zuid-Achterhoek	+	0	-	-	-
Ooy en Liemers	-	-	0	++	+
Veluwezoom	-	+	0	-	++
Oost-Betuwe	-	-	-	0	++
Neder Betuwe	0	0	-	0	+
Maas en waal	+	0	--	-	+
Bommelerwaard	--	0	0	+	++

(bron: CBS 1994)

++ veel groter dan gemiddelde

+ groter dan gemiddelde

0 ongeveer gelijk aan gemiddelde

- kleiner dan gemiddelde

-- veel kleiner dan gemiddelde

Tabel 2 De opvolgingssituatie in de landbouw per deelgebied

	totaal aantal bedrijven	bedrijven met opvolger			bedrijven zonder opvolger		
		% met op- volger	% < 30 nge/aje	% > 30 nge/aje	% zonder opvolger	% < 30 nge/aje	% > 30 nge/aje
NW-Veluwe	924	17	69	31	47	83	17
IJsselvallei	1921	22	52	48	42	82	18
Gelderse Valei	3740	16	61	39	43	69	31
Graafschap	2821	27	46	54	37	74	26
Oost-Achterhoek	2064	28	38	62	37	72	28
Winterswijk	584	22	52	48	47	75	25
Zuid-Achterhoek	1445	25	46	54	45	76	24
Ooij & Liemers	504	30	29	71	37	68	32
Veluwezoom	167	23	24	76	31	75	25
Ooost-Betuwe	890	31	45	55	66	72	28
Neder-Betuwe	2144	24	50	50	40	68	32
Maas en Waal	1364	19	45	55	48	68	32
Bommelerwaard	656	36	61	39	41	67	33

(Bron: CBS 1994)

Tabel 3 Relatieve leeftijd bedrijfshoofden per deelgebied

	jonger dan 40 jaar	tussen 40 en 50 jaar	ouder dan 50 jaar
NW Veluwe	0	0	0
IJsselvallei	0	0	0
Gelderse Vallei	+	0	-
Graafschap	-	0	+
Oost-Achterhoek	-	0	0
Winterswijk	-	0	+
Zuid-Achterhoek	-	0	+
Ooy en Liemers	-	0	+
Veluwezoom	0	+	-
Oost-Betuwe	+	0	-
Neder Betuwe	0	-	0
Maas en waal	0	-	0
Bommelerwaard	+	0	-

- + meer dan 2% boven gemiddelde
- 0 gemiddeld (plus of min 2%)
- meer dan 2% onder gemiddelde

Tabel 4 Aanwezigheid recreatie en toerisme per deelgebied

	kampeervakanties	fietsvakanties	kano-vakanties	bezoekersrecreatieprojecten	vakantie-huisjes	hotel-accomodaties	kampeerterrainen	cultuur-historische objecten	dagrecreatieve objecten
NW Veluwe	++	++	--	++ ca. 2 milj. 1994	++	++	++	-	+
IJsselvallei								+	+
Gelderse Vallei								-	-
Veluwezoom								+	++
Graafschap	+	+	+	-- ca. 0,5 milj. 1994	0	+	0	+	++
Oost-Achterhoek								-	--
Winterswijk								++	-
Zuid-Achterhoek								-	-
Ooy en Liemers	--	--	--	++ ca. 2 milj. 1994	--	--	--	+	+
Oost-Betuwe								+	-
Neder Betuwe								+	0
Maas en waal								+	+
Bommelerwaard								+	+

Tabel 5 Relevant gebiedsgericht beleid per deelgebied

	WCL	ROM	EHS	Strategisch Groenproject	Strategisch Actiegebied	Aanpak Verdroging	Overig
NW Veluwe	x		+		x	x	
IJsselvallei	(x)		-			x	
Gelderse Vallei		x	+		x	x	
Graafschap	x		+		x	x	
Oost-Achterhoek			-		x		
Winterswijk	x		+		x	x	
Zuid-Achterhoek			-				
Ooy en Liemers			+	x	x		
Veluwezoom	x		+			x	
Oost-Betuwe			-				x
Neder Betuwe			-				
Maas en waal			+	x			
Bommelerwaard			-	x			x

BIJLAGE 3 FINANCIËEL-ECONOMISCHE RESULTATEN GELDERSE MELKVEE- HOUDERIJ BEDRIJVEN

Een eerste globale analyse van de financieel-economische resultaten van 272 Gelderse melkveehouderijbedrijven¹ leert ons dat er sprake is van een enorme verscheidenheid in de sector. Deze verscheidenheid betreft niet alleen de bedrijfsomvang, de intensiteit en de economische resultaten, maar het betreft vooral ook de manier waarop het inkomen wordt opgebouwd. Specifiek voor de Gelderse realiteit is de gemengde bedrijvigheid. Hoewel de analyse betrekking heeft op melkveehouderijbedrijven, blijkt eens te meer het belang van neventakken en andere activiteiten voor het bedrijfsinkomen op veel van de bedrijven. Deze gemengdheid is een belangrijk gegeven met betrekking tot de inkomensopbouw op dit moment, maar is zeker met het oog op toekomstige ontwikkelingen relevant. Enerzijds vertegenwoordigen de gemengde bedrijven een groep boeren die met een relatief geringe bedrijfsomvang een aanvaardbaar inkomen weet te realiseren. Anderzijds leidt de gemengdheid juist tot knelpunten op milieugebied en staan de resultaten van deze bedrijven onder druk door te verwachten relatief hoge milieuinvesteringen per dier. Alvorens hier nader op in te gaan, wordt eerst een meer globaal beeld geschetst van de melkveebedrijven uit de analyse.

Globaal overzicht Gelderse melkveehouderij

In de onderstaande tabel wordt een beeld geschetst van de bedrijven uit de analyse. Het betreft hier een globale schets van de bedrijfsomvang en intensiteit, de resultaten per 100 kg melk en de totaal resultaten. Hierbij wordt uitgegaan van de gemiddelde waarden, met daarachter de spreiding (Standaard Afwijking) – hetgeen een indicatie is voor de verscheidenheid – en de minimum en maximum waarden op de betreffende variabele.

Tabel 1 Globaal overzicht analyse 272 Gelderse melkveebedrijven

Variabele	Gemiddeld	Std. Afw.	Minimum	Maximum	Omschrijving
OPP	25.83	11.45	7.1	82.0	bedrijfsoppervlakte (ha)
MKOE	46.20	20.09	11.0	120.0	aantal melkkoeien
QUOTUM	327287.10	149824.41	73553.0	863782.0	melkquotum
GVE	67.49	30.32	12.2	188.2	totaal aantal GVE
MELKHA	13071.82	3858.05	4,208	28,106	kg melk per hectare
OKEHA	2.69	.68	1.3	5.8	omgerekende koe-eenheden/ha
MELKGIFT	6929.31	1075.71	4,132	10,173	melkgift per koe
MELKGQU	77.30	3.45	67.83	98.79	melkgeld per 100 kg melk
O_AQU	13.51	4.89	-1.17	37.27	omzet en aanwas/100 kg melk
OTOQU	91.68	6.54	76.94	130.26	tot. opbr. m.v.h./100 kg melk
TOTVKQU	15.94	4.50	-2.25	35.43	totale voerkosten/100 kg melk
SALMVQU	67.22	8.05	36.39	109.61	saldo melkveeh./100 kg melk
SALTOTQU	82.80	27.88	39.52	376.22	totaal saldo per 100 kg melk
HARRQU	56.27	20.95	12.76	274.25	HARR* per 100 kg melk
HARR	176813.77	93123.29	16595.0	855358.0	totaal HARR*
AF_LEMEL	27351.45	28337.17	.0	214750.0	afschr. quota en lease-kosten
HUUR	7649.83	10145.20	.0	62323.0	betaalde huur en pacht
AFSWT	19455.81	12887.16	986.0	75224.0	afschrijvingen werktuigen
AFSGEB	21683.01	16906.51	.0	157446.0	afschrijvingen gebouwen
AFSOV	1594.95	3997.69	.0	38899.0	overige afschrijvingen
RENTE	28106.53	25005.59	-74.0	148045.0	betaalde rente
RESULT	69034.89	61162.35	-81594.7	607959.0	resultaat

* HARR = hetgeen over is voor Huur, Afschrijvingen, Rente en Resultaat

¹ Het betreft hier een analyse over het boekjaar 1994. De gegevens zijn beschikbaar gesteld door het CBTB-accountantskantoor.

Uit de tabel blijkt dat de groep van 272 geanalyseerde bedrijven een enorme verscheidenheid beslaat. De bedrijfsomvang varieert van 7 tot 82 hectare en van 11 tot 120 melkkoeien. Het melkquotum varieert van ruim 70.000 kg tot ruim 860.000 kg. Ook met betrekking tot de intensiteit zien we aanmerkelijke verschillen. De melkproductie per hectare varieert van 4200 tot 28.100 kg en ook de gemiddelde melkgift per koe toont aanmerkelijke verschillen (4100 tot 10.100 kg/koe). Hieruit kunnen we afleiden dat deze groep bedrijven in ieder geval een goede weerspiegeling is van de verscheidenheid in de Gelderse melkveehouderij. Het enige nadeel van de dataset is dat er geen gegevens over de hoeveelheid gezinsarbeid in zijn opgenomen.

De verschillen in bedrijfsomvang en intensiteit hebben uiteraard belangrijke consequenties voor de economische resultaten. Dit zien we het best terug in het totaal bedrijfsresultaat, maar ook in de betaalde rente, afschrijvingen en de kosten voor lease-melk. De verschillen op deze variabelen hangen in belangrijke mate samen met de verschillen in bedrijfsomvang. Dit geldt in veel mindere mate voor de resultaten per 100 kg melk. Ook hier treden aanmerkelijke verschillen op, maar deze zijn veel meer terug te voeren op de bedrijfsvoering zelf en de interne bedrijfsopzet. Met name het verschil tussen 'saldo melkveehouderij' en 'saldo totaal' wijst op het groot aandeel van neveninkomsten en economische activiteiten naast de melkveehouderij. Hieruit blijkt derhalve wederom de relevantie van het bestuderen van de gemengde bedrijvigheid in Gelderland.

Bedrijfsomvang en financieel-economische resultaten

Zoals vermeld hangt de verscheidenheid in resultaten in belangrijke mate samen met de verscheidenheid in bedrijfsomvang. Om hier meer inzicht in te verschaffen werden de bedrijven, uitgaande van de bedrijfsomvang (melkquotum) ingedeeld in vijf groepen. Gegevens hieromtrent worden gepresenteerd in de onderstaande tabel.

Tabel 2 Resultaten naar grootte-klasse (x1000 kg melk)

	0-200 kg (n=60)	200-300 (n=62)	300-400 (n=70)	400-500 (n=46)	>500 (n=34)	N=272
resultaat (f)	37.782	56.863	64.437	80.765	139.975	69.034
resultaat/100 kg (f)	26,7	23,1	18,8	18,6	23,1	22,0
beschikb. inkomen (f)	59.714	88.470	110.740	136.363	214.953	111.768
b.i./100 kg (f)	42,2	36,0	32,2	31,2	35,4	35,5
% saldo mvh	73,6	73,8	73,2	72,0	73,0	73,2

In de tabel zien we dat de resultaten gemiddeld genomen stijgen naarmate de bedrijfsomvang toeneemt. Dit betreft zowel het bedrijfsresultaat als het beschikbaar inkomen (resultaat+afschrijvingen). Het beschikbaar inkomen geeft de betalingscapaciteit weer. We zien dat zich dit ook bij de kleinere bedrijven op een redelijk niveau bevindt. Hieruit kunnen we – voorzichtig – concluderen dat door alle grootte-klassen heen ruimte is voor bedrijfsontwikkeling en -aanpassing. Dit wil echter niet zeggen dat dat voor alle bedrijven geldt: er zijn zeker bedrijven waar geen 'rek' is voor toekomstige bedrijfsaanpassingen. We kunnen echter ook niet bij voorbaat bepaalde groepen bedrijven afschrijven.

Dat blijkt ook uit de berekening van het resultaat/beschikbaar inkomen per 100 kg melk. Hier doet zich het interessante fenomeen voor dat de resultaten per 100 kg het hoogst zijn bij de bedrijven tot 200.000 kg melk. De resultaten dalen vervolgens tot 500.000 kg. Bij de

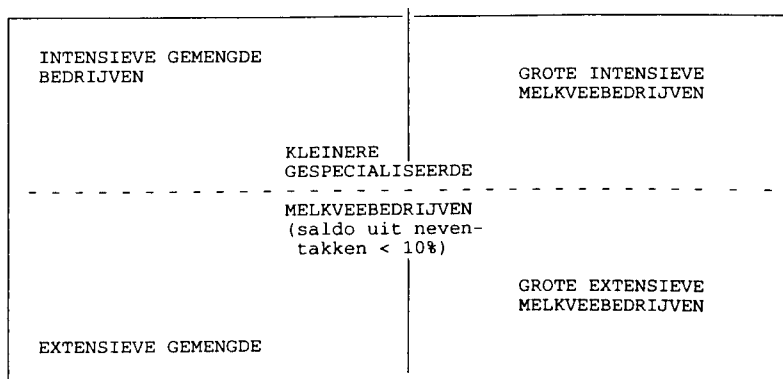
grotere bedrijven verbeteren de resultaten weer. Deze uitkomsten hangen in belangrijke mate samen met twee fenomenen. Allereerst is specifiek voor de Gelderse landbouw dat met name de kleinere bedrijven veel gespreide inkomstenbronnen hebben. Dit zijn veelal de gemengde veehouderijbedrijven. Het resultaat per 100 kg melk wordt daar vertekend door inkomsten uit andere takken. Het belang hiervan neemt af naarmate de bedrijfsomvang in de melkveehouderij toeneemt. Met name bij de grotere bedrijven, met meer dan 500.000 kg melk, gaan dan de schaafeffecten optimaal meetellen. Bij deze groep bedrijven stijgen daarom de resultaten per 100 kg melk. Een bevestiging van de constatering dat de verschillen samenhangen met enerzijds neveninkomsten en anderzijds het schaafeffect worden bevestigd door het feit dat er weinig verschillen tussen de grootte-klassen zijn waar te nemen op de variabele '% saldo melkveehouderij'. Dit is een maat voor de verhouding tussen de opbrengsten en variabele kosten in de melkveehouderij. De betere resultaten bij de kleinere bedrijven komen voort uit extra inkomsten, terwijl bij de grotere bedrijven juist de vaste kosten relatief laag zijn. Op basis hiervan zou de stelling verdedigd kunnen worden dat de beste resultaten worden geboekt bij kleine gemengde en grote gespecialiseerde bedrijven. Bij tabel 2 dienen we verder te beseffen dat hier geen gegevens over gezinsarbeid in verwerkt zijn. Met name bij veel van de grotere bedrijven zullen er meerdere mensen en/of gezinnen moeten leven van het inkomen.

Gezien het belang van de gemengde bedrijvigheid in Gelderland wordt in het onderstaande nader ingegaan op de verschillen tussen gemengde en gespecialiseerde bedrijven, alsmede tussen relatief intensieve en extensieve bedrijven.

Vijf bedrijfstypen en hun resultaten

Teneinde de analyse meer toe te snijden op de specifieke Gelderse realiteit in de melkveehouderij, worden er vijf herkenbare bedrijfstypen onderscheiden. Hierbij zijn drie variabelen als uitgangspunt genomen: omvang (melkquotum), intensiteit (melk per hectare) en gemengdheid (percentage saldo uit neventakken). In figuur 1 worden de bedrijfstypen benoemd en geplaatst ten opzichte van de dimensies/variabelen.

Figuur 1 Vijf bedrijfstypen

In tabel 3 wordt in het kort een beeld geschetst van de vijf verschillende bedrijfstypen, alsmede de belangrijkste economische resultaten. Uit de tabel blijkt dat, hoewel er aanzienlijke verschillen zijn waar te nemen, langs verschillende wegen aanvaardbare inkomsten worden gerealiseerd. Dit geldt niet alleen voor de grote en intensieve bedrijven, maar ook voor de extensieve, kleinere en gemengde bedrijven. De gemengde bedrijven onderscheiden

zich daarbij juist van de andere types door een relatief hoog resultaat en beschikbaar inkomen per 100 kg melk. Alvorens verder in te gaan op de manier waarop de inkomens voor de verschillende bedrijfstypen tot stand komen (sterke en zwakke punten) wordt eerst een beeld geschetst van de regionale spreiding van de bedrijfstypen over de provincie. In tabel 4 worden de bedrijfstypen gerelateerd aan de boekhoudkantoren waar de gegevens worden verzameld. Voor de goede orde: bij het kantoor Zwolle zijn voornamelijk bedrijven van de Noord-Veluwe en IJsselvallei aangesloten.

Tabel 3 Resultaten naar bedrijfstype

	groot intensief (n=66)	groot extensief (n=64)	extensief gemengd (n=48)	intensief gemengd (n=27)	kleiner gespec. (n=67)	totaal (N=272)
aantal m.koeien	61,5	62,1	27,4	32,2	35,0	46,2
oppervlakte (ha)	28,8	38,0	18,3	14,2	21,3	25,8
oke/ha	3,1	2,4	2,4	3,1	2,6	2,7
melk per ha	16.828	11.477	10.199	16.567	11.545	13.072
melkquotum (kg)	470.956	433.242	178.193	229.154	230.912	327.287
melkgift (kg)	7726	6965	6350	6926	6527	6929
resultaat (f)	102.113	75.914	48.159	66.566	45.830	69.035
resultaat/100 kg (f)	21,0	17,5	28,64	29,32	19,5	22,0
beschikb. ink. (f)	159.346	132.044	75.594	104.172	74.510	111.769
b.i./100 kg (f)	33,0	30,5	45,0	45,5	31,9	35,5

Tabel 4 Regionale verdeling van bedrijfstypen

Kantoor	Aalten	Barneveld	Bennekom	Zelhem	Zwolle
Groot Intensief	52.0	50.0	17.0		15.3
Groot Extensief	18.0	15.6	13.2	33.3	30.6
Extensief Gemengd	10.0	9.4	22.6	33.3	15.3
Intensief gemengd	6.0	21.9	28.3		2.0
Kleiner Gesp.	14.0	3.1	18.9	33.3	36.7

Uit de tabel blijkt een duidelijke regionale verdeling van bedrijfstypen. Zo zijn de grote intensieve bedrijven met name sterk vertegenwoordigd bij de kantoren Aalten en Barneveld, in respectievelijk de Achterhoek en noordelijke Gelderse Vallei. In de andere gebieden zien we dit bedrijfstype veel minder terug. Bij het kantoor Zelhem (Graafschap) is zelfs geen van de intensieve bedrijven vertegenwoordigd. Daar treffen we de extensieve en kleinere gespecialiseerde bedrijven aan. Bij kantoor Bennekom, werkzaam in de zuidelijke Vallei en in mindere mate het Rivierengebied, zien we relatief veel gemengde bedrijven, waarbij – typerend voor de Vallei – de intensieve gemengde bedrijven het sterkst vertegenwoordigd zijn. Bij kantoor Zwolle (Noord-Veluwe en IJsselvallei) zijn relatief veel grote extensieve en klein gespecialiseerde bedrijven aangesloten. De gemengde bedrijvigheid is hier relatief zwak vertegenwoordigd. Het beeld van de regionale verscheidenheid in de melkveehouderij komt in grote lijnen overeen met de gegevens uit het IKC-deelonderzoek (bijlage 1).

Nadere uitwerking verschillen tussen de bedrijfstypen

De bovenstaande indeling in bedrijfstypen biedt ons de mogelijkheid om indicatief een aantal toekomstperspectieven te schetsen voor de melkveehouderij en de gemengde bedrijvigheid in Gelderland. Hierbij dienen we uit te gaan van de specifieke sterke en zwakke punten van de bedrijven. In de onderstaande tabel worden de bedrijfstypen daarom wederom met elkaar vergeleken. Daarnaast wordt er binnen de groepen gekeken naar de meest relevante verschillen tussen de 25 procent bedrijven die het beste resultaat realiseren en de overige bedrijven uit de groep (de onderste 75 procent).

Een van de belangrijkste constatering na analyse van tabel 5 is dat niet alleen de grote bedrijven goede resultaten boeken. Kijken we bijvoorbeeld naar de 25 procent beste bedrijven van de extensief gemengde, intensief gemengde en kleinere gespecialiseerde bedrijven dan zien wij dat zij op 'resultaat' of 'beschikbaar inkomen' (BI) beduidend beter uit de bus komen dan de onderste 75 procent van de grote intensieve en grote extensieve bedrijven. Dit terwijl de bedrijfsomvang van de laatste twee groepen beduidend groter is: ongeveer 200.000 kg melk meer! Dat deze betere resultaten van de kleinere bedrijven niet alleen terug te voeren is op de inkomsten uit neventakken blijkt uit het feit dat ook de 25 procent beste kleine gespecialiseerde bedrijven het qua resultaat beter doen dan veel van de grote bedrijven.

Interessant is het te bekijken wat nu het verschil uitmaakt tussen de 25 procent beste en de onderste 75 procent bedrijven. Zeker met het oog op de toekomst rijst dan meteen de vraag welke oplossingen of kansen er voor de onderste bedrijven liggen om de resultaten te verbeteren. Daarvoor is het zaak de verschillen tussen de groepen goed te bestuderen.

Om te beginnen een aantal algemene constatering. Een belangrijk kengetal in de analyse is HARR, hetgeen er na aftrek van alle kosten overblijft voor de betaling van Huur (pacht), de Afschrijvingen, te betalen Rente en het uiteindelijke Resultaat. Nu verschilt het bedrag dat voor HARR nodig is natuurlijk van bedrijf tot bedrijf. Op bedrijven waar recentelijk veel is geïnvesteerd, is meer nodig dan op 'vrije' bedrijven. Daarom is in de tabel ook het 'resultaat' als percentage van HARR weergegeven (RES/HARR), evenals de rente en huur en de uiteindelijke betalingscapaciteit (resp. REN/HARR, HUUR/HARR en BI/HARR). Wat nu blijkt uit de cijfers is dat de 25 procent beste bedrijven niet alleen een hogere HARR realiseren, dus meer geld ter beschikking hebben (ook per 100 kg melk!), maar dat zij daarnaast relatief weinig kwijt zijn aan rente, huur en afschrijvingen. Het resultaat, en zeker ook de betalingscapaciteit, is procentueel beduidend beter dan van de onderste 75 procent bedrijven. Dit duidt erop dat de bedrijven die minder zwaar gefinancierd zijn en minder geïnvesteerd hebben, op dit moment betere resultaten realiseren, maar ook naar de toekomst toe een hogere betalingscapaciteit (beschikbaar inkomen) hebben. Dit geldt voor alle bedrijfstypen. Wat verder opvalt is dat de 25 procent beste bedrijven over het algemeen lagere kosten maken. Dit betreft de totale voerkosten per 100 kg melk, maar vooral ook de kosten voor loonwerk en onderhoud van het machinepark. Kostenbesparing loont derhalve. Voor wat betreft de bewerkingskosten hangen de betere resultaten samen met het feit dat de betere 25 procent over het algemeen de grotere bedrijven in hun groep zijn: er treedt daarom een zeker schaafeffect op.

Naast de meer algemene punten waarop de 25 procent beste bedrijven zich onderscheiden van de rest, zijn er ook een aantal punten specifiek voor iedere groep. Het blijkt bijvoorbeeld dat de 'grote intensieve' bedrijven het beter doen naarmate ze inderdaad groter en intensiever zijn – binnen redelijke grenzen natuurlijk. Het reeds eerder genoemde schaafeffect speelt hierbij een duidelijke rol.

Tabel 5 Bedrijfstypen en onderste 75 procent - bovenste 25 procent bedrijven

Onderste 75%					
	Groot Int.	Groot Ext.	Ext.Gem.	Int.Gem.	Klein.Gesp.
HECTARES	27.15	36.50	17.60	13.75	20.55
MELKKOE	57.01	58.29	25.16	31.31	34.02
QUOTUM (kg)	437912	419079	161627	221059	218031
GVE	81.02	87.77	40.42	42.89	50.69
MELK/HA (kg)	16707	11565	9856	16520	11481
OKE/HA	3.09	2.39	2.31	3.16	2.65
MELKGIFT per koe	7678	7117	6208	6808	6340
MELKPRIJS	76.84	77.82	76.68	75.23	77.22
Omzet en aanwas/100kg	11.74	12.89	14.42	11.00	15.88
Omzet en aanwas/koe	898.01	912.29	881.36	752.14	973.87
Totale voerkosten/100kg	17.93	15.38	14.47	17.23	16.53
Saldo MVH/100kg	62.73	66.98	66.86	62.75	69.29
Saldo NT/100kg	9.94	8.28	37.60	24.52	3.25
Saldo totaal/100kg	72.67	75.26	104.46	87.27	72.54
Kosten loonwerk/100kg	5.26	5.47	7.76	4.70	6.10
Kosten machinepark/100kg	5.39	7.56	9.93	6.44	7.23
HARR/100kg	50.31	51.00	61.00	60.47	47.09
HARR	216459	206949	91453	130701	101942
Resultaat	66365	53488	29860	47614	33269
Beschikbaar Inkomen	123215	109382	55488	80967	61431
Resultaat/HARR (%)	30.40	25.94	34.36	38.50	29.71
Bet. rente/HARR (%)	19.68	20.13	20.22	14.15	16.34
Bet. huur/HARR (%)	3.50	7.62	6.07	1.46	5.17
BI/HARR (%)	56.42	52.88	62.05	63.94	60.30
Beste 25%					
sp.	Groot Int.	Groot Ext.	Ext.Gem.	Int.Gem.	Klein.Ge-
HECTARES	33.51	42.43	20.10	15.36	23.64
MELKKOE	74.42	72.91	33.60	34.72	37.74
QUOTUM (kg)	566198	472396	222791	252282	268796
GVE	101.64	105.44	49.66	45.41	57.19
MELK/HA (kg)	17174	11231	11118	16701	11731
OKE/HA	3.10	2.49	2.47	3.04	2.50
MELKGIFT/koe	7861	6545.69	6731.08	7258.59	7077.20
MELKPRIJS	78.83	78.25	76.81	76.55	79.32
Omzet en aanwas/100KG	11.74	14.41	14.75	11.00	15.45
Omzet en aanwas/koe	923	957	989	801	1057
Tot voerkosten/100kg	16.27	13.43	14.14	15.39	15.38
Saldo MVH/100kg	67.42	72.62	69.92	66.86	73.20
Saldo NT/100kg	9.57	6.07	54.04	52.99	3.16
Saldo Tot/100kg	76.99	78.69	123.97	119.84	76.36
Kosten loonwerk/100kg	4.07	4.84	6.27	5.57	5.86
Kosten Machines/100kg	4.45	5.73	8.32	4.88	5.89
HARR/100kg	60.00	57.81	91.71	90.16	53.94
HARR	349953	268891	182509	224885	140058
Resultaat	205150	137914	97422	120715	82775
Beschikbaar Inkomen	263486	194697	129727	170471	112975
Resultaat/HARR (%)	58.77	51.84	54.94	55.63	60.69
Bet. Rente/HARR (%)	8.80	10.62	12.65	5.75	9.53
Bet. huur/HARR (%)	2.14	4.67	2.61	1.48	4.90
BI/HARR (%)	76.02	73.24	71.44	76.55	81.82

Toelichting:

De opbouw van de verschillende variabelen en kengetallen is als volgt:

tot. opbrengst melkveehoud.	(opbr.neventakken)	(opbr. totaal)
- variabele kosten mvh	(-variabele kosten)	(- tot.variabele kosten)
= saldo mvh	+	SALDO TOTAAL
		- betaalde arbeid
		- kosten loonwerk
		- onderhoud werktuigen
		- eigendomslasten
		- algemene kosten
		HARR
		- huur
		- afschrijvingen
		- rente
		RESULTAAT
		+ afschrijvingen
		BESTEEDBAAR INKOMEN

De grote extensieve bedrijven daarentegen doen het beter naarmate ze inderdaad groter en extensiever zijn. Opvallend is vooral het feit dat niet alleen de melkproductie per hectare wat lager ligt, maar dat juist de melkgift per koe bij de 25 procent beste bedrijven toch duidelijk onder de rest van de groep ligt. Samen met een hogere omzet en aanwas per koe leidt dit tevens tot een hogere omzet en aanwas per 100 kg melk en een beter saldo. Een hoge omzet en aanwas mag ook als sterk punt bij de kleinere gespecialiseerde melkveebedrijven worden gezien. Verder kunnen we constateren dat de beste bedrijven uit de groepen met gemengde bedrijven, zich voornamelijk onderscheiden door een sterker gemengd karakter. Het lijkt er dus op dat de resultaten beter zijn naarmate de bedrijven meer volgens een bepaalde logica opgebouwd zijn.

De speelruimte in de bestaande situatie

De vraag rijst nu wat kunnen boeren, binnen redelijke grenzen van de mogelijkheden, op korte termijn doen om het bedrijfsresultaat te verbeteren. Hiertoe is een regressie-analyse uitgevoerd (pad-analyse) op een aantal voor de opbouw van het resultaat relevante variabelen. Het blijkt dat de weg om het resultaat te verbeteren per groep verschillend is, en dat ook de effecten van bepaalde maatregelen verschillend zijn. Een en ander wordt weergegeven in de onderstaande tabel 6.

Voor de groep grote intensieve melkveebedrijven geldt dat het resultaat in eerste instantie afhankelijk is van de HARR per 100 kg melk, dat in combinatie met de omvang van het quotum. Het resultaat wordt negatief beïnvloed (-.43) door afschrijvingen voor quota en leasekosten. De HARR per 100 kg melk is sterk afhankelijk van het saldo melkveehouderij en van inkomsten uit neventakken. Om de HARR te beïnvloeden kan het saldo uit neventakken worden verhoogd, of kan het saldo uit de melkveehouderij worden verhoogd. Dit wordt beter naarmate het melkgeld per 100 kg wordt verhoogd, de totale voerkosten per 100 kg melk lager en de omzet en aanwas per 100 kg melk hoger zijn.

Zo heeft iedere groep zijn eigen combinatie van mogelijkheden om het resultaat te beïnvloeden. In de onderstaande tabel wordt hiervan een overzicht gegeven. Per groep staat voor drie cruciale variabelen (resultaat, HARR per 100 kg melk en Saldo Melkveehouderij) aangegeven van welke andere variabelen ze in belangrijke mate afhankelijk zijn, en wat de weging van het belang van deze andere variabelen is.

Tabel 6 De speelruimte per bedrijfstype

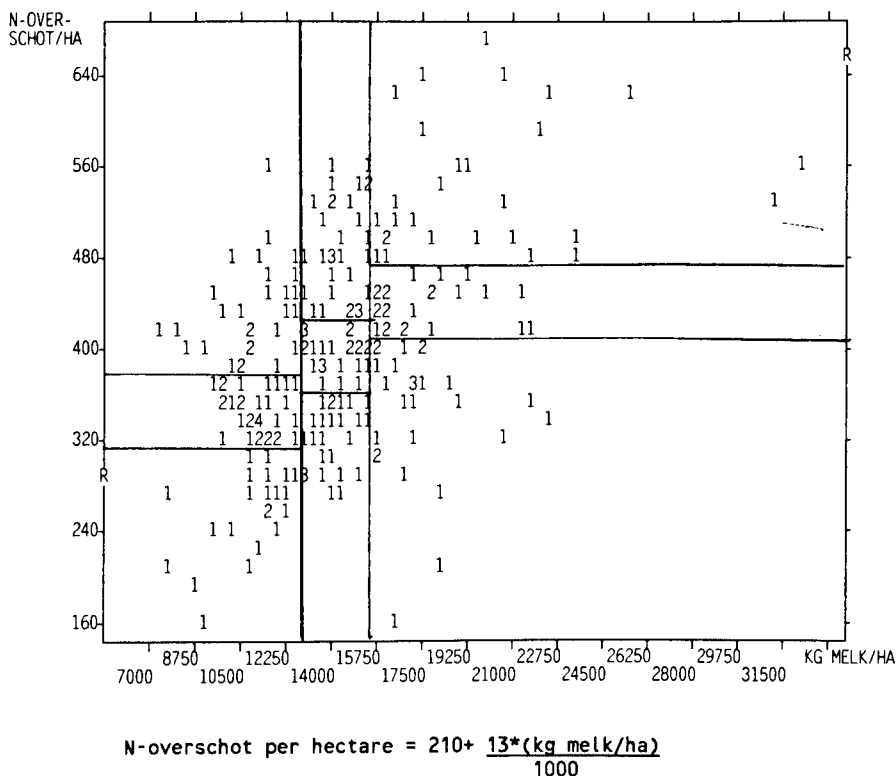
	Groot intensief	Groot extensief	Extensief gemengd	Intensief gemengd	Klein gespecialiseerd
Resultaat	Harr/100kg .79 Quotum .68 Kosten quotum -.43 Rente -.32	Harr/100kg .60 Quotum .85 Rente -.53 Kosten quotum -.35 Afs. machines -.33	Harr/100kg .97 Quotum .80 Rente -.33 Overige Afs. -.33	Harr/100kg .77	Harr/100kg .49 Quotum 1.01 Kosten quotum -.42 Rente -.32
Harr/100kg	Saldo MVH .55 Saldo neventak .07	Saldo MVH .71 Saldo Nevent. .80 Overige kosten -.33 Betaalde arbeid -.33 Loonwerk -.32 Machinekosten -.31	Saldo MVH .17 Saldo Nevent. .88 Betaalde arbeid -.40 Eigend.lasten .34	Saldo MVH .52 Saldo Nevent. 1.06 Alg. kosten .31	Saldo MVH .85
Saldo MVH/100kg	Melkg./100kg .54 Tot.voerkosten -.50 Omzet&Aanw. .40 Veearts+KI -.37	Tot.voerkosten -.57 Omzet&aanw. .57 Melkg./100kg .45	Omzet&aanw. .75 Tot.voerkosten -.46 Melkg./100kg .43	Tot.voerkosten -.60 Omzet&aanw. .50 Melkg./100kg .37	Tot.voerkosten -.60 Melkg./100kg .33 Omzet&aanw. .30

BIJLAGE 4 ANALYSE VAN DELAR-GEGEVENS

Er is onderzocht welke mogelijkheden er in de veehouderij zijn om uitgaande van de bestaande bedrijfsopzet de milieudruk (in concreto de mineralenoverschotten) terug te dringen. Hiertoe is een databestand opgebouwd dat 289 melkveehouderijbedrijven in Gelderland omvat. Het databestand is gebaseerd op DELAR (Deeladministratie Rundveehouderij). Dat wil zeggen dat alleen de melkveehouderijtak wordt beschreven. Gaat het om gemengde bedrijven dan wordt dus slechts een deel van het verhaal verteld.

Met behulp figuur 1 zijn deze bedrijven ingedeeld in verschillende groepen ('93/'94). Op de horizontale dimensie staat het quotum per hectare, op de verticale dimensie het stikstofoverschot per hectare. Men ziet dat er een hoge spreiding is. Zowel bij een laag als bij een hoog quotum/ha, treft men lage én hoge stikstofoverschotten aan. Een interessante vraag is natuurlijk of na valt te gaan waar die verschillen mee samenhangen en in hoeverre aangetroffen verschillen een indicatie geven van eventuele mogelijkheden om het stikstofoverschot in de praktijk naar beneden te brengen. Overigens moet worden opgemerkt dat zo'n vergelijkende analyse natuurlijk maar een deel van de eventuele oplossingsmogelijkheden bloot kan leggen.

Figuur 1 Stikstofoverschot (kg N/ha) en melkquotum/ha voor 289 DELAR-bedrijven ('93/'94)

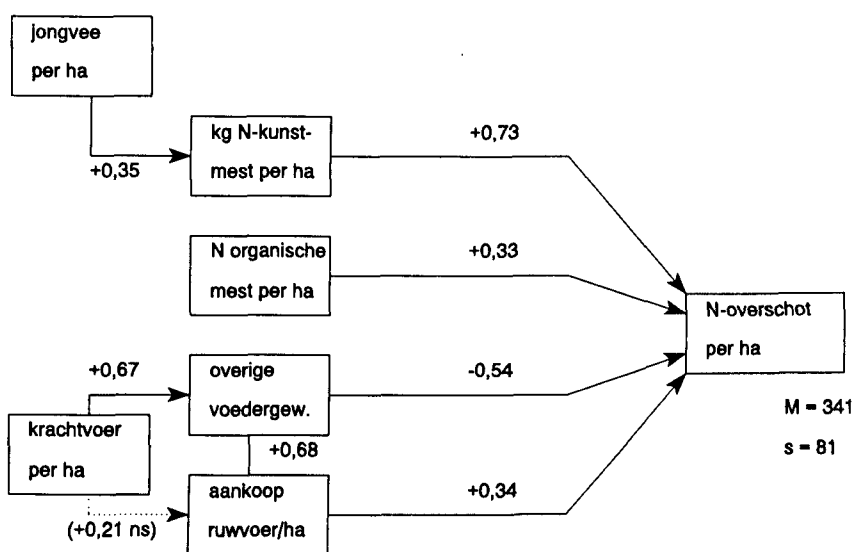

Het is opmerkelijk dat in alle negen groepen, die in figuur 1 worden onderscheiden, gemiddeld iets meer dan 50 melkkoeien worden gemolken. Interessant is ook dat de opbrengsten minus bijkomende voerkosten per bedrijf over alle groepen weer ongeveer gelijk zijn (zo

rond de 300.000 gulden). Belangrijke verschillen (in de gemiddeldes per groep) vindt men als het gaat om het areaal, om de melkgift per koe, om de krachtvoer- en ruwvoeraankopen etcetera. 'Rechtsboven' vindt men, globaal gesproken, de bedrijven met het kleinste oppervlakte gras en andere voedergewassen (gemiddeld 20 hectare tegen 31 ha 'linksonder'), de hoogste veebezetting en de hoogste melkgift aan. Maar het moet worden benadrukt dat er binnen elke groep grote schommelingen rond het gemiddelde zijn.

In de figuren 2, 3 en 4 zijn een aantal vergelijkende analyses samengevat. (Technisch gesproken gaat het om een multivariate analyse.) Voor de groep met een laag quotum per hectare (lager dan 12.500 kg melk/ha), voor de middengroep (12.500-15.000 kg melk/ha) en voor de hoogste groep (meer dan 15.000 kg melk/ha) is steeds binnen de groep gekeken waar het stikstofoverschot praktisch gesproken mee samenhangt. We kijken dus naar de variatie binnen de groep, met in het achterhoofd het volgende idee: als er bij een gegeven quotum/ha sommige boeren in de praktijk al lage stikstofoverschotten realiseren, dan is dat wellicht navolgbaar voor andere boeren. Zo doe je dus 'op papier', wat bijvoorbeeld in studieclubverband in 'het echt' gebeurt. Dat is lessen proberen te trekken uit het systematisch vergelijken. Daarbij is het belangrijk dat geen appels met peren worden vergeleken. Vandaar dat we steeds per quotumklasse kijken.

Figuur 2 Analyse N-overschot bedrijven met minder dan 12.500 kg melk/ha

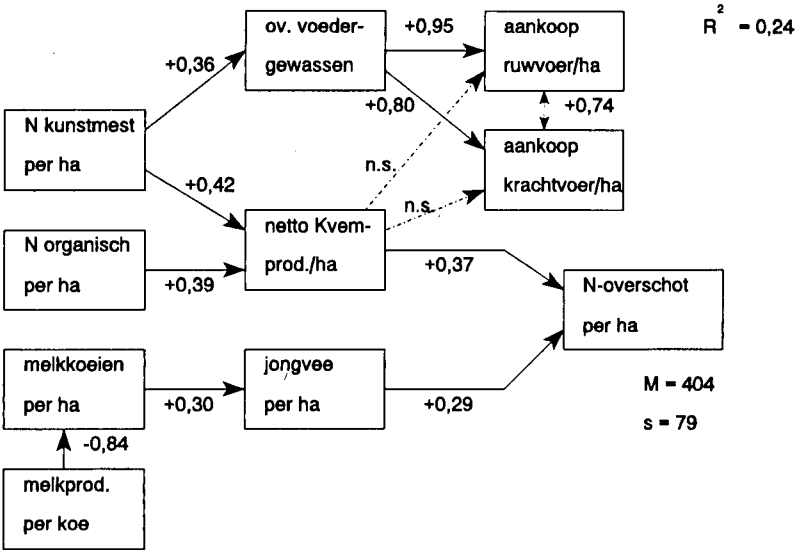

In de groep van bedrijven die een quotum/ha hebben van 12.500 of lager, geldt een gemiddeld stikstofoverschot van 341 kg/ha (in '93/'94). Rond dat gemiddelde is er een spreiding van 81 kg. Het laagste stikstofoverschot is 97 kg/ha. Maar dergelijke uitzonderingen laten we buiten beschouwing. Als je het traject pakt van het gemiddelde plus en min de standaardafwijking (dus van 260 tot 422 kg/ha) dan heb je het grootste deel van de boeren uit deze groep te pakken.

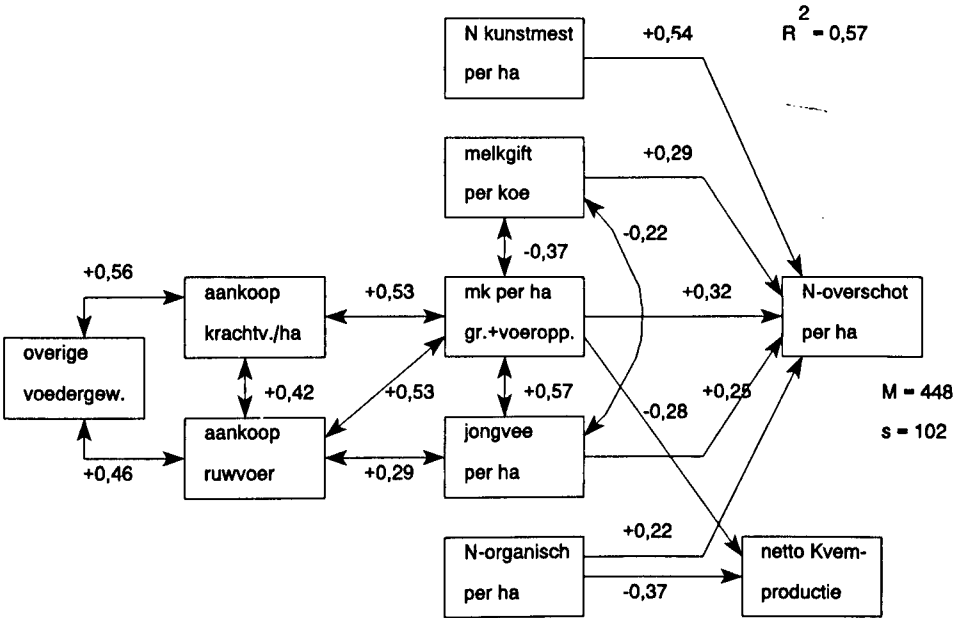
Het stikstofoverschot hangt in deze groep statistisch significant samen met de volgende variabelen²:

² Er is natuurlijk naar veel meer variabelen gekeken, maar alleen deze vier hangen significant samen met het stikstofoverschot.

Figuur 3 Analyse N-overschot bedrijven met meer dan 12.500 en minder dan 15.000 kg melk/ha

Figuur 4 Analyse N-overschot bedrijven met meer dan 15.000 kg melk/ha

- De hoeveelheid zuiver N/ha uit kunstmestgiften (op haar beurt hangt deze variabele weer licht samen met de jongveebezetting);
- De hoeveelheid zuivere N/ha uit organische mest;
- De verhouding tussen voedergewassen (meestal maïs) en grasland³;
- De aankopen van ruwvoer (per hectare).

Uit figuur 2 laat zich (met toepassing van de daarbij behorende technieken) een aantal zaken 'aflezen':

- Als men in deze groep de kunstmestgift verlaagt naar een niveau dat praktisch gesproken doenlijk is (afgemeten aan de bestaande praktijk dus; dat niveau is het gemiddelde min de standaardafwijking, in dit geval $284 - 77 \text{ kg} = 207 \text{ kg/ha}$) dan daalt daarmee het stikstofoverschot met 59 kg.
- Als je daarnaast het aandeel voedergewassen op dezelfde manier zou vergroten⁴, dan moet je weliswaar meer krachtvoer kopen maar het netto-resultaat is toch dat het stikstofoverschot weer daalt en wel met zo'n 25 kg.
- Voert men beide aanpassingen tegelijk uit dan daalt het N overschot dus met 84 kg. Gerekend vanuit het gemiddelde van deze groep betekent dit dat het stikstofoverschot daalt van 341 naar 267 kg N /ha.

Figuur 3 heeft betrekking op bedrijven met een melkquotum van 12.500 tot 15.000 kg/ha. In deze middengroep gelden andere verbanden en wel omdat deze bedrijven uiteraard anders 'in elkaar zitten'. Zo is het bijvoorbeeld opvallend dat het veranderen van het aandeel van overige voedergewassen in deze situatie helemaal geen zin lijkt te hebben⁵. Ook het verlagen van de stikstofgift uit kunstmest is hier veel minder effectief. Het zou (op dezelfde wijze redenerend als hiervoor) slechts een 12 kg reductie opleveren in het stikstofoverschot. Wat veel effectiever lijkt (in ieder geval uit milieukundig oogpunt) is het aanhouden van minder jongvee. Zou het aantal stuks jongvee per hectare teruggebracht worden van 1,66 naar 1,30 per hectare dan levert dat een daling op van 23 kg in het stikstofoverschot⁶. Interessant is ook dat een *daling* in de Kvem-productie per hectare grasland een winst oplevert van 29 kg per hectare.

Kortom:

- In deze middengroep lijkt een andere 'mix' van aanpassingen voor de hand te liggen. Een voorzichtige daling in de kunstmestgift, een lichte verlaging van de graslandproductie⁷ en wat minder jongvee zouden samen goed zijn voor een daling van het stikstofoverschot met 64 kg (van gemiddeld 404 naar gemiddeld 340).

³ Op haar beurt hangt deze variabele weer samen met de hoeveelheid aangekocht kracht per hectare: naarmate het aandeel van voedergewassen hoger is, wordt ook meer krachtvoer aangekocht.

⁴ Ook met het oog op de beschikbaarheid van water kan dit erg belangrijk zijn, maar dat terzijde.

⁵ Het aandeel voedergewassen is in deze groep dan ook veel lager dan in de vorige

⁶ Streven naar een verlenging van de productieve levensduur van de melkkoeien (meer lactatieperiodes door meer 'duurzame' koeien), zodat er minder jongvee voor de vervanging hoeft worden aangehouden, zou dus wel eens een verstandiger fokstrategie kunnen zijn (zowel op bedrijfsniveau als bij de KI etc.) dan het mikken op de hoogst mogelijke melkopbrengst.

⁷ Het echte probleem is waarschijnlijk niet zozeer het niveau van Kvem per hectare maar veel meer het te hoge gehalte aan ruw eiwit, hetgeen op haar beurt weer samenhangt met de te hoge kunstmestgiften.

- b) Al met al lijkt er dus wel enige speelruimte te zijn voor bedrijfsinterne aanpassingen, doch die speelruimte (en ook het uiteindelijke effect) is kleiner dan in de vorige groep.
- c) De soms aanbevolen strategie van een sterke stijging van de melkproductie per koe lijkt, althans bij het hanteren van deze vergelijkende methode, twijfelachtig. Zou de melkgift worden opgevoerd van 7205 kg naar 7851 kg/koe/jaar dan zou dat het stikstofoverschot slechts met 5,5 kg/ha terugbrengen.

Als we tenslotte naar de groep gaan met het hoogste quotum/ha (zie figuur 4) dan vinden we opnieuw een andere situatie en ook andere dwarsverbanden:

- a) Om te beginnen is het opmerkelijk dat de strategie van een verdergaande verhoging van de melkgift per koe hier ronduit *averechts* lijkt te zijn. Een hogere melkgift per koe leidt tot een hoger N-overschot per hectare (+17 kg!). Juist met het *verlagen* van de melkgift (en een gelijktijdige stijging dus van de veebezetting) wordt, althans in deze groep, een verlaging van het stikstofoverschot bewerkstelligd (-17 kg).
- b) Het effect van een verlaging in het stikstofgebruik kan eveneens een fors, positief effect, met zich meebrengen (-55 kg). Vergelijking binnen deze groep leert dat zo'n verlaging beslist niet hoeft te leiden tot een lagere voerproductie (minder Kvem) per hectare.
- c) Ook in deze groep wordt veel jongvee aangehouden (verhoudingsgewijs zelfs het meest van alle groepen, nl 2,01 stuks jongvee per hectare, $s=0,57$). Brengt men dat terug naar 1,44, dan daalt het stikstofoverschot met 25 kg.
- d) Samenvattend lijkt het er dus op dat met een voorzichtige *extensivering* van het productieproces, de totale melkproductie van het bedrijf in stand gehouden kan worden, terwijl tegelijkertijd het stikstofoverschot met 97 kg, *omlaag* kan (van 448 naar 351 kg N/ha).

Als de hiervoor samengevatte analyse klopt, dan zou dat dus betekenen dat er *zonder* ingrijpende aanpassingen (nl. door gebruik te maken van datgene wat sommige boeren al doen die onder min of meer dezelfde condities boeren) al een redelijke milieuwinst zou zijn te boeken. Voor de melkveehouderij als geheel zou dat neerkomen op een 80 tot 100 kg per hectare.

Tegelijkertijd zou dit betekenen dat het massaal opzetten van studieclubs voor een praktische verlaging van de stikstofoverschotten zeer belangrijk kan zijn (maar dan moet het politieke taboe wel doorbroken worden). Dezelfde analyse toont evenwel ook aan dat de aldus realiseerbare verandering nog lang niet voldoende is.

Vergelijking jaren '93/'94 en '94/'95

Het analyseren van jaarlijkse fluctuaties in de mineralenbalans kan interessante informatie opleveren. Het is echter tegelijkertijd een riskante zaak. Geringe rekenfouten en verschillende weersomstandigheden kunnen leiden tot optische verschuivingen, die weinig of geen reële betekenis hebben. Dat gevaar is zelfs zeer groot als men zich (noodgedwongen) moet beperken tot twee jaren: 1993/94 en 1994/95. Daar staat tegenover dat als blijkt dat bepaalde verschuivingen in de mineralenbalans op niet te miskennen wijze samenhangen met bepaalde veranderingen in de bedrijfsorganisatie en bedrijfsvoering, men wellicht toch interessante patronen kan opsporen.

Voor de onderzochte groep van 289 Gelderse melkveehouderijbedrijven zijn de mineralenbalansen voor de twee hierboven genoemde jaren beschikbaar. Gemiddeld gesproken neemt het stikstofoverschot gaande van '94/'94 naar '94/'95 toe met 14 kg/ha. De spreiding rond die gemiddelde stijging is evenwel zeer groot. We hebben zes groepen bedrijven onderscheiden (zie tabel 1):

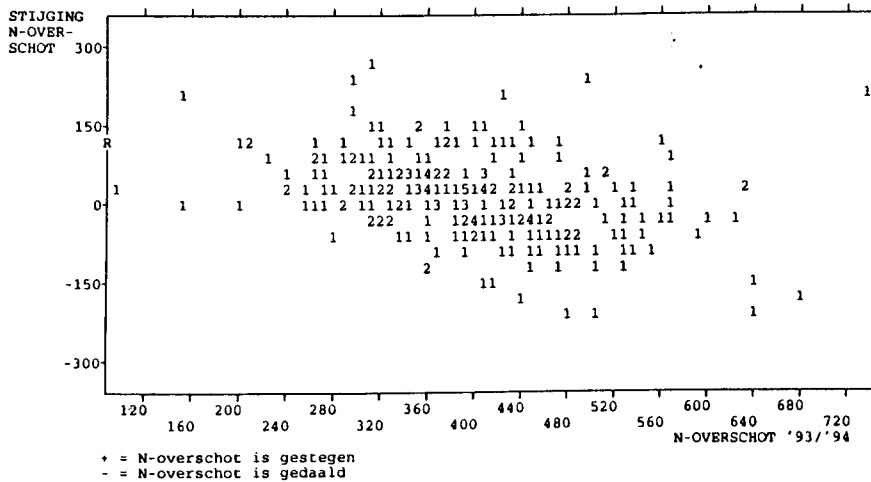
Tabel 1 Zes onderscheiden groepen op basis van de N-overschotten in '93/'94 en '94/'95

	Verandering N-overschot gaande van '93/'94 naar '94/'95	Gemiddeld N-overschot '93/'94 (kg/ha)	Gemiddeld N-overschot '94/'95	N-overschot '94/'95 t.o.v. '93/'94
Groep 1	daling meer dan 100 kg/ha	483	335	-148
Groep 2	daling meer dan 50 min- der dan 100 kg/ha	449	376	-73
Groep 3	daling meer dan 0 minder dan 50 kg/ha	427	403	-24
Groep 4	stijging tussen 0 en 50 kg/ha	383	409	+26
Groep 5	stijging tussen 50 en 100 kg/ha	349	420	+71
Groep 6	stijging meer dan 100 kg/ha	367	513	+146

Twee zaken springen in het oog: Over de hele linie heen zijn er bedrijven die het stikstof-overschot verhogen en/of verlagen (dit wordt grafisch in beeld gebracht in figuur 5). Verder lijkt er van een soort cirkelbeweging sprake te zijn: alsof bedrijven die eerst 'hoog' zaten het stikstofoverschot verlagen, terwijl bedrijven die 'laag' zaten nogal eens tenderen naar een stijging van het stikstofoverschot.

Al met al was er een lichte toename van het stikstofoverschot. Achter deze gemiddelde stijging gaan echter totaal uiteenlopende ontwikkelingen schuil. Sommige bedrijven verlagen de stikstofgift sterk, anderen voeren de milieudruk op.

Figuur 5 Verandering N-overschot ('94/'95 t.o.v. '93/'94)

Waar hangen deze uiteenlopende processen mee samen? We zullen deze vraag beantwoorden door systematisch langs de verschillende groepen te lopen. Daarbij gebruiken we samenvattende figuren, die de samenhangen in het bedrijf weergegeven⁸.

In *groep 1* is sprake van een gemiddelde daling van het stikstofoverschot van 148 kg. Gemiddeld gesproken daalt het stikstofoverschot van 483 naar 335 kg N/ha. Zoals figuur 6 toont hangt deze daling van het stikstofoverschot vooral samen met een sterke reductie in de hoeveelheid N in de aangewende organische mest én met een dito reductie van het kunstmestgebruik. Daarbij hangen de verandering in kunstmestgebruik en die in het gebruik van dierlijke mest nauw samen. In essentie zien we hier twee mechanismen die door boeren worden gebruikt. In de eerste plaats wordt de dierlijke mest beter gebruikt, waarmee het gebruik van kunstmest sterk wordt teruggedrongen. Ten tweede wordt daarnaast ook de totale hoeveelheid N in organische mest teruggebracht. Dit hangt nauw samen met veranderingen in het krachtvoergebruik en veranderingen in de melkgift per koe. Doen zich structurele veranderingen voor in de bedrijven in deze groep (bijvoorbeeld meer melk per hectare) dan wordt dat opgelost door meer mest af te voeren. In het algemeen gesproken wordt uitbreiding van het bedrijf (voor zover dat aan de orde is) opgelost op zo'n manier dat het effect op het stikstofoverschot neutraal of zelfs positief is. Stijgt het quotum (zie figuur 7) dan voert men *ook* het areaal op. Verderop komen we daar weer op terug.

In *groep 2* (waarin het stikstofoverschot met gemiddeld 73 kg wordt teruggebracht) vinden we een ander geheel van samenhangen. Draaien de veranderingen in groep 1 vooral rond het '*mestspoor*', in deze groep 2 komt het '*voerspoor*' naar voren.

In deze groep 2 slaagt men er in om het beschikbare quotum met minder koeien vol te melken. De melkgift gaat licht omhoog, het aantal melkkoeien daalt ietwat. Men slaagt hierin zonder dat de krachtvoergift per melkkoe *omhoog gaat*. Het gevolg is dat het krachtvoergebruik per hectare daalt en dat vertaalt zich sterk door in het mineralenoverschot per hectare. Samenvattend: een stijgende melkgift, die vooral gebaseerd is op een verbetering van de efficiency. Krachtvoer wordt tot op zekere hoogte vervangen door voer van het eigen bedrijf. Daarnaast laat zich uit figuur 8 nog een ander 'spoor' aflezen. Men *koopt grond* aan (of quotum en grond maar dan in zo'n verhouding dat de intensiteit van het bedrijf als geheel daalt). Dit vertaalt zich in een lager melkproductie per hectare, hetgeen vervolgens leidt tot een daling in de ruw- en krachtvoeraankopen, wat weer leidt tot een daling in de uiteindelijke stikstofoverschotten.

In *groep 3* (gemiddelde daling stikstofoverschot van 24 kg/ha) komt weer een ander 'spoor' naar voren dat inmiddels in de praktijk wordt gevolgd en toegepast (zie figuur 9). Dat spoor draait om een *verlaging van het aandeel van de maïs in het totale bouwplan*. Minder maïs betekent dat het krachtvoergebruik daalt en de stijging in het kunstmestgebruik minder snel verloopt en tenslotte dat ook de hoeveelheid stikstof in dierlijke mest daalt.

Al met al zijn we zo een aantal mechanismen tegengekomen die in de praktijk worden gebruikt om het stikstofoverschot per hectare daadwerkelijk te verlagen. Daarbij gaat het om:

- veranderingen in de hoeveelheid en in het gebruik van de stikstof in dierlijke mest en kunstmest;
- veranderingen in de veevoeding waarmee een wat hogere melkgift wordt gerealiseerd zonder dat het krachtvoergebruik stijgt;
- om een andere plaats van de maïsproductie in het bedrijf;
- grondaankopen die verhoudingsgewijs hoger zijn dan quotumaankopen.

⁸ Analytisch gesproken gaat het hierbij opnieuw om pad-modellen, die zijn gebaseerd op 'deltas' (het verschil tussen beide jaren).

In beginsel zijn dat maatregelen die op vrijwel elk bedrijf realiseerbaar zijn. In de onderzochte periode past slechts een deel van de boeren deze verschillende sporen daadwerkelijk toe. Dit onderstreept eens te meer het belang van verbanden als 'studieclubs', teneinde het praktische hoe, wat en waarom van dergelijke aanpassingen veel breder bekend te maken.

Dan kijken we vervolgens naar de groepen waarin het stikstofoverschot in mindere of meerdere mate is *gestegen*. Opnieuw zullen we daarbij weer bepaalde systematische patronen tegenkomen die aannemelijk maken dat het hier niet om toevallige fluctuaties gaat maar om de (wellicht onbedoelde) uitkomsten van doelgerichte veranderingen in de bedrijfsorganisatie en bedrijfsvoering.

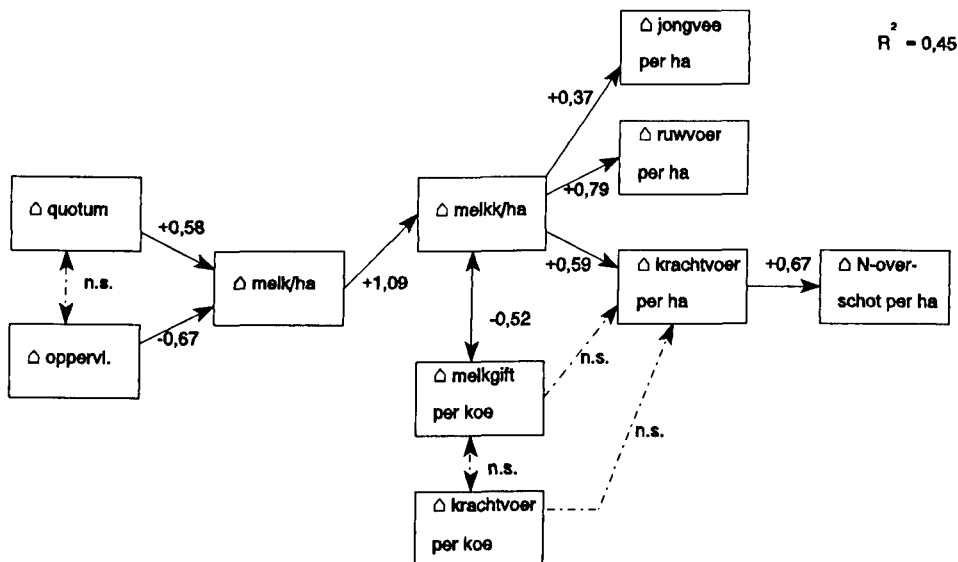
In *groep 4* (gemiddelde stijging van het stikstofoverschot van 26 kg/ha) zien we (zie figuur 10) dat de stijging van het stikstofoverschot vooral samenhangt met een stijging in kunstmestgebruik en een stijging van de hoeveelheid organische mest. Het stijgende kunstmestgebruik hangt weer sterk samen met de melkproductie per hectare. Een stijgende melkproductie per hectare hangt direct samen met de toename van het quotum. Er is geen significante samenhang tussen quotumaankoop en vergroting van het areaal. Uitbreiding gaat hier (in tegenstelling dus tot in groep 1) dus samen met een stijgende milieudruk. Dit patroon zullen we ook in de volgende groepen tegenkomen.

In *groep 5* (gemiddelde stijging stikstofoverschot 71 kg) vormt quotumaankoop opnieuw de motor achter de stijgende milieudruk (zie figuur 11). Deze stijging wordt verder versterkt doordat het aantal melkkoeien per ha stijgt en ook het de jongveebezetting toeneemt. Het aandeel maïs, de ruwvoeraankopen, het kunstmestgebruik en vooral het krachtvoergebruik stijgen allemaal. Met name de stijgende ruwvoeraankopen zijn opvallend. Groep 5 is de enige groep waarin dit het geval is.

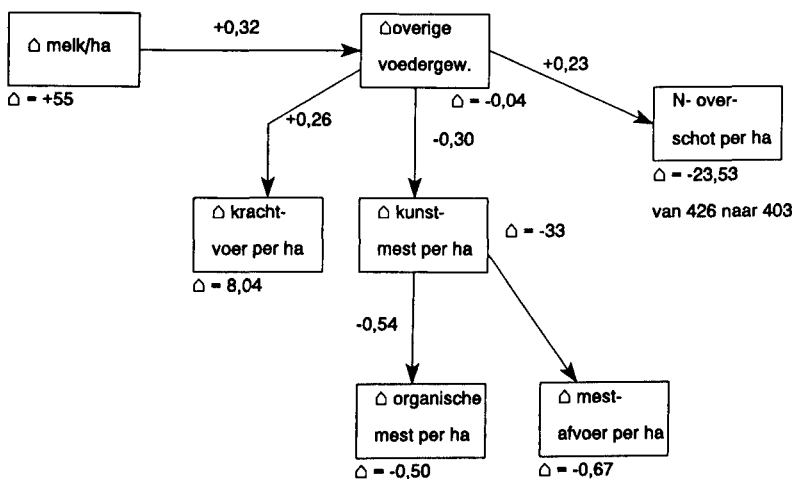
Tenslotte *groep 6* (zie figuur 12). In deze groep stijgt het quotum door aankopen terwijl het areaal gemiddeld daalt! Groep 6 is de enige groep waarin quotumaankopen en grondaankoop negatief zijn gecorreleerd. Alsof men grond verkoopt om quota aan te kopen. Het resultaat is dat de melkproductie per hectare (die al het hoogste was van alle zes groepen) nog verder stijgt. Dit vertaalt zich in de bedrijfsvoering in de vorm van een stijgende veebezetting (de melkgift/koe verandert niet). Dit leidt tot meer jongvee per hectare en tot een stijgend krachtvoergebruik. De ruwvoeraankopen blijven de hoogste van alles 6 groepen. Gevolg is dat het stikstofoverschot stijgt met 146 kg (tot 513 kg/ha).

Tezamen verwijzen groep 4, 5 en 6 naar een zorgelijke situatie. In een periode waarin verlaging van de stikstofoverschotten aan de orde is, wordt het stikstofoverschot per hectare in deze groepen juist opgevoerd. Het voornaamste mechanisme is quotumaankoop en de daarmee samenhangende intensivering. Dat het niet per se zo hoeft wordt bewezen door de eerder besproken groepen 1 en 2.

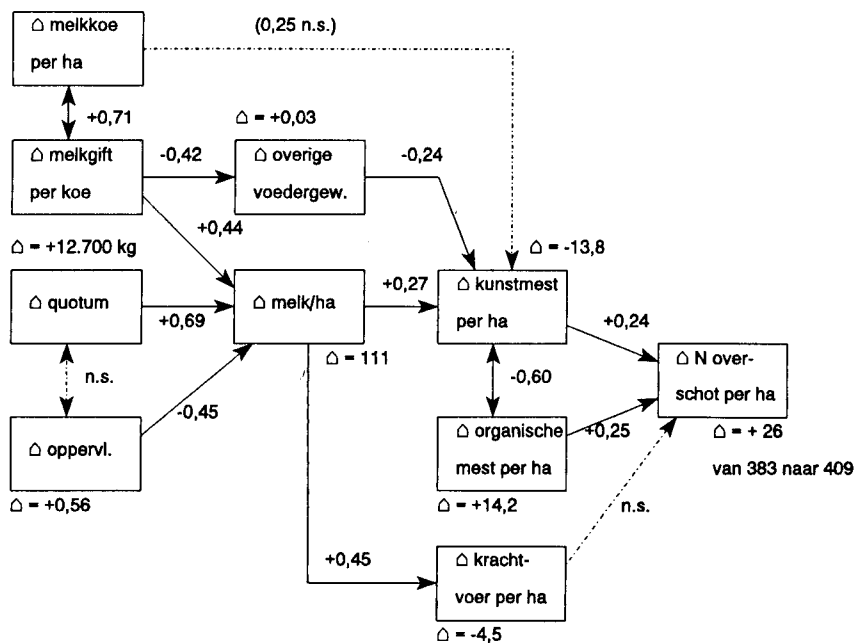
Figuur 8 Analyse verandering N-overschot '94/'95 t.o.v. '93/'94 voor groep 2 (50 kg N/ha < daling < 100 kg N/ha)

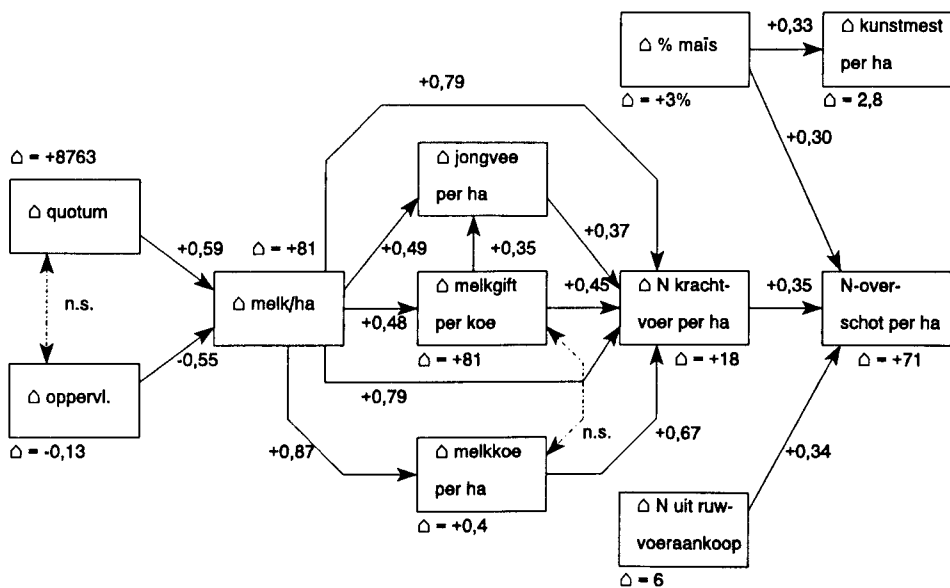
Figuur 9 Analyse verandering N-overschot '94/'95 t.o.v. '93/'94 voor groep 3 (0 kg N/ha < daling < 50 kg N/ha)

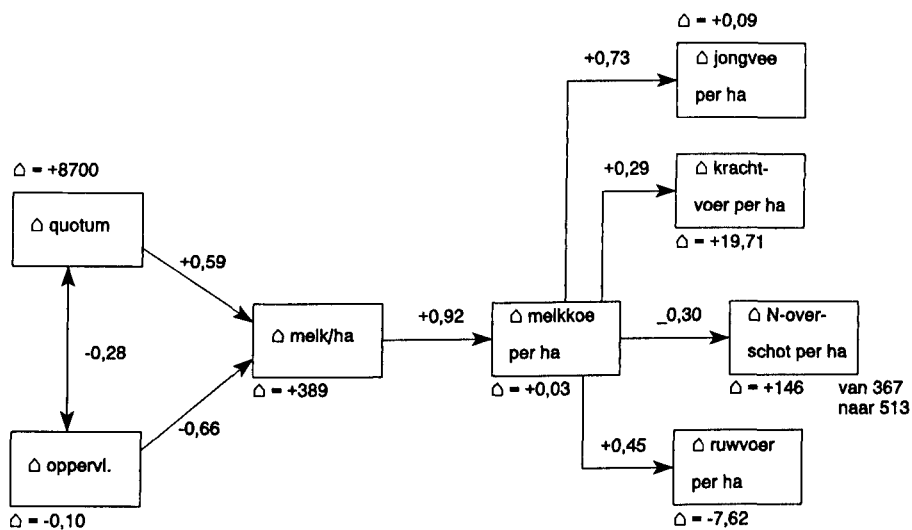
Figuur 10 Analyse verandering N-overschot '94/'95 t.o.v. '93/'94 voor groep 4 (0 kg N/ha < stijging < 50 kg N/ha)

Figuur 11 Analyse verandering N-overschot '94/'95 t.o.v. '93/'94 voor groep 5 (50 kg N/ha < stijging < 100 kg N/ha)

Figuur 12 Analyse verandering N-overschot '94/'95 t.o.v. '93/'94 voor groep 6 (stijging > 100 kg N/ha)

(Δ melkgift/koe is nergens aan gerelateerd!)

BIJLAGE 5 OPMERKINGEN MET BETREKKING TOT HET WATERHUISHOUDINGS- BELEID IN GELDERLAND

Het Waterhuishoudingsplan Gelderland voor de jaren 1996-2000 (Provincie Gelderland 1996c) en het Plan van Aanpak en Intentieverklaring Bestrijding Verdroging (Provincie Gelderland 1996a) kunnen zonder meer worden beoordeeld als zeer positief; het zijn belangrijke en goede uitgangspunten voor de daadwerkelijke realisering van integraal waterbeheer en voor de bestrijding van verdroging. Dat neemt niet weg dat we er een aantal opmerkingen over zullen maken. Deze opmerkingen vormen geen kritiek op deze plannen, maar betreffen veel meer de verdere uitwerking ervan. Het betreft immers plannen op hoofdlijnen en intenties waar in de praktijk nog handen en voeten aan gegeven moeten worden. Beide plannen kunnen worden gesitueerd op de grens van en zijn schakel tussen het formuleren van beleidsuitgangspunten en het werken aan concrete invulling en uitvoering; het eerste is nu grotendeels afgerond⁹, het tweede bevindt zich in de startfase.

Goede uitgangspunten zijn onder meer:

- Het centraal stellen van het waterhuishoudkundige systeem;
- Het besef dat de huidige voortgang in de uitvoering van de verdrogingsbestrijding wordt belemmerd door:
 - de afwezigheid van voldoende draagvlak voor herstelmaatregelen als gevolg van het ontbreken van een schaderegeling voor vernattingsschade voor de landbouw,
 - onvoldoende inzicht in de effecten van herstelmaatregelen,
 - het ontbreken van voldoende inzicht in de wijze waarop verdrogingsbestrijding tegen de laagst maatschappelijke kosten kan plaatsvinden en,
 - het ontbreken van voldoende inzicht hoe de gezamenlijke aanpak met een deugdelijke financiering tot stand moet komen;
- Het besef dat reeds integrale projecten opgestart kunnen worden, maar dat dit veelal pas na het jaar 2000 zal resulteren in herstel van het waterhuishoudkundig systeem.

Bovenstaande uitgangspunten impliceren ons inziens onder andere dat een stap-voor-stap aanpak (zowel wat betreft specifieke herstelprojecten als wat betreft aanpassing van het waterbeheersingssysteem) met een lange termijnperspectief gehanteerd dient te worden. Het herbeoordelen en het aanpassen van het waterhuishoudkundige systeem als geheel door de waterbeheerders (waterschappen) vormt terecht de kern van de aanpak. De herbeoordeling van het gehele waterhuishoudkundige systeem en de aanpassing ervan is ons inziens een lange termijn kwestie die een tijdspanne van 20-25 jaar beslaat.

Het is belangrijk om vast te stellen dat de kern van het anti-verdrogingsbeleid op de hoge zandgronden wordt gevormd door de herbeoordeling en aanpassing van de watersystemen. Zo kan de verdroging in Oost-Gelderland bijvoorbeeld voor een groot deel worden opgelost door maatregelen in het oppervlaktewatersysteem (Provincie Gelderland 1996 a: 13). De belangrijkste aanpassingen zullen bestaan uit:

- Flexibel peilbeleid: dat wil zeggen dat niet meer wordt gewerkt met één vast zomerpeil en één vast winterpeil die beiden op een vooraf vastgesteld datum ingaan. Door een flexibel peilbeleid is het grondwater aan te vullen (en de grondwaterstand te verhogen) zonder schade voor de betrokkenen. Een probleem hierbij wordt gevormd door de overgedimensioneerde watergangen;

⁹ Dit neemt natuurlijk niet weg dat indien noodzakelijk, als er nieuwe inzichten en ervaringen zijn opgedaan, aanpassing van de strategische plannen mogelijk moet zijn. Er wordt duidelijk richting gegeven aan het werken aan invulling en uitvoering, maar reflectie op en terugkoppeling naar de beleidslijnen zal immer mogelijk moeten zijn.

- Aanpakken van overdimensionering van watergangen (het verdrogingsprobleem is mede een erfenis van een nat verleden): verondiepen, eventueel in combinatie met verbreden zodat in geval van calamiteiten wel een hoge afvoercapaciteit wordt gehandhaafd (kost wel grond);
- Stuwbeleid: met name in de winter water conserveren via infiltratie, eventueel stuwpanden verkleinen en intensiveren stuwsysteem (automatiseren, programmeren e.d.).

Deze kern dient in het waterhuishoudingsbeleid steeds centraal te staan. Beleid en activiteiten op vlak van beregening, Ecologische Verbindingszones en aanvullende specifieke projecten mogen deze kern niet aantasten. Dat lijkt een open deur, maar is het wellicht niet; in de volgende paragrafen over draagvlak en beregening zal dat worden toegelicht.

Draagvlak

In het Waterhuishoudingsplan en het Plan van Aanpak en Intentieverklaring Bestrijding Verdroging staat: 'Zonder voldoende draagvlak bij (vooral) de agrariërs komt de verdrogingsbestrijding niet van de grond' (blz. 15 PvA). Met andere woorden, het slagen van het anti-verdrogingsbeleid is afhankelijk van (positieve) erkenning van en acceptatie door de landbouw van de doelen die achter het anti-verdrogingsbeleid schuil gaan.

Het ontbrekende inzicht en draagvlak moeten stap-voor-stap en mede samen met de praktijk zorgvuldig worden opgebouwd. Het draagvlak vanuit de landbouw voor de anti-verdrogingsprojecten die tot nu toe in gang zijn gezet verschilt sterk tussen de projecten; een aantal loopt vrij goed¹⁰ en een aantal loopt vrij slecht; er lijkt een duidelijke samenhang te bestaan tussen draagvlak en het vroegtijdig (dat wil zeggen voordat plannen concreet zijn uitgewerkt) overleggen met de individuele grondgebruikers (en dus niet alleen met hun 'vertegenwoordigers') en met 'het gevoel' voor dit soort processen van de betrokken waterbeheerders. In het Plan van Aanpak (blz. 15) wordt terecht het volgende gesteld:

'Een herstelplan zal op basis van onderzoek en proeven op kleine schaal een goed, globaal inzicht in de effecten moeten verwerven. Op basis van dat inzicht moet in het gebied draagvlak en medewerking verworven worden voor de inzet van instrumenten en het uitvoeren van maatregelen.'

In het Plan van Aanpak wordt ook het belang van 'vroegtijdige communicatie met de betrokkenen binnen het projectgebied' aangegeven. Direct betrokkenen binnen de betreffende gebieden dienen bij de genoemde proeven betrokken te zijn (zowel bij het bepalen van de opzet als eventueel bij bepaalde elementen van de uitvoering); niet enkel de particuliere belangen spelen hierbij een rol maar evenzeer de aanwezige kennis (algemene en vooral ook specifieke gebiedskennis, heterogeniteit van de percelen, mogelijk differentiële effecten van maatregelen, hoe maatregelen de verschillende wijzen van bedrijfsvoering beïnvloeden, etc.). Dat niet alle reeds lopende projecten even glad en soepel verlopen geeft onder andere aan dat bij de betrokken instellingen extra aandacht (en vaardigheden) voor de wijze van werken een punt van zorg moet zijn (het is niet enkel een probleem van 'betere voorlichting').

Ervaringen met een aantal anti-verdrogingsprojecten tot nu toe laten onder andere zien dat de 'keukentafel-aanpak' van groot belang is om problemen op te lossen en vertrouwen te krijgen. Het moet voor een ondernemer mogelijk zijn specifieke problemen onder vier ogen

¹⁰ Met name de projecten in het werkgebied van het waterschap IJsselland-Baakse Beek worden regelmatig in positieve zin genoemd.

te bespreken en er moeten eventueel specifieke afspraken¹¹ over oplossingen op bedrijfsniveau gemaakt kunnen worden. Hetzelfde kan natuurlijk ook met een kleine groep ondernemers in een bepaald deelgebied.

Van belang is uiteraard dat de landbouw geen negatieve financiële neveneffecten van anti-verdrogingsmaatregelen ondervindt. In het Waterhuishoudingsplan en de Intentieverklaring is dit min of meer gegarandeerd door de 'ladder van Weersink'. Deze wordt bewandeld als bij herstelprojecten waarin ongewenste vernatting van met name de landbouw op zou kunnen treden:

- 1 Voorkómen (m.n. natuurgebieden optimaal begrenzen);
- 2 Ondervangen door technische maatregelen;
- 3 Ondervangen met behulp van kavelruil, de Relatienota en bosuitbreiding;
- 4 Compenseren met geld en/of grond, wanneer schade niet is te voorkomen of te ondervangen.

Tevens staat in het Waterhuishoudingsplan, het Plan van Aanpak en de Intentieverklaring dat indien schadecompensatie in het herstelproject niet mogelijk of te duur blijkt te zijn, heroverweging van het hersteltempo/wijze of natuurstrebeheid nodig is. Uit ervaringen met een aantal lopende projecten mag worden geconcludeerd dat met behulp van deze ladder in principe heel ver te komen is. Met technische maatregelen is erg veel mogelijk.

Het voorkomen van financiële schade is uiteraard een goede zaak, maar draagt niet bij aan het creëren van 'positief' draagvlak. Maatregelen kunnen botsen met opvattingen over zelfstandig ondernemerschap, handelingsvrijheid en eigenaarsrechten. Daarnaast wordt het bewerkstelligen van een draagvlak voor anti-verdrogingsbeleid bemoeilijkt door een vrij algemeen wantrouwen ten aanzien van de bedoelingen van de overheid. Dit wantrouwen kan worden getypeerd door de volgende punten die ook spelen als het om het anti-verdrogingsbeleid gaat:

- Men (sommigen) vermoedt verborgen doelstellingen of bijbedoelingen (als sanering van bedrijven, boerenbedrijven verjagen van zandgronden ten gunste van natuurgebieden);
- Van overheden wordt veelvuldig gezegd dat ze onbetrouwbaar zijn;
- De omvang van de bijdrage van de boeren aan het probleem of de ernst van het probleem op zich worden in twijfel getrokken;
- Er zijn grote twijfels bij de kennis en deskundigheid van beleidmakers;
- De angst voor schaduwwerking van 'goed gedrag' is groot (de zorg voor natuur en milieu vertaalt zich in extra beperkingen voor bedrijfsvoering en bedrijfsontwikkeling).

Deze korte schets is wellicht enigszins overdreven en te negatief geformuleerd, maar wel relevant om bij het anti-verdrogingsbeleid op te anticiperen. Voor de daadwerkelijke realisatie van de betreffende plannen is het noodzakelijk door een dergelijk beeld heen te breken en het aanwezige wantrouwen, onzekerheid en onduidelijkheid weg te nemen.

Zoals reeds vermeld kunnen projecten waar op kleine schaal proeven worden gedaan en direct betrokkenen vroegtijdig worden ingeschakeld een goed startpunt vormen voor acceptatie en erkenning van het beleid. Anderzijds zal daarnaast veel algemene aandacht besteed moeten worden aan het 'uitleggen van het beleid': aan het maatschappelijk belang van de gestelde doelen, het uitleggen van de technische relaties met de landbouwbedrijfsvoering, de wijze waarop gewerkt gaat worden aan het bereiken van de doelen, de methoden van werken die gehanteerd worden en de rol van alle betrokken partijen daarbij en dergelijke. Het uitleggen van beleid en het verduidelijken van de redenen en achtergronden is

¹¹ Een voorbeeld: het plaatsen van een extra peilbuis op een bepaald bedrijf zodat de betreffende ondernemer zelf kan controleren dat het water het overeengekomen peil niet overschrijdt met de afspraak dat als dat wel het geval is het water omlaag gaat.

hoogst urgent. De betrokken overheden dienen daarom deel te nemen aan openbare debatten over de toekomst van de provinciale land- en tuinbouw en (daarin de rol van) het waterbeheer. De overheid moet een gezicht krijgen door bestuurders en beleidsambtenaren die 'de boer op gaan'. Dit geldt niet alleen voor het anti-verdrogingsbeleid sec, maar zeer zeker ook voor de ermee samenhangende instelling van Ecologische Verbindingszones. (Een medewerker van een waterschap merkte bijvoorbeeld op dat zowel ecologen van de Provincie als van de gemeenten niet goed kunnen aangeven waarvoor deze zones er zijn en vroeg zich af hoe het waterschap zich dan naar de ingelanden moet opstellen).

Aan de andere kant zal de landbouw zelf volop moeten meewerken om de doelen van het WHP te bereiken. Een actieve opstelling is vereist om ook de vereiste passende middelen te ontwikkelen. Agrarische belangenbehartigers zullen in ieder geval hun eigen verantwoordelijkheid voor de bevordering van het draagvlak voor het waterhuishoudingsbeleid, waarvan het ontbreken vaak zo gemakkelijk wordt gekritiseerd moeten erkennen.

Het ontwikkelen van draagvlak, inzicht in effecten van maatregelen en een passende methodiek voor vernattingsschade kan wellicht in onderlinge samenhang worden uitgewerkt. Zo zijn rekenmodellen, die gebruikt kunnen worden bij het ontwerpen van maatregelen en het inschatten van (mogelijke) schade, niet 100 procent betrouwbaar. Deze modellen dienen in de praktijk te worden getoetst. Zo is het denkbaar (en het gebeurt ook al wel) dat in een gebied eerst een meetnet van peilbuizen moet komen om een pilot-project te monitoren. Mensen in het betreffende gebied kunnen daarbij reeds worden ingeschakeld; vanuit hun specifieke gebiedskennis kunnen ze vaak aangeven waar die peilbuizen moeten komen. Vervolgens kunnen proefnemingen plaatsvinden waarvan de resultaten met dezelfde mensen worden besproken; wat gebeurt er als je de peilen verhoogt, hoe reageert het grondwater, etcetera? Op basis van die uitkomsten kunnen de modellen worden bijgesteld en zijn de effecten (ook de schade) tot op perceelsniveau te berekenen. Het ontwikkelen van de passende technische expertise, de methodiek voor schadebepaling en overleg en voorlichting kan in onderlinge samenhang plaatsvinden. De stap van proefproject naar het peilenplan wordt er door versoepeld en vergemakkelijkt.

Bij een dergelijke aanpak wordt niet eerst het hele waterhuishoudkundige systeem doorgerekend, op basis daarvan het nieuwe ontwerp gemaakt en de effecten daarvan doorgerekend om vervolgens 'het hele verhaal' naar buiten te brengen¹². Het opbouwen van technische expertise en het investeren in het overleg met de betrokkenen kan goed gelijk op gaan.

Een punt dat door veel betrokkenen wordt genoemd is dat boeren ook de tijd moeten krijgen om een omslag te kunnen maken. Boeren zijn gewend aan risicomijdend gedrag; vrij diep ontwateren en een tekort aanvullen met beregenen. Degenen die zich sommige vroegere situaties kunnen herinneren (overstroomd land e.d.) zijn soms ook angstig voor 'herstelprojecten'. Gewinning heeft enige tijd nodig. Als boeren verzoeken om een extra stuw en het jaar daarop is het erg nat, dan wordt al gauw op die stuw geschoven. Positief effect van stuwenbeleid vindt men daarentegen 'normaal'; dit droge voorjaar heeft men er bijvoorbeeld baat bij gehad, maar het is 'onzichtbaar'. Er zal toch iets meer op het scherpst van de snede gewerkt moeten worden, wat ook wil zeggen dat de risico's iets zullen toenemen. Ook boeren zullen flexibeler moeten zijn en leren omgaan met een nieuwe situatie. Van belang is ook dat de droogteschade van de landbouw in beeld wordt gebracht, goed zichtbaar wordt gemaakt en in projecten wordt geïntegreerd. Het anti-verdrogingsbeleid is

¹² Bij een korte rondgang langs enkele bij anti-verdrogingsprojecten betrokken personen zijn meermalen voorbeelden van dergelijk van de praktijk ontkoppeld onderzoek (veelal extern uitbesteed) naar voren gebracht, met de constatering dat er vervolgens in de praktijk niet goed mee viel te werken en het terzijde werd geschoven om voor een andere aanpak te kiezen.

nu alleen gericht op natuur; dat zit al in de definitie van verdroging opgesloten. Buiten gebieden met de functie natuur wordt verdrogingsbestrijding in principe niet gesimuleerd door de provincie, het waterschap kan (en zal) dat wel kunnen doen.

Beregening

Het beregenen van landbouwgronden is een van de vormen van grondwateronttrekking. Ongeveer de helft van de boeren heeft een beregeningsinstallatie. Deze onttrekkingsvorm maakt naar schatting 10 procent uit van het totaal aan onttrekkingen (Provincie Gelderland 1996c: 97). De provincie Gelderland heeft als doelstelling geformuleerd dat deze onttrekking in 2000 met 25 procent is gedaald. Men denkt dit te kunnen bereiken door toepassing op de agrarische bedrijven van de beregeningsplanner. Het ligt in de bedoeling de beregeningsplanner via een systeem van algemene regels en vergunningverlening op te nemen in de grondwaterverordening Gelderland en er mogelijk een quoteringsysteem aan te koppelen.

De gedachte van de provincie beregeningsmogelijkheden voor de landbouw in principe in tact te laten bij een 'goede beregeningspraktijk' (een inspanningsverplichting om de hoeveelheid beregeningswater te minimaliseren) is een goede gedachte. Voor de bestrijding van verdroging is het meewerken van de landbouw aan de herbeoordeling en aanpassing van het waterhuishoudkundige systeem en aan anti-verdrogingsprojecten cruciaal (dat moet ook veel meer zoden aan de dijk zetten dan mogelijke beperking van beregening ooit kan). Draagvlak daarvoor, zo is reeds eerder geconstateerd, is cruciaal voor het slagen van het anti-verdrogingsbeleid. Indien boeren geconfronteerd zouden worden met vormen van beregeningsverboden, is het te verwachten dat de bereidheid om aan 'de kern' van het beleid mee te werken zal afnemen. Verboden werken daardoor waarschijnlijk contra-productief. Het zou wellicht goed zijn om het meewerken van de landbouw aan anti-verdrogingsactiviteiten openlijk te verbinden aan het toestaan van beregening. Uiteraard heeft de landbouw ook een duidelijk belang; door mee te werken aan het bestrijden van verdroging kunnen wellicht beregeningsmogelijkheden in stand worden gehouden.

Dat een inspanningsverplichting om de hoeveelheid beregeningswater te minimaliseren een goede zaak is, wil dat niet zeggen dat we het verplicht stellen van de beregeningsplanner in alle gevallen ondersteunen. In de eerste plaats moet de vraag worden gesteld of het zinvol is om de beregeningsplanner verplicht te stellen in delen van de provincie waar geen verdrogingsprobleem is, met name de kleigronden in het rivierengebied.

Daarnaast is het van groot belang in te zien dat de beregeningsplanner in een experimenteel stadium verkeert. Het is zeer zeker een goed hulpmiddel en een onmisbare stap om een 'goede beregeningspraktijk' werkende weg te helpen ontwikkelen, om kennis en ervaring omtrent 'zuinig beregenen' op te doen (bijvoorbeeld hoe rekening te houden met het weerbeeld, ongelijkmatigheid van het sproeibeeld, bepaling grootte van de watergift, effecten op benutting en uitspoeling van mineralen, drukverloop in de leiding, etc.). De beregeningsplanner is een goed startpunt om samen met de praktijk inzicht in besparingsmogelijkheden te krijgen, informatieuitwisseling van de grond te krijgen en beregeningsvakmanschap te ontwikkelen. Waar dat in uitmondt, is vooralsnog moeilijk in te schatten; dat kan de huidige beregeningsplanner zijn, dat kan een meer uitgebreide vorm van de beregeningsplanner zijn of juist een sterk versimpelde vorm, maar het kan ook uitmonden in een ander instrument. Ter illustratie: een geraadpleegde landbouwkundig onderzoeker stelt bijvoorbeeld dat de beregeningsplanner op korte termijn een functie kan hebben om informatieuitwisseling tussen boeren tot stand te laten komen en een doelgerichte discussie over het vak te organiseren, maar dat de beregeningsplanner op de langere termijn niet helpt en misschien zelfs omgekeerd effect zou kunnen hebben. De achtergrond van deze stellingname is voor een belangrijk deel gelegen in de heterogeniteit van percelen. Droogtegevoelige grond met een

dun profiel is vrijwel altijd heterogeen. Een planner werkt met grotere eenheden, die kan de heterogeniteit niet meenemen. Boeren kunnen dat wel. Die zouden kunnen beginen met beregenen als de effecten van het vochttekort op enkele plekken zichtbaar worden. De percelen zijn nooit geheel homogeen; de droogste plekken functioneren als een soort vensters. Als boeren dit soort kennis en vakmanschap verder ontwikkelen zou het misschien mogelijk zijn om zuiniger en beter te beregenen dan middels de beregeningsplanner¹³.

Ook al heeft deze persoon gelijk, dan nog is het verder werken met de beregeningsplanner raadzaam om het benodigde vakmanschap te ontwikkelen. Dit soort kwesties is niet op voorhand te beslechten. De doelgerichte experimenten in de praktijk zullen het moeten uitwijzen. Er dient dan wel ruimte te zijn voor ontwikkeling en aanpassing. De huidige planner moet niet heilig worden verklaard maar het omgekeerde moet zeker niet gebeuren; wellicht zijn er vele mogelijkheden de planner te verbeteren in combinatie met zich ontwikkelend vakmanschap van boeren. Ook andere middelen (of een mix ervan) moeten niet bij voorbaat worden afgeschreven (bijvoorbeeld vormen van grondwaterquotering, systeem van heffingen en premies, mogelijk in combinatie met de beregeningsplanner).

Bovenstaande impliceert wel dat voorkomen moet worden dat nu in regelgeving teveel wordt gefixeerd op het huidige instrument en een grootschalige toepassing, begeleiding door verschillende instituties, controle en dergelijke. Als een dergelijk systeem eenmaal is ingevoerd kom je er moeilijk meer vanaf. Het hele organisatorische systeem dat rond dergelijke hulpmiddelen wordt opgebouwd dient sowieso simpel en goedkoop te zijn en zoveel mogelijk door boeren zelf te worden beheerd. Afhankelijkheid van externe instanties dient zoveel als mogelijk vermeden te worden. Verdere invoering van de beregeningsplanner en het ontwikkelen van organisatie en regelgeving er omheen dient dan ook stap voor stap te geschieden en in samenspraak met de experimenterende praktijk. Kortom: de experimenten met de beregeningsplanner dienen te worden voortgezet, maar het verplicht stellen van de beregeningsplanner lijkt op dit moment een stap te ver.

Bovenstaande laat overigens niet onverlet dat goed moet worden uitgezocht en aanschouwelijk en aannemelijk moet worden gemaakt wat de effecten van beregenen op de grondwaterstand zijn. Het is, in ieder geval voor boeren, veelal onduidelijk wat de schade is van beregenen.

Tevens speelt een aantal kwesties die bij mogelijke regelgeving om de beregening te beperken relevant zijn; bijvoorbeeld de beregening van maïs. Wat vochttekort doet is redelijk bekend. Voor elke kg droge stof is een zekere hoeveelheid water nodig: bij gras ± 370 liter/kg ds, bij maïs ± 210 liter/kg ds. Deze hoeveelheden zijn in het meest voorkomende traject vrij constant. Maïs heeft dus veel minder water nodig dan gras (en kan een fors grotere bijdrage leveren aan aanvulling van het grondwater dan gras) en is vanuit het oogpunt van verdrogingsbestrijding interessant. Het rendement van beregenen is bij maïs veel hoger en de mogelijkheid te kunnen beregenen is van veel groter belang dan bij gras. Het effect van verdroging is bij maïs namelijk veel erger dan bij gras; je krijgt bijvoorbeeld geen kolf, de opbrengst en de kwaliteit gaan snel achteruit. Met 1 x beregenen kan al gauw

¹³ Het voorbeeld van de geschiedenis met het inmiddels verdwenen adviesprogramma Epipre werd gebruikt om dit te illustreren. Het bedrijfsadviesstelsel Epipre was gericht op ondersteuning van boeren bij de bestrijding van plagen en ziekten in de graanteelt. Eén van de aannames van de programma-ontwerpers was dat boeren op grond van eigen waarnemingen en inzichten niet voldoende tot adequaat spuiten kunnen komen. Er zijn boeren die tijdens hun deelname aan Epipre zoveel geleerd hebben (beter waarnemen in de velden en het vertalen van die waarnemingen in frequentie en soort bespuitingen) dat ze verdere deelname niet meer nodig vonden. Of, zoals een Zeeuwse akkerbouwer het zegt: 'Enige jaren deelname aan Epipre heeft me wat kennis en inzicht opgeleverd over graanziektes; hoe ze eruit zien, en de kans op schade bij een bepaald groeistadium en weertype. ... Dankzij Epipre acht ik me daarom nu een tamelijk bewuste consument van middelen tegen graanziektes'.

4 à 5 ton gewonnen worden door het gewas fysiologisch in conditie te houden. Op droge gronden is beregenen in maïs economisch en milieukundig veel eerder interessant dan in gras. Er hoeft niet meer te worden bemest en de oogst is behoorlijk hoger; ook voor de mineralenbalans is dit van groot belang. De vraag 'Stel ik teel meer maïs, dan moet ik toch ook meer water mogen oppompen' is een lastige in het geval middels regelgeving de beregening beperkt moet worden.

Een andere punt dat om praktijkonderzoek vraagt is de relatie tussen beregening en milieubeleid (effecten van beregening op N-overschot en nitraatuitspoeling). Over maïs is hierboven al wat gezegd. Voor gras ligt het moeilijker. In welke gevallen beregening goed is voor het milieu (mineralenbalans) is nog onvoldoende bekend. Vooral de laatste, extra snede (die eraf gehaald kan worden dankzij beregening) kost ook extra bemesting (m.n. kunstmest). Of beregenen dan, zowel bedrijfseconomisch als voor de mineralenbalans, ten opzichte van voeraankopen dan interessant is, is moeilijk aan te geven. Dat meer voedsel(gras)productie per definitie beter is voor de mineralenbalans is omstreden.

Maar uiteraard speelt er op een bedrijf meer dan de mineralenbalans. Beregening kan ook van belang zijn in verband met de benodigde kwaliteit van het voer; hoogproductieve koeien vragen een bepaalde voerkwaliteit, en een eventuele lagere productie per koe als gevolg van een mindere voerkwaliteit kan ook zijn weerslag hebben op de mineralenbalans, etc. Dit voorbeeld verwijst naar het uitbalanceren van het bedrijf en de mogelijke indirecte effecten van de gevolgen van het al dan niet beregenen. Er zullen zich meer van dergelijke effecten kunnen voordoen. Deze zijn echter sterk afhankelijk van de bedrijfssituatie, bedrijfsstijl en dergelijke. Ook hier ligt een aantal kennisvragen.

Een discussie die interacteert met de discussie over de (al dan niet verplichte) beperking van beregening door de landbouw, is die over het bedrijfseconomisch rendement van beregenen. Immers, waarom zou je beregeningsmogelijkheden in stand willen houden als het geen rendement oplevert? Voorlopig lijkt het verstandig er van uit te gaan dat niet voor niets ongeveer de helft van de boeren in Gelderland een beregeningsinstallatie heeft.

Een tentatieve conclusie onzerzijds is dat op ongeveer 50 procent van de droogste zandgronden een regeninstallatie bedrijfseconomisch en milieutechnisch aantrekkelijk is om in te zetten in maïs. Als die installatie er echter toch is, dan is gebruik voor het voorkomen van zodeschade bij gras ook al gauw rendabel. Tevens is de verleiding groot om hem ook bij lichtere droogte te gebruiken. Hoewel de variabele kosten gering zijn, is het zeer discutabel of je er in dat geval iets mee verdient. Dat is echter moeilijk in te schatten omdat over de effecten op het uitbalanceren het rondzetten van het bedrijf weinig bekend is. Over de precieze motieven van boeren om te beregenen is sowieso erg weinig bekend; de opstelling dat beregening zelden loont maar dat boeren vanwege 'psychologische' redenen een beregeningsinstallatie aanschaffen is nogal onbevredigend.

De discussie over het bedrijfseconomisch en milieutechnisch rendement van beregenen kan zeer goed worden gekoppeld aan de praktijkexperimenten met de beregeningsplanner, studiegroepen mineralenbeheer en eventueel aan de ongeveer 20 praktijkbedrijven die als voorbeeld gaan dienen voor de (on)mogelijkheden om de doelen van de Integrale Notitie te realiseren (en niet aan modelstudies).

Financiering

Bij het financieringsvraagstuk moet worden onderkend dat de mogelijkheden voor extra financiering (d.w.z. een hogere bijdrage dan momenteel het geval is) door waterschappen beperkt zijn. Als waterschappen zelf meer moeten betalen, dan komt de rekening bij de ingelanden te liggen, met name bij boeren. Uit een omvangrijk onderzoek dat in opdracht van het ministerie van LNV is uitgevoerd naar knellende regelgeving in de land- en tuin-

bouw (Frouws e.a. 1996) blijkt dat er momenteel al veel ergernis is bij boeren en tuinders over de hoogte van de waterschapsheffing. Deze ergernis wordt versterkt nog eens versterkt doordat men tegelijkertijd merkt dat de eigen invloed binnen het waterschap tanende is. De waterschapsheffing 'scoort' op de ranglijst van knellende algemene regels in de land- en tuinbouw een vijfde plaats. Maatregelen ten behoeve van natuur zullen in principe een eigen financiering moeten hebben.

VERSCHENEN IN DE REEKS STUDIES VAN LANDBOUW EN PLATTELAND

* *Zicht op Duurzaamheid en Continuïteit*, bedrijfsstijlen in de Achterhoek.

D. Roep, J.D. van der Ploeg en C. Leeuwis. Vakgroep Agrarische Ontwikkelingssociologie, Landbouwuniversiteit Wageningen. Wageningen, 1991. (tweede druk) 208 pag. ISBN 90-73-195-03-09 (prijs f 30,00)

* *Toppers en tuinders*, bedrijfsstijlen in de glastuinbouw: een verkenning. J.H. Spaan en J.D. van der Ploeg. Provincie Zuid-Holland en Vakgroep Agrarische Ontwikkelingssociologie van de Landbouwuniversiteit, Wageningen 1992. (tweede druk, met daarin opgenomen een verslag van studieochtend op 31 Maart 1992 te Den Haag) 120 pag. Bedrijfsstijlenstudie 5. ISBN 90-71234-16-9 (prijs f 17,50)

* *Wikken en Wegen*, bedrijfsstijlen en verschillen in stikstofoverschot. D. Roep en J. Roex. Vakgroep Rurale Sociologie Landbouwuniversiteit, Wageningen 1992. 63 pag. Bedrijfsstijlenstudie 7. ISBN 90-6754-245-8 (prijs f 15,-)

* *Bont of Blauw*, bedrijfsstijlen en koersbepaling landelijke gebieden. R. de Bruin. Provincie Friesland en Vakgroep Rurale Sociologie Landbouwuniversiteit, Wageningen 1993. 118 pag. Bedrijfsstijlenstudie 8. ISBN 90-6754-252-0 (prijs f 17,50)

'Dit onderzoek bevestigt mijn vermoeden dat de boeren in de Blauwe Zone hun kansen vooral zien in de melkveehouderij. (...) Daarnaast blijkt dat sommige boeren interesse hebben in het produceren van natuur, landschap en recreatie op het boerenbedrijf. Vanzelfsprekend zal de mate van belangstelling afhangen van de prijs die voor deze produkten betaald wordt. Naar mijn mening zijn de mogelijkheden voor een dergelijke verbreding van de plattelandseconomie in de landbouw aanwezig. Ook voor het voortbrengen van speciaal-produkten kan een markt ontstaan. Dat boeren dat kunnen, daar ben ik van overtuigd.' (N. van Eyden, voorzitter commissie grondgebruik gewestelijke raad voor Friesland van het Landbouwschap)

* *Stijlvol fokken*, een oriënterende studie naar de relatie tussen sociaal-economische verscheidenheid en bedrijfsspecifieke fokdoeldefinitie. A.F. Groen, K. de Groot, J.D. van der Ploeg en D. Roep. Vakgroep Vee fokkerij en Vakgroep Rurale Sociologie Landbouwuniversiteit, Wageningen 1993. Bedrijfsstijlenstudie 9. ISBN 90-6754-290-3 (prijs f 20,00).

'Stijlvol fokken geeft kleur aan het boerenberoep. Deze studie laat zien hoe de praktijk, ondanks alle snelle veranderingen, kans ziet haar eigen kleurenkeus tot uitdrukking te brengen. Doelbewust fokken past ook bij stijlvol fokken, maar dan moet er ook ruimte zijn om goed te kunnen kiezen. De fokkerij instellingen kunnen bij het aankoopbeleid van een ruim aantal scherp op afstamming geselecteerde proefstieren, rekening houden met accentverschillen. Bij de keuze van fokstieren kan dan later door de praktijk nog sterker met de 'kleurtonen' rekening worden gehouden. Kleurenkeus vormt de basis voor kleurenrijkdom. En ook een stukje boerenvreugde.' (R.D. Politiek, Emeritus hoogleraar Vee fokkerij)

* *It Kearpunt Foarby*, Bouwstenen voor het agrarisch ontwikkelingsplan Friesland. Landbouwuniversiteit Wageningen: Vakgroep Rurale Sociologie, Vakgroep Agrarische Bedrijfseconomie, Vakgroep Ruimtelijke Planvorming; AVM/CCLB; IKC-Veehouderij. Bedrijfsstijlenstudie 10. ISBN 90-6754-300-4 (prijs f 25,00).

'De Friese landbouw staat op een keerpunt. Voor een ommekeer. Voor een tijdstip waarin beslissende veranderingen plaatsgrijpen. Veel boeren en tuinders zullen dat herkennen. We staan voor beslissende veranderingen. Een aantal van die veranderingen zijn in deze studie doorgerekend. Dat levert zeer bruikbare resultaten op voor beleidsdiscussies. Interessant zijn daarbij de verschillende bedrijfsstijlen. Boeren gaan op verschil-

lende wijzen om met hun onderneming. Nu en ook in de toekomst. Dat stelt beleidmedewerkers voor de verantwoordelijkheid om ruimte voor keuzes mogelijk te maken. Keuzes die zoveel mogelijk ondernemers in staat stellen brood op de plank te houden. Deze studie is een waardevolle en bruikbare bouwsteen voor ons tweede agrarische ontwikkelingsplan'. (P. Miedema, voorzitter Stuurgroep Agrarisch Ontwikkelingsplan Friesland)

* *Friese Melkveehouderij, Waarheen?*, Een verkenning van de Friese melkveehouderij in 2005; modelberekeningen voor diverse bedrijfsstijlen onder uiteenlopende scenario's. S.J. Antuma, P.B.M. Berentsen, G.W.J. Giesen. Landbouwuniversiteit Wageningen, Vakgroep Agrarische Bedrijfseconomie. Bedrijfsstijlenstudie 10.1. ISBN 90-6754-299-7 (prijs f 25,00).

* *Friese Akkerbouw, Waarheen?*, Vooruitzichten voor de Friese akkerbouw in 2000: een toepassing van LP. A. Wossink, J. van Niejenhuis, H. Haverkamp. Landbouwuniversiteit Wageningen, Vakgroep Agrarische Bedrijfseconomie. Bedrijfsstijlenstudie 10.2. ISBN 90-6754-302-0 (prijs f 25,00).

* *Perspectieven voor Landbouw en Ruimte*; Een case-study voor Zuidoost Friesland. M.C. Hidding, A.S. van Hoorn, A.J.M. Kemperman. Landbouwuniversiteit Wageningen, Vakgroep Ruimtelijke Planvorming. Bedrijfsstijlenstudie 10.3. ISBN 90-6754-305 5 (prijs f 25,00).

* *Mest en Macht*; Een politiek-sociologische studie naar belangen-behartiging en beleidsvorming inzake de mestproblematiek in Nederland vanaf 1970. J. Frouws. Studies van Landbouw en Platteland 11. ISBN 90-6754-309-8 (prijs f 39,50)

'De mestproblematiek heeft als katalysator gewerkt voor ingrijpende veranderingen in het 'Groene Front'. Lange tijd hebben het ministerie van Landbouw en het agrarisch bedrijfsleven een daadwerkelijke aanpak van de groeiende mestoverschotten eendrachtig voor zich uit geschoven. Het mestbeleid werd aanvankelijk van een duidelijk landbouwstempel voorzien. Maar druk van buitenaf en innerlijke verdeeldheid deden het Groene Front wankelen. Deze crisis bood mogelijkheden voor hervorming van belangenbehartiging en beleidsvoering. Er is een begin gemaakt met zelfsturing in plaats van overheidsregulering en met een aanpak gericht op individuele verantwoordelijkheid in plaats van generiek beleid. De hervorming van het gesloten, neo-corporatistisch stelsel naar een open, pluriform systeem is in gang gezet, maar vereist nog grote inspanningen en institutionele veranderingen. Evenals eerdere studies in deze reeks, kan deze analyse van het mestbeleidsproces daarvoor enige bouwstenen leveren.

* *Sterk Gemengd*. Een socio-economische analyse van agrarische bedrijvigheid in het Pajotten- en Hageland in België. Een onderzoek dat is uitgevoerd i.s.m. het Vlaamsch Agrarisch Centrum. G. Kerkhove. Studies van Landbouw en Platteland 12. ISBN 90-6754-317-9. (prijs f 25,00)

* *Van Eenheid naar Verscheidenheid*. Bedrijfsstijlen in de Flevolandse akkerbouw. J.S.C. Wiskerke et al. Studies van Landbouw en Platteland 13. ISBN 90-6754-332-2 (prijs f 25,00)

'Dit boekje bevat de resultaten van een bedrijfsstijlenstudie die in Flevoland is uitgevoerd. In deze studie is gepoogd om de dynamiek in de sector zorgvuldig in kaart te brengen. De akkerbouwers hebben beslist niet stilgezeten. Uit de aanvankelijke (en doelbewust aangebrachte) eenheid groeide zo een verscheidenheid. Uit het aanvankelijke bedrijfstype groeiden verschillende bedrijfsstijlen. Dat getuigt niet alleen van dynamiek en aanpassing, het verwijst ook naar uiteenlopende situaties, naar uiteenlopende problemen en kansen dus. Tenslotte bevatten de diverse vormen van dynamiek ook meerdere oplossingsrichtingen voor de toekomst: uiteenlopende antwoorden op de omvangrijke crisis die in de akkerbouw woedt. De akkerbouw bestaat niet, zo maakt deze studie duidelijk. Eén oplossing is er dan ook niet. Er zal aan een breed scala van oplossingen moeten worden gewerkt. In dat opzicht bevat dit boek, zo lijkt mij, een aantal interes-

sante, soms directe, soms indirecte aanzetten.' (J.D. van der Ploeg, hoogleraar *Rurale Sociologie*).

- * *Naar een doelgericht ammoniakbeleid*. Bedrijfsstijlen en verschillen in ammoniakemissie in de melkveehouderij. P. Schuthof, A. van den Ham, L. Lekkerkerk en R. van Broekhuizen. Studies van Landbouw en Platteland 15. ISBN 90-6754-344-6 (prijs f 25,00)

In december 1993 is door de Tweede Kamer de Notitie Derde Fase Mestbeleid aangenomen. In deze notitie staat onder andere beschreven op welke wijze de landbouw een bijdrage moet leveren aan de oplossing van de ammoniakproblematiek. Dit onderzoek naar de relatie tussen bedrijfsstijlen en ammoniakemissie in de melkveehouderij (...) kan worden gezien als een eerste bouwsteen voor de uitwerking van de in de Notitie Derde Fase Mestbeleid aangekondigde ammoniakheffing. De publikatie van dit onderzoek is daarmee een startsein voor de noodzakelijke discussie over de meerwaarde en invulling van doelvoorschriften voor de grondgebonden veehouderij. Centraal in deze discussie staan de vragen: zijn er binnen het grondgebonden veehouderijbedrijf meerdere oplossingsrichtingen mogelijk en hoe moet het verzuringsbeleid hierop inspelen zodat de doelstellingen worden gerealiseerd?

(Uit het voorwoord van Dr J.H. Dewaide, Directeur Drinkwater, Water, Landbouw; Ministerie van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer)

- * *Pluri-activiteit in de Nederlandse landbouw* Wilma de Vries. Studies van Landbouw en Platteland 17. ISBN 90-6754-390-X (prijs f 25,00)

Er is voor de Nederlandse samenleving alle reden om te pleiten voor een verdere integratie van stedelijke en agrarische levenswijze, ja zelfs van stedelijke en agrarische activiteiten. Stedelingen, die op het platteland een bestaande boerderij gaan bewonen, kunnen bijdragen aan de vergroting van de leefbaarheid van het platteland en moeten door de agrarische bevolking eigenlijk met muziek binnengehaald worden. (...) Agrariërs die op hun boerderij blijven wonen en (een beetje) werken en elders hun brood verdienen dragen op een duurzame wijze bij aan de leefbaarheid van het platteland en verdienen om die reden ieders waardering. (...) De voorliggende studie van Wilma de Vries gaat onder meer over deze problemen. Voor boeren, burgers en buitenlui; voor leken en beleidsmakers is deze studie een leesbaar en leerzaam essay. Het verhaal houdt de lezer een spiegel van mogelijke ontwikkelingen voor.

(Uit het voorwoord van A. Vijverberg, landbouwkundige te 's Gravenzande)

- * *Agrarische vrouwen en bedrijfsontwikkeling*, Sabine de Rooij, Elly Brouwer en Rudolf van Broekhuizen. Studies van Landbouw en Platteland 18, Wetenschapswinkel Rapport 116. ISBN 90-6754-405-1 (Prijs f 25,00)

Dit boek is een diepgaande en interessante studie. De conclusies laten zien dat er vele aangrijpingspunten zijn om belangenbehartiging van agrarische vrouwen te bevorderen. Belangrijke constatering is dat agrarische vrouwen andere accenten leggen in het schetsen van een gezonde bedrijfsvoering dan mannen. Zij kiezen veelal voor een richting die veelbelovend is voor platteland vernieuwing. De Nederlandse landbouw bevindt zich op een kruispunt. Door de hoge graad van emancipatie die agrarische vrouwen ten toon spreiden, leveren vrouwen een belangrijke bijdrage aan de verscheidenheid in bedrijfsstijlen en zullen ze mede richting geven aan de weg die agrarisch Nederland zal inslaan.

Uit het woord vooraf van Tineke Waal-Francis, Voorzitter Commissie Agrarische Vrouwen WLTO

- * *Duurzaam boeren met beleid*. Innovatiegroepen in de Nederlandse landbouw. Ina Horlings. Studies van Landbouw en Platteland nr. 20 ISBN-90-6754-461-2. Ook verschenen als diss.

Een duurzame landbouw kan alleen ontstaan als boeren niet alleen bereid zijn, maar ook in staat worden gesteld om milieuvriendelijk te handelen. Agrarische bedrijven vormen onderdeel van netwerken van individuen en organisaties die de agrarische bedrijfsvoering in toenemende mate beïnvloeden. Het Europese en nationale overheidsbeleid, technolo-

gie-ontwikkeling en de markten voor landbouwprodukten bepalen sterk de handelingsruimte waar binnen boeren hun bedrijfsvoering inrichten. Boeren reageren op deze afnemende handelingsruimte door te streven naar meer zeggenschap over de landbouwontwikkeling en over het overheidsbeleid. Door met name vanaf de jaren negentig samenwerkingsverbanden op te richten, in deze studie innovatiegroepen genoemd, streven tientallen boerengroepen een duurzame landbouw na door taken uit te voeren, zoals natuur- en landschapsbeheer en agro-toerisme, ontwikkeling van streekelijke kwaliteitsprodukten, biologische produktiemethoden en het verminderen van de milieubelasting. De activiteiten van deze boerengroepen zijn een vorm van herprofessionalisering en zelfsturing door de landbouwpraktijk. In dit boek staat de vraag centraal hoe het rijk en rijksbeleid agrarische innovatiegroepen stimuleren of belemmeren in hun zorg voor milieu, natuur en landschap. Deze studie kan bijdragen aan de formulering van een op zelfsturing gebaseerd nationaal overheidsbeleid dat agrarische initiatieven bevordert, die bijdragen aan een meer duurzame landbouw.

- * *Labor, Markets, and Agricultural Production*, Jan Douwe van der Ploeg, Studenteneditie.
- * *Perspectief voor Afbouwers, Aanbiedsters of Verbreiders?* Henk Oostindie en Karin Peters. ISBN-90-6754-371-3. Mededelingen nr. 21 van de Werkgroep Recreatie en Toerisme. Een onderzoek naar de potentie van de combinatie landbouw en recreatie in de blauwe koersgebieden Zuidwest-Friesland en Midden-Brabant
- * *Trekkers op de trap* E. Hees. ISBN 90-6754-404-3 Wetenschapswinkel Rapport 118 (Prijs f 20,00)

Het thema van deze studie is 'Kritische belangenbehartiging in de land- en tuinbouw'. In de analyse – gemaakt aan de hand van zes case-studies – zijn de volgende aspecten betrokken: een definitie van kritische geluiden, een classificatie en inventarisatie van kritische organisaties, de strategieën die door deze organisaties gehanteerd worden, een inventarisatie van de behaalde successen. Op basis van de uitkomst van de studie is een onderzoeksprogramma opgesteld.

- * *Tussen bulk en kwaliteit*. Jan Douwe van der Ploeg en Maarten Ettema (red.) De weg tussen boerenbedrijf en voedselconsument is lang en ingewikkeld geworden. Produktie en consumptie werden steeds meer ontkoppeld: tussen beiden bevindt zich thans een complexe voedselproductieketen. In dit boek wordt aangegeven hoe en waarom deze voedselproductieketen steeds weer 'schandalen' oplevert. Gezondheidsaspecten, kwaliteit en arbeidsomstandigheden worden uitvoerig belicht. Ook het krachtenveld tussen industrie, grootwinkelscircuits, politiek en EG komen aan de orde. Ruime aandacht wordt besteed aan alternatieven, zowel elders als in Nederland. Die geven aan dat kwaliteit ook nu zeer goed haalbaar is – juist de structuur van de voedselproductieketen is daartoe de grootste barrière. Zo resteert het consumeren van bulkprodukten. Het boek wordt afgesloten met een radicale stellingname van enkele boerenvoormannen: de produktie van kwaliteit geldt voor een groeiend aantal boeren als een nieuwe uitdaging.

Alle publikaties uit deze lijst zijn te bestellen bij:

Mevr. A. van der Lande, De Leeuwenborch (kamer 313), Hollandseweg 1 6700 EW Wageningen, tel: 0317-484507, fax: 0317-483990

Deze studie gaat over de kansen voor plattelandsvernieuwing en sociaal-economische versterking van het platteland in de provincie Gelderland. De aandacht gaat daarbij vooral uit naar versterking en verbreding van de landbouw.

Hoewel de inkomens op de agrarische bedrijven sterk onder druk staan en er veel bedrijven dreigen te verdwijnen, blijken er in de bestaande situatie ook mogelijkheden te liggen om de bedrijfsresultaten te verbeteren en de milieudruk te verlagen. Dat geldt ook voor de kleinere en gemengde bedrijven. Daarnaast liggen er tal van nieuwe kansen. Er wordt een aantal actiepunten voor plattelandsvernieuwing besproken, ondermeer: nieuwe economische dragers, een gezamenlijke aanpak van agrarische recreatie en toerisme, een gezamenlijke aanpak voor de afzet van ambachtelijke producten, nieuwe arrangementen in bestaande ketens, agrarisch natuurbeheer en landschapsonderhoud en integraal waterbeheer. Elk van de actiepunten kan in de toekomst bijdragen aan de sociaal-economische versterking van het platteland, vooral als een integrale gebiedsaanpak wordt gevolgd. Berekend is dat in de meest kansrijke gebieden plattelandsvernieuwing een substantiële bijdrage kan leveren aan het sociaal-economisch fundament van en werkgelegenheid op het Gelders platteland.

Studies van Landbouw en Platteland 21
ISBN 90-6754-479-5

Landbouwuniversiteit Wageningen
Circle for Rural European Studies

